

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Hana Sobotková

Balkán mezi Evropou a Orientem

Obraz Balkánu
v české a francouzské populárněvědecké publicistice
(1875-1914)

The Balkans between Europe and Orient

Image of the Balkans
in the Czech and French popularizing journalism
(1875-1914)

Disertační práce

Studijní program: Historické vědy

Studijní obor: Historie – obecné dějiny

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Miroslav Hroch, CSc.

2007

Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Obsah

I.	Úvod	1
II.	Kritika pramene	30
	II. 1. Analýza pramenů	
	II. 2. Tvůrci obrazu – autoři	
III.	Historicko-geografický úvod	41
	III.1. Balkán nebo Balkánský poloostrov?	41
	III. 2. Nástin historického vývoje Balkánu	53
	III. 3. Společenské poměry	66
	III. 4. Sídlní aglomerace	76
	III. 5. Češi, Francouzi a balkánský region	87
IV.	Analýza pramenů	113
	IV. 1. Kontury Balkánu	113
	IV. 2. Města a vesnice	121
	IV. 3. Konstrukt národních, náboženských, regionálních a etnických identit balkánské populace	136
	IV. 4. Obraz ženy	168
	IV. 5. Reflexe tradice a modernizace	186
V.	Závěr	205
VI.	Přílohy	218
	VI. 1. Portréty autorů	218
	VI. 2. Seznam pramenů	232
	VI. 3. Seznam literatury	234

I. Úvod

I. 1. Balkán a Evropa jako kulturní stereotypy

Během posledních dvou desetiletí došlo v evropském regionu k řadě politických změn (ukončení studené války, rozpad Východního bloku, prohlubující se proces integrace a globalizace), které zásadním způsobem přetváří politickou a kulturní podobu Evropy. V souvislosti s uvedenými změnami se Evropa postupně stává pojmem s politickou konotací a nezdá se, že by se užívala jako synonymum pro označení Evropské unie. S postupující hospodářskou integrací evropských států poutají ve společenskovedních disciplínách stále více pozornost témata zabývající se otázkami kulturní identity a kulturních kořenů Evropy, chápané v tomto případě jako území členských států EU, a problematikou evropanství. Tato aktuální politická Evropa zahrnuje ale jen pouhou část teritoria označovaného geograficky jako evropský kontinent.¹ Na jedné straně je tedy podoba Evropy jednou pro vždy určená kartografy a geografy, na druhé straně jsou její historické a kulturní hranice v neustálém pohybu. Kulturněhistorický vývoj Evropy a jejích vnitřních a vnějších hranic představují témata, která se v posledních letech těší velkému zájmu badatelů z různých humanitních oborů.²

Regionem, který při studiu hranic „Evropy“ vyvolává zřejmě nejvíce otázek, je její jihovýchodní část, po stránce geografické označovaná jako Balkánský poloostrov.³ Do povědomí širší veřejnosti vstoupila tato oblast zejména v devadesátých letech 20. století v souvislosti s dramatickým vývojem událostí po pádu komunistických režimů

¹ V *Místopisném geografickém slovníku* (Praha 1993) je Evropa definována jako světadíl na severní polokouli, západní část Eurasie o rozloze 10,4 miliónu km² s 728 mil. obyvateli (*Místopisný geografický slovník*, Praha 1999, s. 272). Je zmíněno, že pevninská hranice s Asií je konvenční, k Africe se přibližuje v Gibraltarském průlivu. Stejně je hranice vymezena i v soudobých encyklopediích - např. v *Malé ilustrované encyklopedii* (Praha 1999, s. 272), v *Malé československé encyklopedii* (Praha 1985, sv. II, s. 368), ve všeobecné encyklopedii *Universum. Všeobecná encyklopedie*, (Praha 2002, sv. 2, s. 657).

² Jmenujme několik základních prací na toto téma: Norman Davis, *Europe. A History*, Oxford UP 1997; Jean Baptiste Duroselle - Jacques le Goff, *Evropa a Evropané*, Praha 2002; Giovanni Reale, *Kulturní a duchovní kořeny Evropy*, Brno 2005; Edgar Morin, *Penser l'Europe*, Gallimard 1987; Riva Kastoryano a kol., *Quelle identité pour l'Europe? Le multiculturalisme à l'épreuve*, Paris 2005; Jean Mollat, *Evropa a moře*, Praha 1997; Josep Fontana, *Evropa před zrcadlem*, Praha 2002; Ulrich Im Hof, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001.

³ Pojem Balkán je předmětem celé předkládané studie, přesné definice, lépe řečeno podoby tohoto termínu a rozlišné formy jeho interpretace, budou podávány postupně.

v bývalé Jugoslávii a Rumunsku. Balkán byl vnímán jako periferie civilizované Evropy, spojován byl s válkou, mafí a konflikty mezi jednotlivými etniky. Nyní, o patnáct let později, na počátku třetího tisíciletí, je situace opět odlišná a na vnímání Balkánu se podílí jiné faktory. Na percepci lépe řečeno na konstrukt Balkánu mají dopad novodobé události, kterými jsou zejména rozšíření Evropské unie o Slovinsko (2004) a o Bulharsko a Rumunsko (2007). Výraz Balkán se v geopolitickém slovníku bruselských diplomatů objevuje již jen ve spojení Západní Balkán, který se vztahuje na západní část poloostrova. Zahrnuje území bývalé Jugoslávie kromě Slovinska, tedy dnešní státy Albánie, Chorvatsko, Bosna a Hercegovina, Makedonie a Srbsko včetně provincie Kosovo.

Rychlé geopolitické změny a složitý historický vývoj jihovýchodní Evropy je pro mnohé odborníky značně tvrdým oříškem. Dějiny balkánských oblastí jsou spjaty s několika velkými kulturně-civilizačními okruhy a představují jedno z badatelsky nejpřitažlivějších témat. Pohled na balkánský kulturně-civilizační melting pot a diskuse o jeho evropskosti a orientálnosti, o prvcích, které jej s Evropou spojují či naopak jej z ní vylučují, a problematika stereotypizace slov „Balkán“, „balkanismus“ a „balkánský“ jsou cennými příspěvky do populárně vědeckého i vědeckého diskurzu na výše uvedené téma hranic a konstrukt Evropy.

Diskusi o přináležitosti Balkánu k Evropě či Orientu rozpoutala koncem devadesátých let 20. století zejména bulharská historička působící ve Spojených státech Maria Todorova, která ve své knize *Imagining the Balkans* analyzovala pohled na Balkán z perspektivy „Západu“ v pramenech západoevropské a americké provenience v průběhu několika staletí.⁴ Z její studie vyplývá, že původně neutrální geografický pojem „Balkán“ získával v průběhu staletí v souvislosti s historickým vývojem tohoto regionu negativní nádech. Jedním z důležitých výsledků jejího studia je teze, že negativní obraz Balkánu jako jednolitého prostoru se v západoevropském a americkém prostředí začíná ustalovat až na počátku 20. století v souvislosti s vývojem událostí v jihovýchodní

⁴ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford 1994. K této práci byl použit německý překlad *Die Erfindung des Balkans*, Darmstadt 1999. Kniha je vlastně souhrnem poznatků

Evropě.⁵ Jak zdůrazňuje Maria Todorova, teprve v tomto období se „Evropa“ začíná vymezovat vůči „Balkánu“ jako celek. Podle slov Todorové to ale neznamená, že by do té doby neexistovaly analogické popisy balkánského prostředí od evropských autorů anebo společná klišé a stereotypy, ale, a to Todorová zdůrazňuje, neexistovala společná „evropská“ klišé, protože neexistovala společná Evropa, která by se vůči Balkánu vymezovala.⁶

Teze Todorové vybízí k hlubšímu zamyšlení nad tím, co byla vlastně Evropa na přelomu 19. a 20. století a v čem spočívaly ony evropské elementy ve vymezování se vůči prostoru Balkán. Je možné se rovněž zamyslet nad tím, zda pohled velkých národních a koloniálních států byl stejný jako pohled nekoloniálních států anebo malých národů usilujících o emancipaci v rámci mnohonárodnostních říší. Nabízí se rovněž otázka, zda se v popisu Balkánu nějak nezrcadlila například jejich dosavadní historická zkušenost, aktuální kulturně-politická situace a podobně.

Předkládaná práce se dílem Marie Todorové inspiruje a představuje pokus o srovnání obrazu Balkánu ve dvou evropských národních společnostech, které se na konci 19. století nacházely v odlišné společenskopolitické situaci: na jedné straně na pohled z perspektivy malého národa, usilujícího o národní emancipaci, a na druhé straně na perspektivu velkého národa, kulturní a koloniální velmoci. Za představitele těchto dvou skupin byly vybrány Češi a Francouzi. Za reprezentativní vzorek obou společností byla pak zvolena vrstva vzdělané veřejnosti. Konkrétním cílem studie je zjistit, jaké informace o „Balkánu“ byly předkládány vrstvě české a francouzské vzdělané veřejnosti v časopisech populárně naučného charakteru v období od roku 1875 do roku 1914.⁷ Spodní časovou hranici představuje rok 1875, kdy na Balkáně vypukla protiturecká povstání, která byla prvním z řetězce konfliktů poslední třetiny 19. století, jež zásadním způsobem změnila politickou i kulturní situaci v balkánském regionu a rovněž vytvořily nové podmínky pro vznik obrazu Balkánu v Habsburské monarchii. Za

z dosavadního výzkumu Marie Todorové, která se věnuje polupárně vědeckému i akademickému diskurzu, týkajícímu se problematice vnímání Balkánu.

⁵ Jednalo se zejména o řetězec událostí vedoucích k likvidaci osmanských držav na Balkáně a následnou rivalitu balkánských států o toto teritorium. Historickému vývoji je věnována jedna z následujících kapitol.

⁶ Todorova, *c.d.*, s. 17-40.

⁷ Výjimečně jsou zařazeny i práce, které tento časový rámec přesahují.

horní hranici studie je zvolen rok 1914 nejen jako zásadní mezník ve světových dějinách, ale především proto, že v souvislosti s rozpoutáním první světové války se zásadně mění kontext, ve kterém informace o Balkánu vznikají.⁸ Analyzované časopisy obsahují informace velice různorodé a nabízí mnoho způsobů zpracování. S ohledem na zaměření práce nás bude zajímat několik stěžejních témat. Předně se zaměříme na to, jak Češi a Francouzi teritorium Balkánu vnímali - zda jako součást Evropy nebo Orientu, či jako region se specifickými rysy - a kde v tomto případně pozorovali jeho hranice, a to jak geografické tak kulturní. Jinak řečeno nás bude zajímat, kde podle autorů končila Evropa a začínal Balkán či Orient. Dále se pokusíme vysledovat, jak autoři vnímali náboženské, jazykové a národnostní složení obyvatel poloostrova, ke komu chovali sympatie či antipatie a jak svoje postoje zdůvodňovali, co považovali za rys evropský, co za rys orientální a zda odlišovali další kategorie jako tradiční a moderní, případně zda odlišovali v balkánském prostředí i rysy národní a balkánské. Vzhledem k tomu, že každý popis prostředí je i jistou vypovědí o identitě autora, lze předvídat, že na pozadí popisu balkánských oblastí se bude jistým způsobem zrcadlit i identita autorů samotných případně v obecnější rovině identita české a francouzské společnosti přelomu století.

I když je vnímání Balkánu, formování jeho obrazu a hledání jeho hranic hlavním předmětem této studie, je vhodné tento pojem již na tomto místě blíže objasnit a upřesnit, na jaké teritorium vlastně soustředíme pozornost. Definice Balkánského poloostrova jsou vždy směsicí zeměpisného, historického a politického pohledu a existují různé typy definic poloostrova.⁹ K analýze byly použity prameny vztahující se k oblastem, které byly v 19. století obecně jako Balkán pojímány, i když se v jednotlivých detailech názory o tom, kde Balkán začíná a kde končí, mohly rozcházet. Vzhledem k tomu, že západní hranice Balkánu nebyla jasně stanovena a s ohledem na fakt, že oblasti dnešního Slovinska a Chorvatska byly součástí Habsburské monarchie, byly tyto oblasti ze studie vyloučeny. V úvahu byly brány materiály týkající se oblastí,

⁸ Sarajevský atentát, okolnosti rozpoutání první světové války a role balkánských států v tomto konfliktu představovaly pro vytváření obrazu Balkánu již zcela jiný dobový kontext.

⁹ Pojetí Balkánu viz. *Místopisný a geografický slovník*; Prévélakis, *Les Balkans. Cultures et géopolitique*, Nathan, 1994, s. 13-19; Misha Gleny, *Balkán 1804-1999. Nacionalismus, válka a velmoci*, Praha 2003; A. Blanc, *Géographie des Balkans*, Paris 1965.

keré byly v 19. století součástí osmanské říše, z jejíž nadvlády se vymaňovaly, anebo byly nějakým způsobem v nedávné historii s osmanskou říší spjati (Valašsko a Moldavsko). Jedná se o následující oblasti - celé dnešní Srbsko a Kosovo, Černá Hora, Bosna a Hercegovina, Makedonie, Bulharsko, Albánie, kontinentální Řecko, část Rumunska a evropská část Turecka po Istanbul. V rámci historické geografie 19. století se jedná o oblasti samostatného kontinentálního Řecka, Bulharského knížectví a Východní Rumelie (pozdější Bulharské království), teritorium Valašska, Dobrudžy a Moldavska (později sjednocených v Rumunské království), Srbské knížectví, Černou Horu a oblast tzv. evropského Turecka (jehož součástí bylo historické území označované jako Makedonie) a Konstantinopol. Důvodem tohoto ohraničení studovaného prostoru je fakt, že na tomto vymezení pro období konce 19. století se sekundární literatura vesměs shodovala.¹⁰

I. 2. Koncepty, metody

I. 2. 1. Identita, obraz a stereotyp (v rámci studia kulturních dějin)

Jak již zaznělo výše, práce je založena na interdisciplinárním přístupu ke studiu „obrazu druhého“, a proto je úvodem nutné zastavit se u základních pojmů jako „identita, obraz, stereotyp“ a vysvětlit, jak jsou v předložené práci používány. Každá z humanitních věd přistupuje k jmenovaným termínům svým specifickým způsobem, které v rámci svých teorií definuje a používá. Předložená práce vychází především z prací zkoumajících problematiku identit z perspektivy historiků, což ale neznamená, že by poznatky z jiných humanitních oborů zůstaly zcela mimo náš zřetel.

„Obraz“ vzniká obecně jako základní produkt lidské komunikace, kdy člověk přijímá a zpracovává určitou „informaci“ a následně ji vyhodnocuje.¹¹ Předmětem zájmu může být prakticky cokoliv – živá bytost, událost, lokalita apod. Informace, které

¹⁰ K pojmu Balkán viz. kapitola III.1.

¹¹ K definici pojmů obraz a stereotyp obecně viz např. Karel Kubiš (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě II., Identity a stereotypy při formování moderní společnosti, Studia historica LII*, AUC Philosophica et Historica 5 (1999), 2003; Luďa Klusáková (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století, Studia historica XLV*, AUC Philosophica et Historica 1 (1995), 1997; Ruth Amossy, *Les idées reçues: sémiologie du stéréotype*, Paris 1991; Sander Gilman, *Inscribing the other*, London 1991; Ruth Amossy, *Stéréotypes et clichés: langues, discours, société*, Paris 1997

vyhodnocujeme, získáme buď na základě vlastní zkušenosti nebo zprostředkovaně, tedy četbou, televizním zpravodajstvím apod. Nejčastěji se v každodenním životě setkáváme s informacemi o osobách či skupinách osob a logickým vyústěním vyhodnocení je potom polarizace „já versus on“, „my versus oni“. Vširším slova smyslu vzniká v naší mysli „obraz druhého“ (jiného). Na základě našich posudků, buď explicitně vyřčených nebo krystalizujících na pozadí našich výroků, pak vyplouvá na povrch naše osobní identita. Ustálením určitého systému hodnot, symbolů a vzorců chování v rámci určité skupiny osob vzniká identita kolektivní. Identit existuje nespočetné množství – zmiňme například identitu národní, náboženskou, kulturní, sociální apod.¹² Jedinec může pociťovat příslušnost k více skupinám, stává se tak nositelem více identit, přičemž některá z nich může být dominantnější než ostatní. Identitu můžeme eventuelně nově získat – tedy přijmou, ztratit v průběhu času, vědomě zavrhnout apod.

Na základě studia „obrazu druhého“ se v rámci výzkumu humanitních věd po několik desetiletí úspěšně studují vztahy mezi sociálními skupinami, jednotlivými národy, náboženskými skupinami, příslušníky jiného civilizačního okruhu apod. Za znak „jinakosti“ je nejčastěji považována barva pleti, jazyk, náboženství, zvyky a obyčeje, „odlišnost“ však může být spatřována v sociálním postavení, v rozdílných konfesích či v rámci jednoho náboženství (katolíci-protestanti). „Jinakost“ je spatřována – např. v mentalitě příslušníků jiných národností, na „odlišnosti“ mezi mužem a ženou je potom postaveno genderové rozdělení společnosti. Ve výčtu bychom mohli dále pokračovat poněvadž existuje vlastně tolik rozdílů, kolik jen jich chce mluvčí vidět. V obecné rovině je *druhý* velice často popisován v negativním světle. V průběhu dějin se druhý velice často stává nepřítelem, vůči kterému se mluvčí vymezuje, je nositelem všech špatných vlastností, od kterých se mluvčí tímto způsobem distancuje. „Obraz nepřítele“

¹² K problematice identit podrobně viz: S. N. Eisenstadt - B. Giessen, *The Construction of Collective Identity*, *Archive européenne de Sociologie* 36, 1995, č.1, s. 72-102; H. Friese, *Identität: Begehren, Name und Differenz*. In: A. Assmann, H. Friese (Hgs.), *Erinnerung, Geschichte, Identitäten, III*, Frankfurt am Main 1999, s. 24-43; J. Straub, *Personale und kollektive Identität. Zur Analyse eines theoretischen Begriffs*. In: A. Assmann, H. Friese (Hgs.), *Erinnerung, Geschichte, Identitäten, III*, Frankfurt am Main 1999, s. 73-104; W. Bloom, *Personal Identity, National Identity and International Relations*, Cambridge 1990.

vzniká tedy nejčastěji zrcadlově k obrazu mluvčího.¹³ Vedle toho jsou ale velice častým případem i kladné obrazy, ať u jednotlivců či národů, kteří jsou často heroizováni a pokládáni mluvčím za vzor, či přímo idol.

Notorickým opakováním se podoba „obrazu“ ustaluje a vzniká tak „stereotypní obraz“ (stereotyp). Ten se pak stává stabilním prvkem, souhrnem informací, které se v naší mysli automaticky vybaví po vyřčení určitého „hesla“. Stereotyp se stává součástí kolektivního vědomí (kolektivní paměti), která hraje roli při vytváření kolektivního mínění.¹⁴ V různých společnostech (kolektivech) existují různé systémy zažitých hodnot, tradovaných stereotypů a klišé, která vycházejí z historické zkušenosti. Stereotyp je jakýmsi „klíčem k lepší orientaci“, „filtrem“, skrz který přijímáme informace, šablonou s určitými tvary a barvami, kterou automaticky přikládáme na sledovaný prvek po zjištění jeho totožnosti, či „brýlemi“, skrz které se díváme a posuzujeme. Soustředíme se více na to, co chceme vidět, lépe řečeno na to, co před námi vysledovali jiní, aniž bychom se snažili nějak do důsledku rozkódovat všechny informace, které náš sledovaný prvek (objekt zájmu) obsahuje, a aniž bychom vzali v úvahu to, co skrz „šablou přesahuje“.

Pokud se pokusíme znovu vysvětlit vazbu mezi pojmy „obraz“ - „stereotyp“ a „identita“, můžeme ji uvést následovně: při konfrontaci s druhým si mluvčí z informací, které přijal, skládá určitý „obraz druhého“. Proces příjmu informací a proces vytváření obrazu je ovlivněn řadou faktorů - vlastní zkušeností autora, jeho vzděláním, ve společnosti již existujícími stereotypy, předsudky apod. Výsledný obraz, vytvořený konkrétním mluvčím, může a nemusí souhlasit s obecně platnými stereotypy.¹⁵ Obraz a

¹³ Luďa Klusáková, Předmluva: Stereotyp nebo obraz druhého? In: Luďa Klusáková (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě*. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí, *Studia Historica XLI*, AUC Philosophica et Historica I (1995), Praha 1997, s. 7 – 10; L. Klusáková - M. Křížová - K. Kubiš - M. Řezník - D. Tinková, Namísto úvodu: „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky. In: K. Kubiš (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, *Studia historica LII*, AUC Philosophica et Historica 5 (1999), 2003, s. 11-28; Tzvetan Todorov, *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*, Paris 1992.

¹⁴ Walter Lippman, *Public opinion*, New York 1922.

¹⁵ Ruth Amossy, *Les idées reçues: sémiologie du stéréotype*, Paris 1991; Ruth Amossy, *Stéréotypes et clichés: langue, discours, société*, 1997; Sander Gilman, *l'autre et moi : stéréotypes occidentaux de la race, de la sexualité et de la maladie*, Paris 1994; *Le stéréotype*:

stereotyp se mohou shodovat, ale mohou se i rozcházet nebo se částečně překrývat, stereotyp může být tedy obrazem potvrzen zcela, anebo jen částečně, případně se obraz a stereotyp mohou naprostorozcházet.

Podle Tzvetana Todorova existují tři základní roviny, ve kterých může dojít k setkání s druhým - rovina axiologická, paraxiologická a epistemická.¹⁶ Kontakt v rovině axiologické je založen na srovnávání mluvčího s druhým - zda je lepší, stejně dobrý, či horší. Škála přístupů sahá v tomto případě od agresivního etnocentrismu, založeném na hodnotové absolutizaci vlastní kultury vrcholící v netolerantnosti vůči ostatním kulturám, přes relativismus přiznávající všem kulturám stejnou hodnotu až k etnocentrismu naruby, který přiznává nejvyšší hodnotu kultuře druhého. Rovina paraxeologická je přístupem založeným na interakci, kdy se mluvčí chce druhému přiblížit anebo se od něj vzdálit tím, že jeho hodnoty přijímá či mu naopak vnucuje svoje. Poslední Todorovou rovinou přístupu k druhému je rovina epistemická, kdy mluvčí nazírá na druhého s vědomím, že jej zná či nikoli, anebo existuje nekonečná škála možností mezi oběma. V tomto je rovněž vhodné uvést klasifikaci Petera L. Bergera, který při setkání s druhým nalézá tři možné scénáře: – první možností je kapitulace, kdy mluvčí hodnoty druhého přijímá, druhou je hradba, při níž mluvčí hodnoty druhého odmítá, a to buď tím, že se jej snaží asimilovat, anebo brání zcela jeho vlivu, třetí je dialog, kdy se mluvčí postaví druhému s otevřenou myslí a rozhoduje se, zda některé prvky přijme či nikoliv.¹⁷ Jednotlivé roviny pohledu nejsou absolutně izolované soustavy. Lze připustit jejich průniky, ale nelze převést jednu na druhou, stejně jako není možné mezi nimi vysledovat jednoznačnou a logickou závislost.

Oním „druhým“ bývá nejčastěji fyzická osoba, v širší rovině se mluvčí jakožto nositel kolektivní identity vymezuje vůči národu, etniku, náboženské skupině apod. Vymezuje se nejen vůči osobám, ale i vůči jejich kultuře a teritoriu, které obývají. Ve své myslí si konstruuje hranice tohoto prostoru a přisuzuje mu určité atributy, se kterými v zásadě souhlasí, nesouhlasí nebo je ignoruje. Hranice takto vytvořených

crise et formation (Colloque de Cérisy-La-Salle, 7-10 octobre 1993 par Centre de recherches sur la modernité, Université de Caen, 1994), Tzvetan Todorov, *c.d.*

¹⁶ Tzvetan Todorov, *Dobyetí Ameriky. Problém druhého*, Praha 1996.

„mentálních map“ (tzv. mental maps) mohou odpovídat mapě politické, může se však jednat i o prostor poznáný jen zčásti, prostor s nejasnými obrysy či pouhý konstrukt prostoru fungující v mysli jednoho konkrétního autora.¹⁸ V souvislosti s vytvářením obrazu o určitém regionu a mental maps hrají velmi důležité místo sídelní aglomerace, které vydávají svědectví o ekonomických a kulturních aktivitách, životní úrovni a stávají se měřítkem posuzování celkového stavu společnosti. Pro historika je město nebo vesnice pomyslným průvodcem v čase, představuje v mnoha případech němého svědka doby, která již z lidské paměti zmizela anebo je vědomě vymazávána, a stávají se živým organismem, jehož obraz lze rovněž rekonstruovat.¹⁹

Studium „obrazu druhého“ a problematika „mental maps“ je stejně jako řada jiných témat, která se k této problematice váží, prováděno v řadě společenských disciplín (například v sociologii, psychologii, historii, antropologii, genderových studiích apod.).²⁰ Výsledky studia vchází do obecného povědomí zejména v podobě odborné či populárně vědecké literatury a také díky médiím. Témata jsou studována, diskutována, obohacována o další informace, nahlížena z různých úhlů pohledu a rozdílně interpretována. Vzniká tak obecná diskuse k tématu, takzvaný „diskurz“, jehož cílem není oddělit pravdivé od falešného, ale spíše snaha o interdisciplinární pohled na dané téma, respektující pluralitu názorů.²¹ K jejich výměně může docházet v různých

¹⁷ Peter Ludwig Berger, *Vzdálená sláva*, Brno 1997, s. 185.

¹⁸ O problematice vytváření mentálních map v představách Evropanů od osvícenství do dvacátého století viz zejména Frithjof Benjamin Schenk, *Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung*, *Geschichte und Gesellschaft*, 28 (2002), s. 495-514.

¹⁹ Pavel Halík - Petr Kratochvíl - Otakar Nový, *Architektura a město*, Praha 1996, s. 72-87; K. Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1970; Luďa Klusáková, *Prostředí a identita*. In: Karel Kubiš (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě II., Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, *Studia historica LII*, AUC Philosophica et Historica 5 (1999), 2003, s. 59.

²⁰ O psychologických předpokladech vytváření představ o prostoru a konstruování „mentálních map“ viz například práce J. Portugali (Hgs.), *The Construction of Cognitive Maps*, Dordrecht 1999; S. Dutke, *Mentale Modelle: Konstrukte des Wissens und des Verstehens. Kognitionspsychologische Grundlagen für die Software-Ergonomie*, Göttingen 1994; P. Vitouch - H.-J. Tinchon (Hg.), *Cognitive Maps und Medien. Formen, mentale Repräsentation bei der Medienwahrnehmung*, Frankfurt 1996.

²¹ O problematice diskurzu viz: Michael Foucault, *Diskurs, autor, genealogie*, Praha 1994; *Diskurs: Bremen Beiträge zu Wissenschaft und Gesellschaft*, Bremen 1980; Albrecht Neubert, *Diskurs über den Diskurs: Neue Denkanstöße in der Sprachwissenschaft oder zur*

rovinách, nejčastěji se s ní setkáme na poli vědeckém, kdy hovoříme o vědeckém diskurzu, v jehož rámci je možné ještě úžeji specifikovat diskurzy probíhající v jednotlivých specializovaných oborech (diskurz historický, sociologický). Dále je třeba zmínit diskurz poulárně vědecký, na jehož vytváření se nejvíce podílí média.²² Klasickým materiálem, díky kterému se šíří obrazy a stereotypy jsou cestopisná a beletristická literatura.²³

1. 2. 2. Evropa a „ti druzí“

Pokud zkoumáme identitu Evropy v průběhu dějin, můžeme předpokládat, že se projeví nejvýrazněji v konfrontaci Evropanů s prostředím či prvky neevropskými, tedy s obyvatelstvem a kulturami Asie, Afriky, s potomky původního obyvatelstva Austrálie a předkolumbovské Ameriky.²⁴ Jinakost je v tomto případě daná především fyziognomií, výrazně odlišnou hmotnou kulturou a životním stylem, se kterými se Evropan setkává při vstupu na jiný kontinent, po absolvování dlouhé cesty přes moře, či překonání velké vzdálenosti, která pro evropské cestovatele představuje i symbolický posun v čase. Jako první příklad vědomého vymezení evropské kultury vůči kultuře jiné se udává příklad antických Řeků, kteří se vymezovali vůči Peršanům jako vůči „barbarům“.²⁵

Identita Evropy se pak v průběhu dějin postupně vytvářela.²⁶ Problematika vzniku a konstituování evropské identity je studována z mnoha úhlů pohledu a existuje

Gegenstandsbestimmung der Linguistik, Berlin 1983; Ansgar Klein, *Der Diskurs der Zivilgesellschaft*, Berlin 1999; Herbert Scheit, *Wahrheit, Diskurs, Demokratie*, München 1987.

²² Jiří Bystřický, *Mediální diskurs postmoderny: k problematice fatálních strategií a seduktivních her narativních diskursů*, Praha 2001.

²³ Lud'a Klusáková (ed), *Obraz druhého v historické perspektivě. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století*, *Studia historica XLV*, AUC Philosophica et Historica 1 (1995), 1997.

²⁴ Tzvetan Todorov, *Dobytí Ameriky. Problém druhého*, Praha 1996.

²⁵ Slovo *barbar* je označením řeckým, Řekové tak označovali osoby, které byli neřeckého původu s nemluvíli řecky. Od řecko-perských válek byl v tomto slově navíc obsažen i hanlivý odstín hrubosti, krutosti a nevzdělanosti, ten pak od doby helénské převládal. *Encyklopedie antiky*, Academia 1974, s. 98; *Dictionnaires européens des Lumières*, Paris 1997, s. 146.

²⁶ Syntézu vývoje evropské identity v konfrontaci s „okrajovými“ a mimoevropskými kulturami nabízí ve svých dílech například Josep Fontana, *Evropa před zrcadlem*, Praha 2001; dále rovněž Ivo T. Budil, *Za obzor Západu*, Praha 2001.

k ní již rozsáhlá bibliografie.²⁷ Za základní stavební prvek kolektivní evropské identity lze ve středověku obecně pokládat křesťanství, které se vymezovalo vůči islámu. Konfrontace představitelů křesťanského kulturního okruhu s islámem počala na evropské pevnině již v 8. století, kdy Arabové založili mohutnou říši ve Španělsku a v polovině 11. století se usadili na jižní Sicílii. Z těchto středomořských oblastí se za muslimské nadvlády vyvinuly díky prolínání několika civilizačních okruhů kulturně a hospodářsky velice vyspělé oblasti. I když vzájemný postoj křesťanů a muslimů byl většinou nepřátelský a islám zůstal pro křesťany úhlavním nepřítelem, specialisté na problematiku dějiny islámu hovoří o jisté symbióze mezi islámským a křesťanským prostředím, které bylo v této době dosaženo.²⁸ Za nejvýznamnější moment konfrontace obou kulturních okruhů a zároveň počátek hostility a neporozumění je považováno období křížových výprav, kdy došlo k válečné konfrontaci mezi latinským křesťanským Západem a islámským Levantem (Orientem). Důvodem invaze křesťanů byla snaha o znovuzískání Svatých míst, zejména Božího hrobu a dalších, pro křesťany rituálních oblastí, které byly dobyty Araby v 7. století. V mysli křesťanů byly tyto oblasti v rukou nevěřících pouze dočasně, Orient se měl stát znovu křesťanským územím.²⁹ V tomto období ale dochází k dalšímu velice významnému momentu, který předznamenal vytyčení kulturních hranic uvnitř křesťanského světa, a sice k vymezení latinského křesťanského Západu vůči křesťanství východnímu. Právě vztah východního a západního křesťanství jakožto důležitého prvku v evropských kulturních dějinách není ještě zcela prozkoumán.

Při konfrontaci křesťanství a islámu jsou za reprezentanty křesťanství považovány zejména středověké křesťanské státy, avšak otázkou zůstává, do jaké míry lze hovořit o jednotě křesťanstva. Zrod křesťanství je problematikou mnohem staršího data a jeho kolébku představovala Malá Asie a středomořské pobřeží severní Afriky, které byly římskými provinciemi. Důležitým evropským politicko-kulturním prvkem se

²⁷ Christiane Vilain-Gandossi (ed.), *Europe à la recherche de son identité*, Paris 2002; Joseph Fontana, *c.d.*; Ivo T. Budil, *c.d.*; podrobná bibliografie k výzkumu evropské identity viz Yves Heersant - Fabienne Durand-Bogaert, *Europes*, Paris 2000.

²⁸ O vztahu křesťanů k islámu v období raného středověku před křížovými výpravami viz Jiří Bečka - Miloš Mendel, *Islám a české země*, Praha 1998, s. 19; Maxime Rodinson, *La fascination de l'Islam*, Paris 1993, s. 35-40; Franco Cardini, *Europe et Islam*, Paris 2000, p. 11-81.

²⁹ Bernardin Collin, *Les lieux saints*, Paris 1969.

stává křesťanství až ve 4. století, kdy je v římské říši prohlášeno za státní náboženství. Významným datem pro další vývoj bylo přeložení říšského hlavního města z Říma do Konstantinopole roku 330 n.l., rozdělení říše na část Východo- a Západořímskou roku 395 n.l. a stupňující se neshody mezi církevními představiteli ohledně věroučných otázek. Po zániku Západořímské říše roku 486 n. l. se Východořímská říše nadlouho stala jediným poměrně stabilním státním útvarem, jejímž výrazným rysem bylo křesťanství a pevná centrální vláda. S postupným vzrůstem napětí mezi Konstantinopolí a Římem ohledně otázek náboženského dogmatu se stále více diferencoval jednotný křesťanský svět - vyčlenily se náboženská hranice Západu (ve smyslu latinský křesťanský Okcident) a Východu (jako křesťanský ortodoxní Orient), která vyústila roku 1054 ve velké východní schisma.³⁰ Prostor spadající pod jurisdikce konstantinopolského patriarchátu se začal vymezovat nejen státoprávně, ale i nábožensky jako specifický prostor, nazývaný jako křesťanský Východ, Orient a Levant.³¹ I když byly teologické důvody církevního rozkolu z pohledu laika složité a poměrně obtížně pochopitelné, staly se důvodem vzájemného odcizení křesťanského Východu a Západu, které se s postupně prohlubovalo.³² V regionech a komunitách spadajících do sféry východní církve se stávali hlavní autoritou v otázkách duchovního i světského života představitelé církve.³³ Šlo o konfiguraci světské a duchovní moci, která se promítla v širší rovině jako caesaropapismus, kdy východořímský císař byl považován za zástupce boží moci na zemi.³⁴ Za součást, lépe řečeno periferii tohoto křesťanského Orientu byly v perspektivě Západu považovány i přilehlé oblasti v prostoru dnešního Balkánského poloostrova.

Do jihovýchodní Evropy začali ve 14. století pronikat osmanští Turci a postupně zde vytvořili mohutnou říši, která se pro celou Evropu stala personifikací zla a

³⁰ Hakim Karki - Edgar Radelet, *Et dieu créa l'Occident*, Paris 2001.

³¹ Pojem Orient je zde ve významu východní Středomoří, tedy jiným označením Levant. V představě Evropanů bývá pojem Orient spojován nejčastěji s prostorem severní Afriky a dnešního Blízkého Východu, patří sem tedy především oblasti, ve kterých je vyznáván islám; v pohledu Američanů je za „Orient“ označována zejména oblast dnešního Dálného Východu. Orient tedy není v žádném případě pevně ohraničeným prostorem. Nezodpovězenou otázkou tak zůstává, kde vlastně Orient začíná a končí, jestli za něj lze považovat i Írán a Indii apod.

³² P. Sherrard, *The Greek East and the Latin West*, London 1959.

³³ G. Konrád - I. Szeléni, *Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht*, Frankfurt 1970, s. 100.

³⁴ Růžena Dostálová, *Byzantská vzdělanost*, Praha 2000.

nepřítele.³⁵ Ve 14. století se seldžuckým (osmanským) Turkům podařilo usadit se na evropské pevnině v blízkosti Konstantinopole. V průběhu 14.-15. století si podmaňovali území menších balkánských státních útvarů - roku 1354 obsadili byzantské město Gallipolis a otevřeli si tak cestu do Thrákie. Roku 1362 se zmocnili Plovdivu a Adrianopole, která se stala dočasně hlavním městem Rumélie (tedy evropského Turecka), a následně byla dobyta Soluň. Roku 1389 porazili Turci v bitvě na Kosově poli srbského knížete Vukašina a roku 1396 osmanské invazi podlehl středověké Bulharsko. Dobytí Konstantinopole roku 1453, které je udáváno jako datum zániku Byzantské říše, bylo již jenom spíše symbolickým potvrzením turecké převahy na poloostrově. Následně Osmanská říše směřovala své výpady dále do vnitrozemí poloostrova (roku 1459 byla vyvrácena Srbská despotovina, roku 1482 středověký bosenský stát, roku 1482 Hercegovina a roku 1499 panství v Černé Hoře) a brzy se stala obávaným sousedem Habsburské monarchie. Postup Turků do Evropy byl definitivně zastaven až r. 1683 před branami Vídně. Oblasti dobyté Turky byly v mysli Evropanů symbolicky odtrženy od Evropy, a tím i od civilizace, a staly se součástí „islámského Orientu“. Od 14. století byla do role nepřítele křesťanstva „dosazena“ Osmanská říše. Existovaly sice oblasti, které se součástí Osmanské říše nikdy nestaly, nicméně jejich sepětí s celou geopolitickou oblastí východního středomoří způsobilo, že byly často automaticky považovány za součást Orientu. Jednalo se například o horské oblasti dnešní Albánie a Černé Hory, dnes řecké Jónské ostrovy v jaderském moři, a o Dalmácii, které nikdy osmanské nadvládě nepodléhaly (byly državami Benátské republiky, později i Rakouska-Uherska).

Islámský svět se stal v evropském pojetí oblastí ovládanou násilím a v evropských představách ji symbolizovaly především smyslnost, sex, krutost a prostředí harémů.³⁶ „Evropa“ se vymezila vůči Orientu definitivně v období osvícenství, kdy se v pohledu na Orient výrazně projevil i prvek evropské mocenské a kulturní převahy, na

³⁵ Maximilian Grothaus, *Zum Türkenbild in der Kultur der Habsburgermonarchie zwischen dem 16.-18. Jahrhundert*, *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, Band 10, Wien 1983, s.6.

³⁶ Bernard Lewis, *Comment l'islam a découvert l'Europe*, Paris 1992; Maxime Rodinson, *La fascination de l'islam*, Paris 2003.

kteře byla později vybudována celá koncepce kolonialismu a rasových teorií.³⁷ Jednou z nejnámějších prací, zabývající se stereotypy a předsudky Evropanů a vztahující se speciálně k teritoriu islámského Orientu, je dílo *Orientalismus* amerického literárního teoretika palestinského původu Edwarda Saida.³⁸ Podle slov autora lze pojmem „orientalismus“ označit jako souhrn představ Evropanů o prostoru Orientu, který byl uměle vykonstruován v mysli Evropanů jako oblast diametrálně odlišná od Evropy svými kulturně civilizačními hodnotami. Orientalismus představuje v Saidově pojetí dynamickou výměnou mezi osobností autora a prostředím, kterým je tento autor formován a ze kterého pochází.³⁹ I když byla Saidova práce mnohdy oprávněně kritizována za své nedostatky, znamenala v době svého vydání v sedmdesátých letech zásadní zlom ve studiu kulturních dějin obecně a významně ovlivnila obecný diskurz o vztahu příslušníků západního (euroatlantického) kulturního okruhu k neevropským hodnotám a kulturám.⁴⁰ Americký orientalista Bernard Lewis, jeden z hlavních Saidových kritiků, upozorňuje na jeho výrok, že vědci orientalisté vědomě slouží koloniálním a imperiálním záměrům velmocí. Lewis definuje orientalistiku jako nezávislý vědní obor, který v žádném případě není v područí politiky. Svůj pohled na vztahy evropského západu a Blízkého Východu (Orientu) vysvětluje v knize

³⁷ Tzvetan Todorov, *Nous et les autres...*; Alain Ruscio, *Le Credo de l'Homme blanc. Regards coloniaux français XIX-XXe siècle*, Paris 1995; Taguieff, *La couleur du sang*, Paris.

³⁸ Edward Said, *Orientalism*, New York, 1978. Použit francouzský překlad *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, Paříž 1997.

³⁹ Said, *c.d.*, s. 1-28. Said hovoří v úvodu své knihy o orientalismu v oblasti *vědecké* (vědecký orientalismus, který se projevoval vznikem vědních disciplín, zabývajících se předně jazyky a kulturou oblastí dnešního Blízkého Východu), v oblasti *kulturní* (projevující se zejména v literatuře, tisku a umění) a v oblasti *politické* (orientalismus mocensko-politický, který se projevuje mocenským postojem evropských států k mimoevropským oblastem jako ke koloniím).

⁴⁰ Jedním z nich byl fakt, že ve svém konceptu ztotožňuje slovo Orient s islámskými oblastmi Blízkého Východu a severní Afriky. Všichni vědci - orientalisté, zabývající se jakoukoliv disciplínou související s Orientem, jsou nařčeni z toho že jsou ve službách kolonialismu. K ohlasu Saidova díla ve vědeckém prostředí a odkazy na další literaturu viz Bernard Lewis, *Le retour d'islam*, Paris 1995, s. 291–314; Luboš Kropáček, *Západ a islám a Blízký Východ*, Praha 2002, s. 64; Jiří Bečka - Miloš Mendel, *Islám a české země*, Praha 1998, s. 60-61; Jitka Malečková, *Úrodná půda*, Praha 2002, s. 45-48. Sám Said rovněž reagoval na kritiku – viz např. Doslov z roku 1994, zveřejněný v novém vydání jeho práce *Orientalismus* ve francouzském překladu, E. W. Said, *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, Paris 1997, s. 355-382; E.W. Said, *Reflection on Exile and other Essays*, Cambridge 2000, s. 198-215.

s příznačným názvem *Kde se stala chyba?*⁴¹ Klade si jednoduchou otázku - proč do 16. století v mnoha směrech vyspělý Orient ztrácí v následujících staletích na síle a je v mnoha směrech předstížen Evropou. Podle Lewisovy interpretace nebylo důvodem této změny zaostávání Orientu, ale náhlý a velice dynamický vývoj Evropy, který tuto nerovnováhu sil zapříčinil.

V kontextu naší práce je vhodné zmínit, že v posledních desetiletích se můžeme setkat ve společenskovědním diskurzu s pojmem „okcidentalismus“. Neexistuje žádná jednotná definice tohoto pojmu a jeho užití je dosti volné, jistým způsobem však vždy reflektuje o „Západu“ ať už geografickém či hospodářsko-politickém smyslu. Pravděpodobně nejvýrazněji vstoupili v posledních letech do společenskovědního diskursu autoři Ian Buruma a Avishai Margalit, knihou *“Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies”*.⁴² V tomto díle je „okcidentalismus“ pojat jako soudobý kulturní fenomén představující percepci Západu (ve smyslu současné západoevropské, anglo-americké a japonské civilizace) z pohledu příslušníků mimoevropských společností, případně osob a skupin sice na Západě žijících, ale majících kulturní a národnostní kořeny právě v nezápádních státech a projevujících nesouhlas se západními hodnotami. V tomto případě je okcidentalismus pojat jako inverze Saidova orientalismu, na pohled z perspektivy Východu/Orientu na Západ/Occident.

Různé podoby obrazu Západu jsou i námětem práce *„Occidentalism. Images of the West”*, vydané pod vedením James G. Carriera. Na příkladech konstruktů a vnímání pojmu Západ (Occident) nejen v mimoevropských společnostech, ale i uvnitř Evropy samotné je zde názorně ukázáno, jak různé významy může tento pojem mít. Stejně jako neexistuje jeden Orient a přesnými hranicemi, neexistuje ani jeden Occident, ale vždy záleží na kontextu doby, okolnostech vzniku práce a osobnosti mluvčího.⁴³

Otázky náboženství a kulturní shody v rámci Evropy a rozdíly mezi Evropou a neevropskými oblastmi jsou stále aktuálními tématy. V souvislosti s již zmiňovanou

⁴¹ Bernard Lewis, *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední východ a jeho následná odpověď*, Praha, 2003; z anglického originálu *What went wrong? Western Impact and Middle Eastern response*, Oxford UP, 2002.

⁴² Ian Buruma - Avishai Margalit, *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*, New York 2004.

⁴³ James G. Carrier, *Occidentalism*, Oxford 1995.

prohlubující se evropskou integrací dochází k tomu, že se původní společenství, založené výlučně na ekonomických základech, se homogenizuje i v dalších oblastech a je patrná snaha „vykonstruovat“ identitu Evropy a dát celkovému procesu nějakou nejen ekonomickou, ale i kulturní legitimitu. V tomto procesu hledání kulturní identity Evropy a její podstaty a základů evropanství jakožto složky mentality Evropanů představuje jeden z diskutovaných prvků zase právě křesťanství a humanisticko-křesťanské hodnoty.⁴⁴ Avšak je třeba podotknout, že názory na téma křesťanství jako základu evropské identity se v diplomatických kruzích různí, ba lze říci, že jsou vesměs odmítavé. Původně plánovaná zmínka o křesťanských hodnotách jako základu evropanství, která stála v jednom z bodů návrhu evropské ústavy, byla nakonec vypuštěna, aby Evropská unie neevokovala uzavřený „křesťanský klub“. Otazníky nad tématem křesťanství jako charakteristického, mohli bychom říci i základního prvku, evropské identity se nyní aktualizují zejména v souvislosti se zájmem Turecka o vstup do EU.

I. 2.3. Hranice uvnitř Evropy

Doposud jsme se zabývali vymežováním Evropy navenek, ale je třeba si uvědomit, že Evropa sama byla značně heterogenním prostorem a v průběhu staletí byla rozdělená i pomyslnými vnitřními hranicemi. Nejvýraznější vnitřní dělicí linii představovala ve starověku hranice římské říše, oddělující z pohledu Římanů tehdejší politické a kulturní centrum Říma od necivilizovaných oblastí za hranicemi říše obývaných germánskými kmeny. V období renesance byl tento koncept oživen a vznikla zřetelná civilizační osa „kulturní Jih“ reprezentovaný Itálií a méně kulturně vyspělý zaalpský „Sever“.⁴⁵ Technický a technologický pokrok a nástup evropského osvícenství

⁴⁴ Na toto téma viz úvaha Giovanni Reale, *Kulturní a duchovní kořeny Evropy*, Brno 2005, s. 146; O. Halecki, *The limits and divisions of European history*, London/New York 1950; již citovaná všeobecná encyklopedie *Universum* uvádí u hesla Evropa údaj, že Evropa je křesťanským územím a územím, ze kterého vzešla průmyslová revoluce *Universum. Všeobecná encyklopedie*, (Praha 2002, sv. 2, s. 657).

⁴⁵ Milan Šmerda, Východní Evropa v evropských dějinách. Úvahy a náměty, *Slovanské historické studie VII*, 1968, s. 69; Oskar Halecki, L'histoire de l'Europe orientale, sa division en époques, son milieu géographique et ses problèmes fondamentaux. In: *La Pologne au Ve Congrès International des Sciences historiques*, Warschaw 1924, s. 73-74; týž, Der Begriff der osteuropäischen Geschichte, *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, 1934, s.1-21; Týž, The

způsobily rychlý rozvoj západní části Evropy a v té souvislosti rovněž přesun civilizační osy z polohy „sever - jih“ více do polohy „východ - západ“ (ve smyslu anglického East - West).⁴⁶ Západní část Evropy se díky svému rychlému hospodářskému vývoji v následujících staletích stala specifickou oblastí a vzdálila se ostatním regionům. Stala se postupně vzorem, ke kterému ostatní oblasti vzhlížely a kterému se snažily přiblížit. Za další historický region Evropy je označována Střední Evropa, vymezovaná vesměs jako území, na kterém vznikly o rozpadu Habsburské monarchie nástupnické státy a které si uchovává svoji identitu.⁴⁷ Ke zřetelnému vymezení vnitřní hranice Evropy došlo potom v poválečném období, kdy Evropu na několik desetiletí rozdělila železná opona. Právě v této době vstoupilo označení Východ a Západ do širšího společenského povědomí a tyto regiony se staly nejvýraznějším a nejsilnějším kulturním stereotypem: Západ jako symbol svobody a demokracie a Východ jako symbol totality a nesvobody.

Ke studiu komparace jednotlivých regionů, která byla do nedávné doby vesměs redukována na vztah vyspělého západu a zaostalého východu/severu/jihu, přispěl výrazně po stránce metodologické americký historik Emmanuell Wallerstein.⁴⁸ Zabýval se zejména ekonomickými dějinami a je autorem teorie o principu jádra a periferie, nacházejících se v každém regionu a subregionu. Podle jeho teze je nutné sledovat každý region i ve vztahu k okolí, přičemž v tomto vztahu může být region centrem i periferií zároveň.⁴⁹ V souvislosti s Wallersteinovou tezí o komparaci regionů se rovněž začalo rozvíjet studium „vyspělosti“ a „zaostalosti“.⁵⁰

Historical Role of Central-Eastern Europe, *The Annales of the American Academy of political Sciences* 232, s. 9-18; týž, *Borderlands of Western Civilizations*, New York 1952; týž, *The Limits and Division of European History*, London/New York, 1948; týž, *Millennium of Europe*, Notre Dame, 1963.

⁴⁶ O historických regionech východní a západní Evropy viz např. Norman Davis, *Europe East and West*, London 2006; Winfried Eberhard, Hans Lemberg, Hans Dieter Heimann, Robert Luft (Hgs.) *Westmitteleuropa – Ostmitteleuropa*, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 70, München 1992, s. 71.

⁴⁷ O Střední Evropě viz např. Piotr S. Wandycz, *Střední Evropa v dějinách*, Praha 1998; Jenő Szűcz, *Tri historické regiony Európy*, Bratislava 2001.

⁴⁸ K diskusi o „vyspělosti“, „zaostalosti“, evropském „centru“ a „periferii“ viz Immanuel Wallerstein, *The World System*, vol. I-III, New York, 1974-1978; I. Wallerstein - K. Hopkins, Capitalism and the Incorporation of the New Zones into the World - *Economy, Review*, X. 5/6, Summer/Fall 1987, s. 763-769.

⁴⁹ K obecné diskusi k tomuto tématu viz Luďa Klusáková, Místo Balkánu na urbánní mapě novověké Evropy, *Slovanský přehled*, 1991, s. 385; H.- H. Nolte, The Position of Eastern Europe

Prostor jihovýchodní Evropy, na který je soustředěna pozornost v naší práci, ležel na pomyslném pomezí Evropy – Východu a Orientu a jeho osudy byly přes pět set let spjaty zejména s osudy orientální islámské osmanské říše. V této souvislosti je zajímavé položit si otázku, jak byl tento prostor vlastně v Evropě vnímán. Jak již bylo výše zmíněno, území poloostrova bylo po obsazení osmanskými Turky z pohledu Evropy „odtrženo od civilizace“ a upadlo do „barbarství“. V průběhu 19. století došlo ale v oblasti Balkánského poloostrova k řadě zásadních změn spjatých se ztrátou mocenského postavení osmanské říše, s obrodným hnutím balkánských národů a následným formováním balkánských národních států. Tento proces transformace, který vedl balkánské národy pomyslně „zpět do Evropy a civilizace“, je v historiografii označován jako proces modernizace, případně westernizace nebo europeizace, jejíž součástí byla i deosmanizace. Je zajímavé pokložit si otázku, jak vnímali autoři pocházející z různých evropských zemí tuto oblast, zda jako Evropu, nebo spíše Orient, zda se v jejich pohledu uplatňuje také Saidem popsany *orientalismus*. Je možné se ptát, zda spatřovali někde stopy Orientu a Evropy, zda je jejich pohledy ztotožňovaly, zda přetrvával jeden názor či pohled, či zda se měnil v závislosti na čase.

Podobné otázky se snažili ve svých dílech zodpovědět v devadesátých letech již někteří historikové a literáti, pocházející zejména z balkánského prostředí, například Milica Bakic-Hayden, Eli Skopetea či již zmiňovaná Maria Todorova, jejíž kniha *Imagining the Balkans* je dodnes nejrozsáhlejším dílem, zabývající se tímto tématem.⁵¹ Todorova analyzuje pohled západoevropské společnosti na Balkánský poloostrov od středověku po současnost, pro období 19. a 20. století bere v úvahu i prameny americké

in the International System in Early Modern Times, *Review*, IV, 1, Summer 1982, s. 29-31; Slawomir Gzell - Luďa Klusáková (ed.), *Peripheries or the Crossroads of Cultures? Town of East-Central and South Eastern Europe*, Urbanistika, Special Edition for the Fifth International Conference on Urban History: European Cities: Networks and Crossroads, Berlin 30. August – 2. September 2000, Warszawa 2000; Jean de Vries, *European Urbanization*, London 1984; Jean - Luc Pinol (ed.), *Histoire de l'Europe Urbaine*, I -II, Paris 2003.

⁵⁰ Daniel Chirot (ed.), *Criteria of Backwardness in Eastern Europe*, University of California Press, 1989; Miroslav Hroch - Luďa Klusáková (ed.), *Criteria and Indicators of Backwardness. Essays on Uneven Development in European History*, Prague 1996.

⁵¹ Maria Todorova, *c.d.* Milica Bakic-Hayden - Robert Hayden, Orientalist Variation on the Theme „Balkans“: Symbolic Geography in the Recent Yugoslav Cultural Politics, *Slavic Review*, 51, no.1 (Spring 1992), s. 1; Milica Bakic Hayden, Nesting Orientalism: The case of Former Yugoslavia, *Slavic Review*, 54, no. 4 (Winter 1995), s. 917.

provenience. Soubor názorů, existujících o balkánském prostoru v západní Evropě a Americe, označuje jako „balkanismus“, který považuje za samostatný koncept, jenž má sice podle jejího vysvětlení jistou podobnost s „orientalismem“, ale není s ním zcela totožný.⁵² Mezi oběma koncepty existuje podle Todorové hned několik odlišností - v první řadě v geografickém vymezení, kde na rozdíl od nejasně vymezeného a spíše ve fantazii autorů existujícího prostoru Orientu vidíme geograficky přesněji vymezenou oblast Balkánu, která není opředena tolika mýty, legendami a smyšlenkami jako Orient. Za výraznou odlišnost považuje Maria Todorová také absenci koloniální nadvlády na Balkánském poloostrově a celkově odlišný historický a kulturní vývoj obou regionů. Za důležitý prvek pokládá rovněž existenci vědomé balkánské identity (nebo vícero identit), patrné u mnoha obyvatel poloostrova. Na závěr svých úvah autorka konstatuje, že na jedné straně je balkanismus rozvedením myšlenek orientalismu, avšak na druhé straně stojí v některých případech proti orientalismu. Zde se Todorová názorově rozchází s Milicou Bakic Hayden, která považuje balkanismus za pouhou odnož orientalismu. Britská literární teoretička Vesna Goldsworthyová přispěla do této diskuze ve své knize *Inventing Rhuritania* analýzou obrazu Balkánu v britské literatuře. Ovlivněna názory M. B. Haydenové vyslovuje tezi o vytváření obrazu Balkánu v kontextu „imaginativní kolonizace“, kdy Balkán posoužil jako prostor, který zásoboval náměty britský zábavní průmysl. Kolonialismus a imperialismus se podle ní přesunul z oblasti politické a ekonomické do oblasti kulturní.⁵³

Problematice Balkánu jako historickému prostoru a jeho místu v evropských dějinách byla v historiografii věnována pozornost již dříve. Polský historik Oskar Halecki, žijící ve Spojených státech, o něm hovoří ve svých úvahách o evropských dějinách již v 50. letech 20. století, maďarský historik Jenó Szücz se tématem příslušnosti Balkánu k Evropě zabýval v souvislosti s hledáním identity Střední Evropy.⁵⁴ K diskusi o Balkánu, jeho specifiích a jeho místě v evropských dějinách se v devadesátých letech přidali i další autoři. Například německý historik Holm Sundhausen, který ve svém článku *Europa Balkanica* hovoří o Balkánu jako historické

⁵² Todorová, *c.d.*, s. 11-21.

⁵³ Vesna Goldsworthy, *Inventing Rhuritania. The Imperialism of Imagination*, London 1998.

⁵⁴ Jenó Szücz, *c.d.*; O. Halecki, *c.d.*

součástí Evropy,⁵⁵ další německý historik Wolfgang Höpken si potom ve své eseji klade otázku, zda existuje balkánská politická kultura.⁵⁶

I. 3. Prameny⁵⁷

Volba pramenů byla provedena s ohledem na cíl práce, kterým je srovnávací studie o obrazu Balkánu ve vědomí české a francouzské střední vrstvy. Jako pramen byl použit materiál populárně-vědeckého charakteru, u kterého se dá předpokládat, že byl přístupný širší vzdělané veřejnosti a mohl tudíž velkou měrou přispět k formování mínění středních a vyšších společenských kruhů.⁵⁸ Archivní materiál byl jako pramen vyloučen, protože se jeví jako materiál nevyhovující požadavkům pro komparativní studii a pro výzkum veřejného mínění.

Analýze byly podrobeny předně české a francouzské populárně-naučné časopisy, které měly charakter všeobecných populárně vědných revuí, vycházejících zpravidla týdně nebo čtrnáctidenně a přinášejících informace ze všech oblastí života. Tyto časopisy v našem výběru zastupují z české produkce *Zlatá Praha*, *Osvěta*, *Vlast'* a žánrově jim odpovídající tituly z francouzské produkce *l'Illustration*, *La Revue des Deux Mondes*, *le Correspondant*. Jednalo se o časopisy pro zábavu a poučení, jejichž čtenářskou obec tvořila střední vrstva české společnosti. Obsahovaly články velice různorodé a u časopisů *l'Illustration* a *Zlatá Praha* tvořil důležitou část i jejich obrazový doprovod. Uvedený materiál představoval primární pramen, v úvahu však byl brán i jiný dobový materiál, určený široké veřejnosti - denní tisk, ke kterému bylo přihlédnuto zejména ve zlomových obdobích, a naučné slovníky, které představovaly důležitou dobovou osvětovou a cestopisnou literaturu. Z českých slovníků byly použity nejznámější encyklopedie 19. století, Riegrův *Slovník naučný* a *Ottův slovník naučný*.

⁵⁵ Holm Sundhausen, Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas, *Geschichte und Gesellschaft*, 25 (1999), s. 626-653.

⁵⁶ Wolfgang Höpken, Gibt es eine „balkanische politische Kultur“?, In: W. Bramke, *Politische Kultur in Ostmittel- und Südosteuropa*, Leipzig 1995.

⁵⁷ Zde jen stručné seznámení s povahou pramenů, kritika pramene provedena v kapitole.

⁵⁸ Lippman, *Public opinion*, New York, 1922; Pierre Lepape, *La presse*, Paris 1972; Gabriel Robinet, *Journaux et journalistes aujourd'hui*, Paris 1962; Georges Weill, *Le Journal, origines, évolution et rôle de la presse périodique*, Paris 1934.

Z francouzských encyklopedií byly použity *Larousse - Grande Dicctionaire du XIXe siècle* a *La Grande Encyclopédie du XXIème siècle*. Tyto primární prameny byly postupně obohacovány o publikované cestopisy a cestovní příručky.

I. 4. Literatura

Pokud studujeme percepci balkánských oblastí v evropských společnostech 19. století, je nutné sledovat rovněž celkový historický kontext. Vzhledem k tomu, že problematika českých a francouzských dějin je známá, nebudeme na tomto místě uvádět přehled základní literatury k tomuto tématu. Pozornost soustředíme zejména na odbornou literaturu věnovanou balkánským dějinám na sklonku 19. století, na bibliografii zaměřenou na téma vztahu francouzské a české společnosti k Balkánu a na práce zabývající se otázkou obrazu Balkánu v obou studovaných prostředích.

Poslední třetina 19. století patří k nejpohnutějším obdobím dějin balkánských zemí. Během několika desetiletí zde došlo ke změnám, kterými procházely regiony na západě Evropy pozvolna, někdy i v průběhu celých staletí – konkrétně se jedná o formování národních států, utváření národní identity, proces industrializace, centralizace apod. V historii balkánských zemí souvisel tento rychlý proces transformace s emancipací od fyzické osmanské nadvlády a se snahou o likvidaci tzv. osmanského dědictví, jehož stopy se projevovaly jak ve sféře materiální tak duchovní. Pro proces těchto přeměn se v historiografii vžily pojmy deosmanizace nebo evropeizace, které byly projevem snah o modernizaci. Právě osmanská říše se pro balkánské státy stala oním „druhým“ a „nepřítelem“, vůči kterému se národy vymezovaly a který hrál důležitou roli při konstrukci národních dějin.⁵⁹ V poválečné oficiální historiografii balkánských států je období osmanské nadvlády hodnoceno vesměs negativně, zatímco proces emancipace a vznik národních států jsou hodnoceny velmi pozitivně.⁶⁰ Historiografie byla věnována především národním dějinám jednotlivých států, obecnější či srovnávací studie se téměř neobjevovaly. Výjimku tvořily práce těch balkánských historiků, kteří působili anebo publikovali v zahraničí a měli možnost vyslovit i to, co se

⁵⁹ H. G. Majer (ed.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, München 1989.

s oficiální dobovou ideologií rozcházelo. Ve svých pracích usilovali o komplexnější pohled na dějiny a ve svém výkladu zařazovali balkánské provincie do širšího kontextu dějin osmanské říše.⁶¹ Od osmdesátých let 20. století dochází i v oficiální balkánské historiografii k přehodnocování národních dějin a snahu o komplexnější a nezaújatý pohled do minulosti, o čemž svědčí i řada článků, publikovaných v odborných časopisech a sbornících.⁶² K výrazným osobnostem současné historiografie věnované balkánským tématům patří rovněž autoři původem z balkánského prostředí, kteří působí v zahraničí (zejména Maria Todorova, Milica Bakič-Hayden, Barbara a Charles Jelavičovi, Alexandr Popovič, Božidar Jezernik, Trajan Stojanovič).⁶³ Balkánská tematika se již několik desetiletí těší velkému zájmu historiků i v Německu, Rakousku, Francii či anglo-americkém prostředí.⁶⁴

Obecně probíhá v posledních letech výzkum velice interdisciplinárně a na mezinárodním poli. Velice zajímavými pracemi, které předkládanou studii inspirovali zejména po stránce metodologické, jsou publikace vzniklé pod vedením rakouského historika Haralda Heppnera reflektující pohled na Evropu z perspektivy balkánských států: *Rumänen und Europa* (1997), *Griechen und Europa* (1998), *Bulgaren und Europa* (2000). Další kolektivní dílo *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, vzniklé pod vedením německého historika Michaela Kiela, je věnováno vztahu balkánských regionu k tzv. osmanskému dědictví a jeho důležitosti pro formování národní identity.⁶⁵ Velice

⁶⁰ Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung*, Wien/Köln 1990.

⁶¹ Uvedme například základní práce, které byly vydány vesměs mimo balkánské prostředí: B. a Ch. Jelavich (eds.), *The Balkans in Transition*, Berkeley - Los Angeles, 1963; Barbara and Charles Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States. 1804-1920*, Seattle 1986; Barbara Jelavich, *History of the Balkans, I, II*, Cambridge 1983; Nikolai Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle-London 1983.

⁶² Zejména časopis *Etudes balkaniques* vydávaný v Sofii.

⁶³ Z prací těchto autorů zmiňme díla: Traian Stoianovich, *Balkan Worlds. The first and Last Europe*, London 1994; týž, *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, New Rochelle/N.Y. 1992-1995; Maria Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern*, American UP, Washington 1993.

⁶⁴ Daniel Chirot, *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, California UP 1991; Michael Palairret, *The Balkan Economies c.1800-1914*, Cambridge, 1997; Peter Sugar - I. J. Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*, Washington UP 1994; B. Mc Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge 1981.

⁶⁵ Hans Georg von Majer (Hgs.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, München 1989.

zajímavou publikací je rovněž práce *Black Athena* Martina Bernala, anglického sinologa a odborníka na jazyky a kulturu oblasti jihovýchodní Asie.⁶⁶ V této studii, která vzbudila nedávno rozruch na vědeckém poli, se zabývá recepcí antiky v evropské kultuře a jejímu vlivu na vytváření kulturně civilizačních vzorců v evropské kultuře 18. a 19. století.

Dále existuje řada prací, věnujících se analýze cestopisů, dějinám kulturních vztahů mezi balkánským regionem a ostatními státy a národy, a lze konstatovat, že k problematice dějin balkánských oblastí tak existuje již bohatá bibliografie.⁶⁷

Jedním z témat, kterého se problematika vztahu Evropy k Balkánu a Orientu dotýká, je rovněž problematika kolonialismu. Pro naši práci byla velice inspirativní díla, které se dotýkají problematiky kolonialismu obecně, jmenujme zde zejména práci Jürgena Osterhammela *Kolonialismus*⁶⁸ a dílo E. Saida *Culture and Imperialisme*.⁶⁹ Osterhammel ve své práci poukazuje na to, že v průběhu dějin kolonialismu existovaly mezi koloniálním velmocem a koloniemi různé specifické vztahové mechanismy. Autor analyzuje způsoby dobývání, systém koloniální správy, prostředky dominance koloniální kultury a zamýšlí se nad příčinami a počátečními znaky dekolonizace. Velkým metodologickým vodítkem byl rovněž sborník *Habsburg postkolonial*, usilující o pohled na Habsburskou monarchii v perspektivě postkoloniálních studií.⁷⁰

I.4. 1. Francouzské vědecké prostředí a výzkum dějin Balkánu

Ve srovnání s ostatními disciplínami studovanými v rámci výzkumu kulturních dějin je problematice dějin Balkánu věnovaná v soudobém francouzském vědeckém prostředí malá pozornost. Důležité ovšem je, že výzkum zde probíhá značně interdisciplinárně v rámci úzké spolupráce mezi turkology, balkanology a dalšími odborníky, zabývajícími se problematikou vývoje balkánských společností, zejména kulturními antropology a sociology. Výsledkem této součinnosti je pestrá mozaika témat

⁶⁶ Martin Bernal, *Black Athena. Les racines afro-asiatiques de la civilisation classique. Vol. I. Invention de la Grèce antique (1785-1985)*, Paris 1999.

⁶⁷ Nejkomplexnějším seznamem bibliografie k tomuto tématu je pravděpodobně seznam literatury uvedený v knize M. Todorové *Die Erfindung...*

⁶⁸ Jürgen Osterhammel, *Kolonialismus*, München 2003.

⁶⁹ Použit francouzský překlad: Edward W. Said, *Culture et impérialisme*, Paris 2000.

⁷⁰ Johannes Feichtinger - Urschula Prutsch - Moritz Csáky, *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, Innsbruck 2003.

z oblastí zejména kulturní historie a kulturní antropologie, přičemž politické dějiny zůstávají značně stranou zájmu historiků. Z nejdůležitějších prací věnujících se tematice dějin 19. a počátku 20. století, která se odráží i v naší práci, jmenujme například práci kolektivu autorů pod vedením Françoise Georgeona o osmanských městech *Les villes ottomanes à la fin de l'Empire*.⁷¹ Problematikou takzvaného osmanského dědictví v Bulharsku se zabývá Bernard Lory ve své knize *Le Sort de l'Heritage Ottoman en Bulgarie 1878-1900*.⁷² Bernard Lory vychází z předpokladu, že i po vzniku samostatného knížectví (1878) a po vyhlášení samostatného sjednoceného Bulharska (1885) se udrželo osmanské dědictví nejen v hmotné kultuře, ale i mentalitě obyvatel. Mezi dalšími francouzskými autory jmenujme například Gilla Veinsteina, Nicolu Vatina, Nathalie Clayer, Catherine Durandin, Georgese Castellana a další. Cenné informace lze nalézt v časopisech různého sociálněvědného zaměření, řada dalších drobných příspěvků byla publikována v časopisech věnovaných balkánským, osmanským a tureckým dějinám – jmenujme zejména časopisy a sborníky *Turcica*, *Balkanologie*, *Révue des Études Slaves*, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*.

Pro výzkum vztahu francouzské společnosti a Balkánu v 19. století vyšly zásadní práce již v období předválečném a poválečném. Jednalo se zejména o práci rumunského historika *Nikolaje Iorgy* s názvem *Les voyageurs français en Orient Européen*, vydanou v roce 1928 v Paříži (Iorgovy přednášky ze Sorbony). Autor zdůrazňuje především nutnost uvědomit si, jaké místo měl Balkán v geografickém horizontu Francouzů v průběhu dějin. Upozorňuje na to, že z francouzské perspektivy patřil Balkán do prostoru Orientu a skutečný zájem o Balkán ve Francii se probouzí až v souvislosti s expanzí revoluční Francie do oblasti jihovýchodní Evropy. Obdobně vysvětluje proces objevování Balkánu z pohledu Francouzů i další autor, René Warnier, v knize *La découverte des pays balkaniques par l'Occident*.⁷³ Další práce, zabývající se vztahy mezi Francií a balkánským prostředím, vyzdvihují zejména kulturní vazby mezi oběma prostředím a roli Francie jako politického a kulturního vzoru v období národní

⁷¹ Françoise Georgeon, *Les villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris 2000.

⁷² Bernard Lory, *Le Sort de l'Heritage ottoman en Bulgarie 1878-1900*, Istanbul 1985.

emancipace balkánských národů. Jedná se zejména o příspěvky, které zazněly na konferencích věnovaných vztahům mezi Francií a balkánskými zeměmi.⁷⁴

K tématu obrazu balkánských oblastí a národů ve francouzském prostředí bylo v posledních desetiletích vydáno několik obsáhlých prací. Obrazu Řecka ve francouzské společnosti se věnovala Sophie Basch v díle *Le mirage grec*,⁷⁵ dále Georgios Toliaš v publikaci *La médaille et la rouille*.⁷⁶ Analýzou kunsthistorického materiálu se zabývala Christine Peltre v knize *Retour en Arcadie*.⁷⁷ Problematice obrazu Slovanů v díle francouzského spisovatele Xaviera Marmiera se věnovala Liliana Todorova v knize *Les Slaves du Sud*.⁷⁸ Po stránce tematické a metodologické jsou zajímavé i práce věnované obrazu Turků a tematické osmanských dějin celkově. Vztahu Francie a podunajských knížectví v 19. století (Valašska a Moldavska) se věnovali spíše rumunští autoři, kteří měli k Francii úzký vztah - Pompliu Eliade, Nicolae Iorga a Neagu Djuvara.

I.4. 2. Česká historiografie k balkánským dějinám a balkánské „obrazové“ tematické

V českém prostředí můžeme při studiu obrazu Balkánu navázat na dlouhou tradici prací, které jsou věnovány vztahům mezi českým prostředím a jednotlivými balkánskými národy, zejména jižními Slovany. V sedmdesátých letech 20. století vznikly na toto téma dvě práce. Jedná se o kolektivní díla vzniklá na půdě Akademie věd - dílo *Češi a Jihoslované v minulosti* vydané pod vedením J. Žáčka a práci *Dějiny československo - bulharských vztahů*.⁷⁹ Působení Čechů na Balkáně a jejich přínosu pro

⁷³ René Warnier, *La découverte des pays balkaniques par l'Occident*, Cahiers de l'histoire mondiale, 1955, Vol. 2, No. 3-4.

⁷⁴ *Les Rapport entre la France et les Slaves du Sud* (Colloque historique franco -yougoslave, I. 1980), Paris Langues'O 1983; *Les Relations internationales entre la France et les pays yougoslaves du XVIIIe au XXe siècle* (Colloque historique franco -yougoslave ,II. 1985), Ljubljana 1987; *La France et les Balkans dans les années 20. du XXe siècle* (Colloques des historiens bulgares et français 1983), Paris Langues'O 1985.

⁷⁵ Sophie Basch, *Le mirage grec*, Paris 1995.

⁷⁶ Georgios Toliaš, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Paris/Athènes 1997.

⁷⁷ Christine Peltre, *Retour en Arcadie*, Paris 1997.

⁷⁸ Liliana Todorova, *Les Slaves du Sud au XIXe siècle vu par Xavier Marmier*, Paris 1980.

⁷⁹ Žáček a kol., *Češi a Jihoslované v minulosti*, Praha 1975; Amort, Č. a kol., *Dějiny československo - bulharských vztahů*, Praha 1980.

rozvoj této oblasti je věnována pozornost v díle *Co daly naše země Evropě a lidstvu*.⁸⁰ Ve stejném období vznikla v českém prostředí i syntéza bulharských dějin a později i dějin Jugoslávie⁸¹ a rovněž práce Milady Paulové o ohlasu balkánských válek v českém prostředí a o politických kontaktech mezi českým a jihoslovanským prostředím.⁸² Moderní česká historiografie posledních desetiletí věnovaná balkánským dějinám 19. a 20. století se soustřeďuje zejména na studium národních dějin a dějin mezinárodních vztahů. Z obsáhlých prací jmenujme například nedávno vydaná kolektivní díla *Dějiny jihoslovanských zemí*,⁸³ *Dějiny Řecka*,⁸⁴ *Dějiny Bulharska*,⁸⁵ *Dějiny Makedonie*,⁸⁶ *Dějiny Srbska*,⁸⁷ syntézu L. Hladkého o dějinách Bosny a Hercegoviny⁸⁸ práci P. Hradečného o dějinách řecko-tureckých vztahů⁸⁹ a dále práce věnované politickým událostem zejména ve vztahu k politické velmoci.⁹⁰

Z dalších obsáhlejších prací jmenujme například dílo Ivana Dorovského *Makedonci mezi námi*,⁹¹ *České země a Balkán*,⁹² *Balkán a Mediterán*,⁹³ vztahu české společnosti devatenáctého století k Balkánu a zejména k Bulharsku věnovala dále pozornost v drobnějších studiích historička Růžena Havránková.⁹⁴

⁸⁰ *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, Praha 1940.

⁸¹ Čestmír Amort, *Dějiny Bulharska*, Praha, 1980.

⁸² Milada Paulová, *Balkánské války a český lid*, Praha, 1963; táž, *Tajný výbor (Mafie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916-1918*, Praha 1963.

⁸³ M. Šesták - M. Tejchman - L. Havlíková - L. Hladký - J. Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998.

⁸⁴ P. Hradečný - R. Dostálová - V. Hrochová - P. Oliva - V. Vavřínek, *Dějiny Řecka*, Praha 1998.

⁸⁵ Jan Rychlík, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000.

⁸⁶ Jan Rychlík, Miroslav Kouba, *Dějiny Makedonie*, Praha 2003.

⁸⁷ Jan Pelikán, *Dějiny Srbska*, Praha 2004.

⁸⁸ L. Hladký, *Bosna a Hecegovina, dějiny nešťastné země*, Praha, 1996.

⁸⁹ Pavel Hradečný, *Řekové a Turci. Nepřátelé nebo spojenci?*, Praha 2003.

⁹⁰ Alfred Hyna, *Vybrané kapitoly z dějin Novověku II, Dějiny Balkánu 1800-1913*, Západočeská Univerzita, Plzeň 1999; Aleš Skřivan, *Císařská politika*, Praha 1996; články v časopise *Slovanský přehled a Slovanské historické studie*.

⁹¹ *Česko-bulharské kulturní vztahy*, Brno, 1990; *Československo-bulharské vztahy v zrcadle staletí*, Praha 1963; Zdeněk Urban, *Z česko-bulharských kulturních styků*, Praha 1957.

⁹² Ivan Dorovský, *České země a Balkán. Kapitoly z dějin česko-makedonských a makedonsko-českých styků*, Spisy University J. E. Purkyně v Brně, Brno 1973.

⁹³ Ivan Dorovský, *Balkán a mediterán*, Praha 1997.

⁹⁴ Uveďme například Růžena Havránková, *Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů 1875-1877*, *Slovanské historické studie VI*, Praha 1966, s. 5; táž, *Styky mezi českým a bulharským dělnictvem a sociálně demokratickými stranami 1878-1917*. In.:

Ke zpracování tematiky „obrazu“ balkánské a obecněji orientální oblasti dochází u nás zejména v rámci studia českých novověkých dějin a dějin světových. K obrazu osmanské říše a Turka se vztahují práce Tomáše Rataje *České země ve stínu pŕlměsíce*, článek Jaroslava Pánka *Turecké nebezpečí a česká předbělohorská společnost* a příspěvek Josefa Šimečka *Osmanská expanze v českém zpravodajství v 16. a na počátku 17. století*.⁹⁵

K dalším publikacím, ve kterých byla nalezena inspirace po stránce metodologické, patří práce Luďy Klusákové *Cesta do Cařihradu*,⁹⁶ analyzující způsob zachycování balkánských měst v cestopisných pramenech v době novověku, a dále práce Jitky Malečkové *Úrodná půda*,⁹⁷ ve které se autorka zamýšlí nad dobovými diskusemi o ženách v kontextu dějin národního hnutí v 19. století ve východní Evropě a osmanské říši. Jmenujme na tomto místě rovněž metodologicky inspirující dílo Martina C. Putny *Řecké nebe nad námi aneb Antický košík* věnované percepci Řecka v evropské kultuře 19. století.⁹⁸

I.5. Hlavní otázky, rozvržení, koncepce

Předkládaná práce navazuje na výše zmíněné publikace zabývající se problematikou kulturních vztahů mezi Čechy, Francií a balkánskými národy, ale liší se od nich svým přístupem. Zejména na rozdíl od českých děl z šedesátých až osmdesátých let se nesnažíme pojímat toto téma jako dějiny kulturních kontaktů, ale v souladu s trendy soudobé historiografie se zabýváme vytvářením mediálního obrazu regionu, ležícího na civilizační ose mezi Evropou a Orientem.

Československo-bulharské vztahy v zrcadle staletí, Praha 1963; táž, Zájem o Balkánské Slovany jako složka českého slovanství v 19. století, *Slovanské historické studie*, VII, Praha 1968, s. 195.

⁹⁵ Tomáš Rataj, *České země ve stínu pŕlměsíce*, Praha 2002; J. Šimeček, Osmanská expanze v českém zpravodajství v 16. a na počátku 17. století. In.: *Osmanská moc ve střední a jihovýchodní Evropě v 16.- 17. století I.*, Praha 1977, s. 310- 373; T. Rataj, Obraz Turka v české renesanční společnosti ve světle cestopisné literatury, *Folia Historica Bohemica*, 17, Praha, 1994, s. 59n; J. Pánek, Turecké nebezpečí a česká předbělohorská společnost, *Studia Comeniana et historica*, XI/23, 1981, s. 53-72.

⁹⁶ Luďa Klusáková, *Cestou do Cařihradu. Osmanská města v 16. století viděná křesťanskýma očima*, Praha 2003.

⁹⁷ Jitka Malečková, *Úrodná půda. Žena ve službách národa*, Praha 2002.

⁹⁸ Martin C. Putna, *Řecké nebe nad námi. Aneb antický košík. Studie k druhému životu antiky*, Praha 2006.

Ještě před vlastní analýzou si tedy shrňme, jakými otázkami se budeme zabývat a co by mělo být hlavní náplní předkládané práce. Naším cílem je především rekonstruovat obraz Balkánu z dvou úhlů pohledu – z pohledu Francie a Čech, tedy dvou společností, majících svá specifika jednak ve vlastním vývoji během 19. století, jednak ve vztazích k „druhým“. Francie náležela koncem 19. století mezi průmyslové, politické a koloniální velmoci, francouzská kultura udávala tón světu a Paříž byla ve své době jejím středem. V případě české společnosti byla situace spíše opačná - česká společnost byla malým slovanským nepříliš známým národem usilujícím o emancipaci v rámci mnohonárodnostní říše, v níž byla dominantní kulturou kultura jazykově německá, a která neměla vlastní kolonie. Komparací pohledu ze západu a ze středu Evropy lze zároveň sledovat identitu dvou společností, tak jak krystalizuje v souvislosti s poznámkami o třetím aktérovi, zastoupeném v mnoha ohledech heterogenním balkánským regionem. Na pozadí obrazu Balkánu se tak objevilo k posouzení i to, jakými prostředky se společnosti vůči Balkánu vymezovaly a jak se identifikovaly, tedy jak viděli Češi a Francouzi sami sebe. Komparativní rámec práce - Čechy, Francie, Balkán - umožňuje navíc pohled na konstrukci prostoru nejen na základě vztahu centra a periferie, tedy Francie a Balkánu, ale umožňuje i pohled uvnitř evropské periferie, tedy z Čech na Balkán.

Celkově je práce rozvržena do pěti částí, dále dělených na patnáct kapitol. V úvodu (I. část) jsou vyřčeny zásadní problémy, kterými se práce hodlá zabývat, a jsou vysvětleny přístupy, kterými se práce řídí. Kritice pramenů, které jsou v této v úvodní předmluvě jen stručně zmíněny, je potom vyčleněná následující samostatná kapitola (II. část), ve které se rovněž věnujeme i stručnému představení autorů. Ve třetí části, pojaté jako kulturně-geografický úvod, je vysvětlena etymologie a definice pojmu Balkán, stručně je zde nastíněna dobová diskuse o místě Balkánu v evropských dějinách, sonda do historie Balkánu ve studovaném období a dále je vysvětleno historické pozadí vzniku sítě vztahů mezi českým prostředím a balkánskými regiony jakož i francouzským prostředím a Balkánem.

Jádro práce představuje čtvrtá část, věnovaná analýze „obrazů“ několika témat v pramenech. Tento koncept postupně vyplynul z práce s pramenným materiálem, kterým jsme se nechali oslovit. Z časopiseckých článků jsme získali velké množství materiálu, jež však bylo třeba utříbit a dále systematicky uspořádat a sledovat. Následně jsme soustředili pozornost jen na několik vybraných témat, která se v pramenech opakovala – popis měst a vesnic, poznámky o populaci, zmínky o ženách a percepci tradice a modernizace.

Tato analytická část práce představuje pomyslnou cibuli, jejíž slupky musíme odstraňovat postupně. Její horní slupku představuje kapitola seznamující s pojetím slova Balkán v pramenech, přístupovými cestami na Balkán, způsobem objevování Balkánu našimi cestovateli. Dále se seznamujeme s obrazem měst a vesnic, tedy obrazem obytných aglomerací, ve kterých autoři prožívali současnost a kde nacházeli rovněž stopy minulosti. Ze zpráv bylo možné rekonstruovat obecnější obraz měst a vesnic, které se snažíme popsat jako pulsující organismus se všemi jeho součástmi. Všimáme si jednak architektonické podoby, a dále národnostní, náboženské, sociální a genderové rozmanitosti jejích obyvatel (třetí a čtvrtá kapitola - obraz populace, obraz ženy). Závěrečnou kapitolu oddílu představuje analýza postřehů k tématu islámu a patriarchální tradice, na jejichž pozadí se reflektuje vztah k problematice modernizace a tradice.

II. Kritika pramene

II. 1. Analýza pramenů

Ve Francii i v Čechách zaznamenal rozvoj tisku populárně-vědecké povahy v poslední třetině 19. století velký rozmach a pro analýzu tak byl zajištěn dostatek pramenného materiálu.¹ Jak již bylo v úvodní části uvedeno, pro práci byly zvoleny za hlavní prameny populárně-vědecké časopisy, periodika, dobové encyklopedické slovníky a osvětová literatura, zejména cestopisná. Záměrně byla prováděna systematická analýza článků časopiseckých, doplněných často obrazovým materiálem, které jsou vesměs vždy ucelenější a promyšlenější než články novinové, reagující bezprostředně na politické události a nereflektující příliš širší kulturně historický kontext. Doboví čtenáři časopisů byli s aktualitami z politického života rovněž seznamováni, a to prostřednictvím rubrik zavedených většinou speciálně za účelem podat stručný přehled politických událostí. K novinovému materiálu pak bylo přihlédnuto zejména v období převratných událostí, které představovaly zásadní zlom v politickém vývoji balkánského regionu. Je třeba ale vzít na vědomí, že autoři, jejichž články jsou analyzovány, přispívali i do jiných tehdy rozšířených časopisů a byli i autory hesel v encyklopedických slovnících. S velkou pravděpodobností se dá předpokládat, že závěr práce o obrazu Balkánu, založené na studiu jiných pramenů populárně-vědeckého charakteru, by byl celkově shodný s výsledky předkládané práce. Studované časopisy, slovníky a osvětová literatura představují reprezentativní vzorek české a francouzské osvětové produkce.

Populárně-vědecké časopisy reprezentují české tituly *Světobzor* (od r. 1875 do 1883), *Zlatá Praha* (od roku 1884), dále *Osvěta* a *Vlast'*, ve francouzském prostředí byly analyzovány časopisy *l' Illustration*, *La Revue des Deux Mondes* a *Le Correspondant*. V období velkých politických změn ve studované oblasti byly použity pro analýzu i deníky – české *Národní listy* a francouzský *Le Petit Parisien*. Podívejme se nyní na tyto prameny podrobněji.

Vzhledem k tomu, že nejznámější český obrázkový časopis konce 19. století, kterým byla *Zlatá Praha*, vycházel až od roku 1884, byl zvolen pro období 1875 - 1883 časopis *Světobzor*, který byl svým způsobem i jeho předchůdcem. Jednalo se o

¹Podrobně o dějinách žurnalistiky viz M. Beránková, *Dějiny československé žurnalistiky. Český periodický tisk do 1918*, Praha 1981; C. Bellanger - J. Godechod - D. Guiral - F. Terrou, *Historie générale de la presse française*, T. 2., Paris 1969.

velice populární obrázkový týdeník pro zábavu a poučení, který vycházel od roku 1867 a byl určený široké čtenářské veřejnosti. Reprezentoval smýšlení kosmopolitního literárního směru *lumírovci*, jeho vydavatelem byl František Skrejšovský a odpovědným redaktorem Vítězslav Hálek.

Zlatá Praha

Časopis *Zlatá Praha* byl literárním a kulturním čtrnáctideníkem (od roku 1900 týdeníkem) pro zábavu a poučení, jehož čtenářskou obec tvořila střední vrstva české společnosti. Obsahoval články velice různorodé a důležitým prvkem byl zejména obrazový doprovod. *Zlatá Praha*, jejímž vydavatelem byl Jan Otta, vycházela od roku 1884, kdy na české kulturní scéně utichaly spory mezi národně orientovanými ruchovci a kosmopolitními lumírovci. V pozici šéfredaktora se během studovaného období vystřídali Ferdinand Schultz, J. Kvapil a Vincenc Červenka. První šéfredaktor, Ferdinand Schultz, byl zastáncem spíše národních tendencí a zpočátku se tedy zdálo, že *Zlatá Praha* bude protiváhou kosmopolitnímu časopisu *Světozor*. Tematika národní a světová však byla zpočátku zastoupena velmi rovnoměrně, nicméně na konci druhého desetiletí existence *Zlaté Prahy* byl patrný znatelný skutečný příklon k národní a slovanské tematice. Od roku 1900 se *Zlatá Praha* s časopisem *Světozor* spojila a stala se týdeníkem.² Obrazové přílohy byly zprvu černobílé, prováděné buď v Čechách technikou dřevorytu, případně na zakázku německou firmou Anger&Gönsch. Časově značně náročná domácí výroba dřevorytů (výroba jednoho obrázku o rozměrech 10x15 cm trvala přibližně 1-2 týdny) byla i v Čechách postupně vystřídána modernější technologií síťkové zinkografie (tzv. autopie), při které se tiskařské klišé připravovalo leptáním. Tato technologie byla postupně zdokonalována a v roce 1894 vyšlo první barevné číslo *Zlaté Prahy*. Mezi přispěvovatele věnující se balkánské a jihoslovanské tematice patřili především Jan Třeštík, Josef Kořenský, Josef Václav Prašek, J. J. Toužimský, Václav Dobruský, ilustrace s balkánskou tematikou pak pocházeli zejména z dílny Františka Zvěřiny, Jana Václava Mrkvičky a Jaroslava Věšína.

² Každé číslo obsahovalo 20 foliantů, cena prvního čísla byla 2 zlaté 30 krejcarů, od druhého čísla klesla cena na 2 zlaté. Zpočátku mělo každé číslo 6 rubrik (slovesnou, obrazovou,

Osvěta

Druhým studovaným časopisem ze skupiny českých populárně vědeckých periodik byla *Osvěta*. Jednalo se o populárně vědeckou revue s podtitulem *Listy pro rozhledy v umění, ve vědě a politice*. *Osvěta* byla čtrnáctidenníkem, vycházela po celé sledované období a jejím vydavatelem byl Václav Vlček. Obsahovala články odbornějšího typu, než které byly publikovány ve *Zlaté Praze*, a neměla obrazový doprovod. Jednalo se zejména o historické a etnografické studie, které byly otiskovány často na pokračování a některé vyšly později i knižně. Autory příspěvků s balkánskou tematikou byli zejména Konstantin Jireček, Emanuel Fait, Josef Holeček, Josef J. Toužimský, František Příbyl, Vladimír Sís, Josef Vinař a František Velišský a další.

Vlast'

Třetí český časopis ve výběru představoval čtrnáctidenník českých katolíků a konzervativců - časopis *Vlast'*. Tato revue, jejíž podtitul zněl *Časopis pro zábavu a poučení*, byla tiskovým orgánem stejnojmenného spolku, který vznikl na podporu šíření katolické víry a kultury.³ Šéfredaktorem byl vydavatel Tomáš Škrdle, autory článků s jihoslovanskou a balkánskou tematikou byli v průběhu zkoumaného období František V. Sasínek, Josef Tumpach, Václav Petřů, Miloš Wachek, Jan Třeštík, František Štingl, František Reyl, Tomáš Škrdle, František Rozkošný, autory recenzí byli vesměs František Štingl, Josef Šeřík Vitínský a H. Žundálek.

Převládajícím literárním žánrem, týkající se jihoslovanské a balkánské tematiky, byly cestopisné črty, dále výklady a noticky k historickým výročím a literatuře a od osmdesátých let se objevovaly komentáře k politickým událostem. Z cestopisných črt převládaly poznámky z jihoslovanských oblastí, zejména z tehdejších rakouských provincií Slovinska, Dalmácie, Bosny a Hercegoviny, dále ze

hudební, věnovanou šachům, grafologii, a rubriku hádanek), od 20. ročníku (tedy od roku 1903) přibyla i rubrika sportovní.

³ Zakladatelem družstva a zároveň redaktorem stejnojmenného časopisu byl pražský arcibiskup Tomáš Škrdle, zakládajícími členy spolku byli knížata Bedřich Schwarzenberg, Karel Ervín Nostic a Karel Schwarzenberg. V prvním čísle nevyšlo žádné úvodní slovo ani prohlášení redakce, veškeré informace o poslání a cílech časopisu se dozvíme až 25. čísle u příležitosti bilance čtvrtstoletí existence družstva. Tomáš Škrdle v něm otevřeně zdůraznil, že cílem časopisu byl zejména boj proti katolické moderně a pochvalně se vyslovoval o všech aktivitách Vlasti, zejména na poli osvětovém. S jistou dávkou sebechvály poukazuje na to, že počet odběratelů Vlasti se rok od roku zvyšoval, zejména díky jeho osobní agitaci,

samostatných knížectví - Černé Hory a Srbska, výjimečně se objevily články i z jiných balkánských regionů. Drobnější příspěvky, věnované jihoslovenské a balkánské tematice a zveřejňované v rubrice „drobné zprávy a příspěvky“, byly přebírány zejména ze zahraničních novin a časopisů (zejména z francouzské, anglické a německé provenience). Kromě nich byly zveřejňovány články informativního charakteru, soustřeďující pozornost zejména na dění ve sféře náboženské, lépe řečeno katolické (námětem jsou v několika případech novinky z života katolíků v oblastech Balkánu).

La Revue des Deux Mondes

La Revue des Deux Mondes byla časopisem založeným v roce 1829. Jednalo se o měsíční periodikum věnované francouzskému kulturnímu životu – zejména literatuře, historii, umění. V roce 1830 absorbovala Revue podobně zaměřený časopis *Journal des voyages* a její oficiální titul od této chvíle zněl *Revue des deux mondes – journal des voyages de l'administration des moeurs ets chez des différentes peuples du globe*. Revue patřila do kategorie neilustrovaných odbornějších časopisů populárně vědeckého směru,⁴ jejichž cílem bylo podávat všeobecné informace zejména z oblasti románu, cestopisné literatury, politického dění, ekonomie a umělecké kritiky. K příspěvovatelům patřili v průběhu její existence například i Alexandre Dumas, Honoré de Bazac, Saint Beuve, H. Monnier, Eduard Quinet, Alfred de Vigny. Od roku 1832 vycházela revue dvakrát do měsíce.⁵

Po stránce politické orientace se jednalo o časopis konzervativních republikánů, od roku 1875 byla nakloněna spojenectví s Ruskem, v předvečer první světové války nabral časopis nový směr a přeorientoval se více k myšlenkám umírněného katolicismu a nacionální straně Action Française. Po stránce literární produkce a umělecké kritiky je jednalo o periodikum velmi akademické, ve kterém vyjadřovali své názory představitelé kulturního a politického života. Autory článků

kteřou prováděl zejména na venkově. Vlast' se několikrát ohradila a přímo i zaútočila proti článkům zveřejněným ve Zlaté Praze a v Ottově slovníku naučném.

⁵ Další časopisy populárně vědeckého rázu byly například *Nouvelle revue* (založena 1879), *La Revue de Paris* (vycházela s přestávkami v 50. - 80. letech 19. století), *Le Mercure de France* (vycházel od roku 1889 jako časopis nezávislých spisovatelů), *Revue blanche* (periodiku založené roku 1889 v Belgii, od roku 1899 až do ukončení vydávání v roce 1903

s balkánskou tematikou byli především Emile de Laveley, Charles Yriatre, Emil Burnouf, Ernest Renan, d'Estournelle de Constant, Gabriel Charmes, Victor Bérard, André Bellesort, René Gaston Deschamps.

Balkánská tematika se objevovala v pravidelném politickém zpravodajském přehledu *Quinzaine politique*. Průběžně byly tématům vztahujícím se k událostem v oblasti tzv. evropského Turecka věnovány samostatné články. Zejména v letech 1875-1885 a později v letech 1903-1912 se balkánská tematika objevovala zcela pravidelně. Jednalo se o články čítající několik desítek stránek, které vycházely často na pokračování, obvykle byly později vydány i knižně.

L' Illustration

Časopis *L' Illustration* vycházel od roku 1843 a představoval nejúspěšnější ilustrované francouzské periodikum přelomu století.⁶ Přinášel aktuality týdne a komentáře k těmto událostem, informace z Paříže, metropolitní Francie, kolonií a celého světa. Postupem času nabývala na významu i jeho kulturní rubrika, ve které se objevovaly informace z oblasti divadla, uměleckého života, ukázky z literárních děl a četné fejetony.⁷ Po stránce politického ladění byl *L' Illustration* považován za časopis umírněných republikánů, avšak na poli vnitropolitickém se zdržoval všech polemik a komentářů, vztahujících se k politickým událostem, a distancoval se od velkých politických, náboženských i občanských afér. V oblasti zahraniční politiky se věnoval zejména francouzskému politickému vlivu v koloniích, událostem stěžejním pro evropskou velmocenskou politiku a zastával anglofobní a germanofobní postoje.⁸

byl vydáván v Paříži). Podrobně viz: *Cent ans de la vie française à la Revue des Deux Mondes*, Paris 1929, s. 9-14; C. Bellanger, *c.d.*, s. 391.

⁶ K významným ilustrovaným periodikům patřil například časopis *Le Monde illustré* (vycházel v letech 1857-1940), dále *Le Tour du monde* (vycházel v letech 1860-1914), *La France illustrée* (1874-1935). O vývoji francouzského tisku viz C. Bellanger, *c.d.*, s. 387.

⁷ Jean Noël Marchandiau, *L' Illustration*, Toulouse 1987.

⁸ Během studovaného období byla věnovaná zvýšená pozornost pouze politickým událostem, které souvisely s francouzskou kolonizační politikou reflektovány byly události – zejména r. 1874 – smlouva saigonská (obsazení Kočínčiny), 1879-1883, 1885 – francouzská Expedice v Tonkinu a kolonizace, 1881-1885 velká kolonizační politika Ferryho, 1885-1897 zřízení protektorátu v Annanu. Koncem 19. a počátkem 20. století se obzor rozšířil i na mimofrancouzské konflikty a události. Pozornost byla věnovaná španělsko-americké válce (1898), burské válce (1899-1902), Mladoturecké revoluci (1908) a balkánským válkám (1912-1913). J.N. Marchandiau, *c.d.*, s. 138-140.

Po technické stránce byla redakce časopisu výborně vybavena a prodávala grafická klišé i ostatním časopisům.⁹ Od roku 1884 používal *l' Illustration* techniku chromolitografie, dříve vyhraněnou pouze pro módní časopisy. Roce 1891 začal být kreslený obrazový doprovod nahrazován fotografickým materiálem a postupem času jej vystřídal úplně. Články nebyly signované, a tak nemůžeme autory příspěvků a balkánskou tematikou jmenovat.

Le Correspondant

Posledním studovaným francouzským časopisem byl čtrnáctidenník umírněných katolíků ***Le Correspondant***. Obdobně jako v *Revue des Deux Mondes* zde vycházely články odbornějšího charakteru, které byly často velice rozsáhlé (až na několik desítek stran) a v mnoha případech byly vydávány později i knižně. Pravidelně se zde objevovala i politická rubrika *La revue de quinzaine*, věnovaná komentovaným domácím i zahraničním politickým událostem. Autory článků s balkánskou tematikou byli René Pinon (který přispíval i do *Revue des Deux Mondes*), Luis Legér, Arthure Gobinau, André Chéradamme, Jean Louis Jaray, Eduard Marbeau. Prostor dostali i autoři z balkánského prostředí, kteří se vyslovovali zejména k událostem na začátku dvacátého století – například Pompliu Eliadé a Jovan Cvijič.

Uvedený časopisecký materiál představoval primární pramen, v úvahu byl brán i jiný dobový materiál určený široké veřejnosti – zejména denní tisk, ke kterému bylo přihlédnuto zejména ve zlomových historických obdobích, a rovněž naučné slovníky, které obsahovaly dobový terminologický úzus. Z českých slovníků byl použit Riegrův ***Slovník naučný*** a ***Ottův slovník naučný***. ***Slovník naučný***, který vycházel v 11 dílech v letech 1860-1874 byl vyvrcholením snah o vytvoření původní české encyklopedie. Hlavním redaktorem prvních dílů byl F.L. Rieger, který byl zároveň autorem řady základních hesel. Slovník byl orientován zejména na pojmy historické a filologické a obsahoval rozsáhle informace z oblasti bohemistických a slavistických studií. Ve své době měl být důkazem vyspělosti českého jazyka a české

⁹ Například v časopisech *Petit journal* a *Monde Illustré* se objevovaly stejné obrázky, které byly zveřejněny v *l' Illustration*.

kultury.¹⁰ *Ottův slovník naučný*, vycházející postupně od roku 1888 do roku 1908, obsahoval 28 dílů. Vydavatelem slovníku byl Jan Otta, který současně vydával periodikum *Zlatá Praha*. Jednalo se o monumentální dílo, na kterém se podílel autorský kolektiv o téměř 1100 členech. Přispívali sem nejen představitelé tehdejší vědy, literatury a umění, ale i venkovští učitelé, vysokoškolští studenti, muzejníci, hospodářští a správní úředníci.¹¹ Slovník odrážel všeobecný rozvoj a vzrůstající sebevědomí české společnosti na přelomu 19. a 20. století. Jeho koncepce tzv. konverzačního slovníku přiblížila dílo široké veřejnosti. Jeho páteř tvořila rozsáhlá autorská hesla, ve kterých se mohla projevit i individualita tvůrců. I když slovník vznikl přes dvacet let a v jeho redakci se střídali příslušníci různých vědeckých, filozofických i politických stanovisek, dominuje v něm úsilí o věcnou a objektivní informaci.¹²

Nejrozsáhlejší francouzskou dobovou encyklopedií byla dvaatřicetisvazková svazková encyklopedie *Larousse - Grande Dictionnaire du XIXe siècle*, která vycházela v letech 1866-1879 a 1878 a 1888 vyšla suplementa. Jak je uvedeno v úvodu práce – tato encyklopedie měla být důstojným pokračováním encyklopedických děl z minulých let, ze kterých čerpala.¹³ Tým autorského kolektivu tvořilo 27 osob, jmenovitě jsou uvedeni například geograf Georges, orientalista Charles Ganneau či Francois Poklon jako odborník na sociální vědy a filosofii. Jak je uvedeno v předmluvě, měla být encyklopedie především jazykovým slovníkem.

Koncem osmdesátých let začala vycházet *La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des Science, des Lettres et des Arts*, jejíž svazky nebyly oficiálně vročeny. Tematicke balkánských oblastí bylo věnováno hodně prostoru. Na závěr podrobně zpracovaných hesel vztahujících se k populaci, kultuře a historii balkánského poloostrova byly uvedeny odkazy na odborné práce specializované na danou problematiku. Nejčastěji nalezneme odkazy na práce francouzských autorů, zejména Luise Legèra, Ami Bouého nebo G. A. Oliviera, ale nechybí ani reference

¹⁰ J. Tomeš, Encyklopedie a doba. In: J. Dejmek - J. Hanzal (vyd.), *České země a Československo v Evropě XIX.-XX. století*, Praha 1997, s. 516.

¹¹ Všichni redaktori a autoři jsou uvedeni ve jmenném seznamu v předmluvě I. dílu.

¹² J. Tomeš, *c.d.*, In. *týž, tamtéž*, s. 516-517.

¹³ Například jsou uvedena díla *Encyclopédie d'Alambert, Dictionnaire de l'Academie, Dictionnaire Philosophique de Voltaire* (1764), Gérardův *Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens des lettres de la France ainsi que de literatures étrangers qui ont*

na Felixe Kanitze, Konstantina Jirečka a Lubora Niederleho. Členy autorského kolektivu byly i osoby, které přispívaly do populárně naučných časopisů, například Emil de Laveley a Emile Burnouf.

Tato encyklopedická hesla představovala primární prameny, které byly postupně obohacovány o další osvětovou literaturu – zejména publikované cestopisy, cestovní příručky, naučné publikace o historii a kultuře, na které bylo v pramenech upozorňováno či odkazováno, případně se jednalo o souborné vydání dříve časopisecky publikovaných článků, či jejich rozšířené vydání. Vzhledem k tomu, že koncem 19. století ještě neexistovaly cestovní příručky v češtině, byly použity dobové německé průvodcovské příručky *Meyers Reisebücher. Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*,¹⁴ *Baedeker's Konstantinopel und Kleinseiten*¹⁵ a francouzský *Guide Joanne. Etats du Danube et des Balkans: Hongrie méridionale, Adriatique-Dalmatie, Monténégro- Bosnie-Hérzégovine*¹⁶ a dále *Guide Joanne. De Paris Constantinople*.¹⁷ Z tištěných cestopisů se jednalo především o cestopisy Francouze Jeana Erdica *Autour de la Bulgarie*¹⁸ a Belgičana žijícího a působícího rovněž ve Francii Emila de Laveleye *La péninsule des Balkans*,¹⁹ která byla ve své době velice erudovaným a citovaným dílem, na které odkazovaly francouzské i české encyklopedie. Z české provenience se jednalo o cestopis českého historika a univerzitního profesora Konstantina Jirečka *Cesty po Bulharsku*.²⁰ Úryvky z uvedených cestopisů byly v průběhu studovního období rovněž publikovány ve studovaných populárně vědeckých časopisech – Jirečkovy články vycházely v *Osvětě* a Laveleyovy a Erdicovy potom v *La Revue des Deux Mondes*.

Oba deníky, ke kterým bylo přihlédnuto v období významných politických změn, *Národní listy* a *Le Petit Parisien*, patřily k periodikům, které vycházely

écrits en français, plus particulièrement au XVIII-XIXe siècle (1826-1842) a slovník *France littéraire* a *Encyclopedie catholique* (1838-1849).

¹⁴ *Meyers Reisebücher. Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*, Leipzig/Wien, 1908.

¹⁵ *Baedekers Konstantinopel und Kleinseiten*, Leipzig 1905.

¹⁶ *Guide Joanne. Etats du Danube et des Balkans: Hongrie méridionale, Adriatique-Dalmatie, Monténégro- Bosnie-Hérzégovine*, Paris 1888.

¹⁷ *Guide Joanne, De Paris Constantinople*, Paris 1908.

¹⁸ Jean Erdic, *Autour de la Bulgarie :Bulgarie, Roumélie, Turquie, Grèce, Corfou, côtes d'Albanie, Bouches de Cattaro, Monténégro, Dalmatie, Herzégovine, Bosnie, Slavonie, Serbie, avril-juin 1883*, Paris 1902.

¹⁹ Emile de Laveley, *La péninsule des Balkans*, I.-II., Paris 1888.

²⁰ Konstantin Jireček, *Cesty po Bulharsku*, Praha 1888.

s vysokým nákladem a ve své době patřily k nejčtenějším periodikům v buržoazních kruzích.²¹

Mohla by být vznesena námitka, že množství zvolených pramenů – tedy sedm časopisů a čtyři encyklopedické slovníky a několik desítek titulů osvětové literatury - není dostačující pro vyvození závěru o obrazu Balkánu v celé společnosti. Je třeba ale vzít na vědomí, že autoři, jejichž články jsou podrobeny analýze, přispívali i do jiných tehdy rozšířených časopisů a byli i často velkou autoritou v oblasti vědecké. Dá se tedy předpokládat, že názory autorů, analyzované v této práci, představovaly obecně uznávaný respektovaný úzus a že analýza založená na studiu jiných pramenů, by se v hlavních obrysech shodovala s výsledky této práce i když je jasné, že v každém článku je silný individuální prvek.

Ještě před vlastním přímým studiem článků bylo možné se dozvědět mnohé o sledovaném prvku použitím kvantitativní analýzy, během které sledujeme četnost výskytu článků o daném tématu ve sledované době.²² Důležité bylo také všimnout si umístění článku (na které je stránce), velikosti a poutavosti jeho titulku, jeho grafické úpravy, případného obrazového doprovodu apod. Všechny tyto postřehy byly důležité pro vyslovení závěru, jaká váha byla zkoumanému problému ve sledované době přikládána. Při své práci jsem však detailní kvantitativní analýzu neprováděla. Podle mého názoru by aplikace těchto metod na tak rozsáhlé téma vedla ke zkresleným závěrům. Rozsahy článků v jednotlivých časopisech se značně odlišovaly, rozdílný byl i jejich charakter a rubriky vzájemně nekorespondovaly.

II. 2. Tvůrci obrazu - autoři

Celkově přispívalo do studovaných časopisů několik desítek autorů, jejichž stručné medailonky uvádíme v příloze na konci práce. V této kapitole se pokusíme analyzovat, kdo vlastně tito tvůrci obrazu byli – jaký byl jejich sociální a politický a kulturní profil. Celkem se jednalo zhruba o stovku českých francouzských autorů, zajímavostí je, že se o českých autorech podařilo zjistit mnohem více informací než o autorech francouzských.

²¹ O národních listech srov. M. Beránková, *c.d.*, s. 154-159.

²² O historii a významu kvantitativní metody ve společenských vědách srov. A. Mucchielli, *Dictionnaire des méthodes qualitatives en sciences humaines et sociales*, Paris 1991.

II. 2. 1. Francouzští a francouzsky píšící autoři

Francouzských a francouzsky píšících autorů bylo zhruba osm desítek. Jednalo se převážně o odborníky z praxe (diplomaty a vědecké pracovníky), dále o novináře, cestovatele a spisovatele. Obecně lze konstatovat, že se jednalo o osoby, které byly činné v politickém a kulturním životě a u kterých nebyl zájem o Balkán stěžejní záležitostí jejich kariéry. Z bibliografických slovníků a bibliografického archivu francouzské národní knihovny se podařilo zjistit podrobnější údaje jen necelých šedesáti osob, u necelé čtvrtiny jmen se nepodařilo zjistit žádné relevantní údaje.

Co se týče vzdělání, měla více než polovina z již zmíněných tří desítek osob, o kterých se podařilo zjistit bibliografické údaje, univerzitní vzdělání. Z hlediska oborů nalezneme mezi autory absolventy práv (např. P. Mille, A. Chéradamme), osoby, které nabyly vzdělání na vojenské či námořní akademii (T. Cahu, P. Loti), dále absolventy humanitních oborů a to archeologie (A. Doumont, G. Deschamps, Ch. Lenormant, G. Perrot, A. de Gobineau), klasických studií (H. Housaye, L. Bertrand, E. Burnouf, L. Leger), orientalistiky (P. Berger, d' Estournelle de Constant) a rovněž historie (A. Leroy- Beaulieu, E. Quinet, E. M, Vogle, A. Rambaud) či politických věd. Aplikované vědy vystudovala jen malá část – například nalezneme osoby s ekonomickým zaměřením (René Gonnard, J. Erdic) či geology a geografy (L. Launay). Objevují se mezi nimi i autoři jiné národnosti, kteří psali francouzsky a ve Francii i pobývali. Jednalo se o srbského geografa Jovana Cvijiče, Řeka G. Psicharise a Belgičana E. de Laveleye.

II. 2. 2. Čeští autoři

Počet českých autorů byl zhruba o třetinu menší než počet autorů francouzských či francouzsky píšících. Z toho se u většiny z nich podařilo shromáždit velice podrobné bibliografické údaje.

Čeští autoři dosahovali většinou střední vzdělání na reálce či na gymnáziu, případného vyššího vzdělání pak v učitelském ústavu, varhanické škole či na univerzitě. Při univerzitním vzdělání se jednalo o vzdělání značně různorodé – například u K. Jirečka to bylo studium historie, u J. V. Daneše historie a zeměpisu, u E. Fajta historie a slavistiky, u J. Páty filologie s akcentem na slavistiku.

Zhruba čtvrtina českých autorů pracovala na univerzitách a ve vědeckém prostředí (K. Jireček, J. Bidlo, O. Hořejší, J. Daneš, L. Niederle, J. Páta, J. V. Prášek,

M. Tyrš, F. Zvěřina), čtvrtina působila jako novináři a publicisté, část z nich vykonávala učitelské povolání na gymnáziích a různých školách (např. J. Andrlík, K. Drož, E. Fajt, J. Wagner, J. A. Voráček, O. Hořejší). Analýza zahrnovala i výtvarníky, kteří do časopisů přispívali jako ilustrátoři anebo jejichž díla byla v časopisech reprodukována. Mezi nejvýznamnější patřili J. Věšín a V. Mrkvička, kteří působili v Bulharsku a J. Čermák, jehož obrazy s černoorskými motivy přispěly velkou měrou k vytváření stereotypu Černoorců v českém prostředí.

Pokud srovnáme autory z francouzské a české provenience podle vzdělání, zjistíme, že Francouzi dosahovali vyššího vzdělání a jednalo se u nich o velké spektrum absolvovaných oborů, u Čechů se jednalo spíše o vzdělání v humanitních oborech. Co se týče povolání, pracovali Francouzi vesměs ve státní správě jako úředníci, případně byli vědeckí pracovníci. Češi byli vesměs středoškolské nebo vysokoškolské učitelé. Ve státních službách rakouské monarchie nikdo z nich nepracoval.

III. Historicko-geografický úvod

Již v úvodní kapitole jsme objasnili pojem „Balkán“ a „osmanský Balkán“ a ohraničili prostor, na který se bude soustřeďovat naše pozornost. Osmanský Balkán jsme tehdy pracovníčně vymezili jako území odpovídající po stránce geografické zhruba teritoriu ohraničenému na severu řekami Sávou a Drávou a dále pohořím Karpat; na jihu a východně jej vymezuje modrá hranice a na západě hranice Bosny. Po stránce geopolitické se na tomto prostoru nacházelo v průběhu historie několik desítek státních útvarů, jejichž hranice byly pohyblivé v souvislosti s momentálním historickým vývojem.

Uvedené vymezení je ale pouze orientační a vychází ze současné sekundární literatury, jejíž studium ukázalo, že jednotná definice Balkánu není stanovena.¹ Pojetí Balkánu ve studovaných pramenech bude ještě analyzováno dále v textu v samostatné kapitole. Na tomto místě se zmíníme především o původu slova Balkán, o jeho užívání v průběhu staletí v různých typech literatury.

III.1. Balkán nebo Balkánský poloostrov? historie a etymologie pojmu²

Slovo *balkán* pochází z turečtiny a je výrazem pro „horu“, „horské pohoří“. Turky takto bylo pojmenováno pohoří procházející dnešním středním Bulharskem, které je v současné době v zeměpisných atlasech označeno jako *Stara planina*. I když pohoří i celý poloostrov byly v historických pramenech nazývány různě, postupem času se stal turecký *balkán* základem pro pojmenování celého poloostrova na jihovýchodě Evropy. Podívejme se nyní podrobněji na to, jaké mělo označení poloostrova podoby a jak se v průběhu několika staletí vyvíjelo.

V antických pramenech byl pro pohoří ve středním Bulharsku používán název *Haemus*, který pak v pozdním středověku převzali i evropští autoři. I když se objevovaly postupně i jiné varianty označení tohoto horského pásma, byl název *Haemus* či *Haemi Montes* užíván až do 19. století. Na konci 15. století se poprvé se objevil v pramenech evropské provenience výraz *Balkán* jako označení již zmíněného pohoří Haemus. Italský humanista, diplomat a spisovatel Filippo Buonaccorsi Callimaco jej použil v roce 1490 ve svém memorandu, adresovaném

¹ K definici Balkánu srov. Georges Prévélakis, *Les Balkans. Cultures et géopolitiques*, Paris 1994; Maria Todorova, *Die Erfindung des Balkans*, Darmstadt 1999, s. 28-49.

² Není-li uvedeno jinak, byly čerpány informace z prací M. Todorova, *c.d.*, s. 41-62; G. Prévélakis, *c.d.*, s. 13-17.

papeži Inocenci VIII. Německý autor Martin Grünberg použil v roce 1582 výraz Balkán pro označení bulharského pohoří Rodopy. Ve francouzských pramenech byl poprvé název zmíněn diplomatem Louisem Deshaysem de Cormain, který jej uvedl nepřesně jakož pohoří oddělující Bulharsko od Rumunska. V průběhu 18. a 19. století byla používána označení *Haemus* i *Balkán* běžně v materiálech německých a francouzských, v britských cestopisech se objevila i varianta *Balcan*, v ruských potom pojmenování *Balkánské gory*.

Postupem času se začalo užívat výrazu *Balkán* v souvislosti s označením celého poloostrova. Jedním z důvodů byla snaha evropských geografů pojmenovat poloostrovy, které vstupovaly do Středozemního moře. Německý geograf Gatterer označil poloostrov pod Pyrenejemi za Pyrenejský, roku 1808 německý geograf Zeune se nechal jeho metodou inspirovat a pojmenoval dva zbývající poloostrovy rovněž podle jejich hlavních pohoří. Poloostrov pod Alpami označil tedy jako poloostrov Alpinský a Balkánský poloostrov dostal název podle jeho hlavního pohoří. I když se používá v západoevropských jazycích spíše pojem Iberský poloostrov než Pyrenejský poloostrov a pro označení Apeninského poloostrova se spíše použije výraz Itálie, pojem Balkánský poloostrov se jako označení geopolitického prostoru vžilo. Německý geograf Karl Ritter označil potom prostor mezi Dunajem a Peloponéským poloostrovem jako Řecký poloostrov, poněvadž podle jeho pozorování převládal na poloostrově řecký kulturní vliv.

Kromě uvedených názvů se v průběhu 19. století v pramenech evropské provenience objevovaly pro označení poloostrova i názvy jako Evropské Turecko, Turecko v Evropě, Evropská osmanská říše, Evropský Levant, Orientální poloostrov, Slovansko-řecký poloostrov, Jiho-slovanský poloostrov. V roce 1863 použil německý vědec a diplomat Johann Georg von Hahn označení Jihoevropský poloostrov, které se stalo základem pojmu Jihovýchodní Evropa (Südosteuropa), použitým roku 1893 německým geografem Theobaldem Fischerem. V americkém prostředí se koncem 19. století začal používat název Balkánský poloostrov (Balkan Peninsula).

Na přelomu 19. a 20. století v souvislosti s eskalací událostí nabýval pojem „Balkán“ na politické konotaci. V souvislosti s polickými událostmi v jihovýchodní Evropě, zejména s vývojem Východní otázky, se dostával do podvědomí jako oblast neklidu, povstání, válek a celkově se vžil jako synonymum zaostalosti, primitivnosti, barbarství, zkrátka jako necivilizovaná část kontinentu, odlišující se od kulturní a

civilizované Evropy. V naučných slovnících evropské provenience se objevuje od konce 19. století odlišování pojmu Balkán – jako označení horského pásma Stará planina a Balkánský poloostrov jako prostor geopolitický. U hesla Balkánský poloostrov je pak většinou rozsáhlý popis vztahující se k historii, geografii, klimatu a národopisu poloostrova.

Po roce 1918 počalo označení Balkánský poloostrov z veřejného povědomí sice vyprchávat, ale nezmizelo zcela. Pozornost mu byla věnována zejména v literatuře z německy psané provenience. Převážně v německém prostředí totiž probíhala ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století diskuse o totožnosti či rozdílnosti pojmů *Jihovýchodní Evropa* (Südostliches Europa) a *Jiho-východní Evropa* (Süd-östliches Europa) a Balkán.

V druhé polovině 20. století v důsledku rozdělení Evropy železnou oponou na *Východ* a *Západ* vymizel pojem Balkán téměř z geopolitického slovníku. O regionu se hovořilo nejvíce jako o součásti Jihovýchodní Evropy, případně totalitního *Východu*. Pojem Balkán se začal znovu používat v souvislosti s politickými změnami v 90. letech, zejména s pádem totalitních režimů a následnou občanskou válkou v bývalé Jugoslávii.

V současné době je odlišována geografická a politická percepce. V britské encyklopedii *Britannica* je výraz *Balkans* ztotožňovaný s *Balkan Peninsula*, jehož součástí jsou státy Albánie, Bosna a Hercegovina, Bulharsko, Řecko, Moldavsko, Makedonie, Rumunsko, Srbsko a Černá Hora. Dále odlišuje *Balkan mountains*, pod kterými rozumí pohoří Stará planina.³ V českém geografickém slovníku je pojetí právě opačné - *Balkán* je totožný se Starou planinou a *Balkánský poloostrov* je pak označením geopolitickým.⁴

Geografické vymezení poloostrova je stále totožné (vlastně stále stejně nejasné) je za ni označována vesměs hranice Sávy a Drávy. Geopolitická percepce tohoto prostoru je v současné době poznamenána zahraniční politikou, zejména politikou Evropské Unie. Výraz Balkán se používá ve významu geopolitickém již jenom ve spojení Západní Balkán, který zahrnuje již jen to teritorium Balkánského poloostrova, které není součástí EU. Pojem Západní Balkán tedy v současné době zahrnuje politické celky - Srbsko s Kosovem, Chorvatsko, Černou Horu, Bosnu a Hercegovinu, Makedonii a Albánii. V encyklopedických slovnících a v populárně

³ *Encyclopedia Britannica*, sv. 1, 1993, s. 833.

⁴ *Místopisný geografický slovník*, Praha 1993, s. 70.

vědecké literatuře se v současné době objevuje i výraz „balkanizace“ jako označení pro politickou nestabilitu a štěpení státních útvarů.

III. 2. „Balkán“ v „balkánském“ diskurzu

V balkánském regionu samotném nebylo označení sjednocené.⁵ V osmanských pramenech se o poloostrovu hovořilo jako o Rumeli, tedy „zemi Římanů“, což znamenalo zemi tehdejších Řeků jakožto pokračovatelů římské říše, anebo jako o osmanské Evropě. Koncem 19. století se dostalo slovo balkán v Bulharsku do širšího kulturního povědomí, a to zejména díky literární postavě *Gaj Ganju Balkanski* bulharského spisovatele Aleka Konstantinova. Jednalo se o tragikomickou figurku, obdobu Haškova Švejka, zosobňující transformující se bulharskou společnost konce 19. století. Konstantinov byl zejména kritikem překotné nedůsledné evropeizace v buržoazních kruzích měnící se bulharské společnosti.⁶ První vědecké pojednání o Balkánském poloostrově od autora z balkánského prostředí byla kniha srbského geografa Jovana Cvijiče *La peninsule Balkanique*, vydaná v roce 1918 v Paříži. Jednalo se o první geograficko-antropologické pojednání o Balkánském poloostrově, jehož erudovanost a vědeckou hodnotu je třeba uznat i přes silně nacionalistický podtext celého díla.⁷ Pro označení poloostrova se v balkánské historiografii přebíraly často názvy používané autory západoevropské provenience – zejména francouzské a německé. Název však nebyl jednotný ani ucelený, například Albánec Christo Dako použil pro označení Balkánského poloostrova ještě v roce 1919 název Blízky Východ.

V historiografii balkánských států se rozvinula diskuse o pojmu Balkán a přináležitosti k Balkánu a specificích s ním spojených až v polovině 20. století. V důsledku formování západoevropského diskurzu o Balkánu na počátku 20. století měl i v balkánských společnostech samotných tento pojem negativní konotace.

Téma přináležitosti k Balkánu bylo tématem diskutovaným zejména v souvislosti s vývojem Řecka, které bylo v poválečném období politicky svázáno s vývojem Západní Evropy. Jak uvádí Todorová, mezi Řeky je mnoho identit:

⁵ Není-li uvedeno jinak, byly čerpány informace z práce M. Todorova, *c.d.*, s. 63-94.

⁶ Podrobně o postavě Baj Ganju Balkanski srov. Barbara Beyer, *Baj Ganju zwischen Orient und Okziden. Wie Mythos vom „problematischen Bulgaren“ gestiftet wurde.* In.: E. Behring - L. Richter - W. Schwarz (Hgs.), *Geschichtliche Mythen in der Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*, Stuttgart 1999, s. 393.

⁷ Podrobně o Cvijičovi a jeho díle srov. Snezhana Dimitrova, *Jovan Cvijič on the Pariphery and the Centre*, *Etudes balkaniques*, 1996, No. 3-4, s. 82-91.

v první řadě národní, pak lokální, následuje evropská a až poté následují další jako balkánská, středomořská. I když Řekové jen neradi slyší, že jsou s Balkánem a případně i Orientem spojováni, je podle Todorové jejich přináležitost k Balkánu nepopíratelná, a co víc, vlastně v mnoha případech centrální. V akademickém balkánském prostředí má pojem Balkán neutrální zabarvení – v Soluni existuje *Institut balkánských studií*, který vydává tištěné periodikum *Balkan Studies* a *Evrovalkania*, což by se dalo přeložit jako Eurobalkán(ec). Bez problémů se k balkánské identitě hlásí Albánci, v rumunském prostředí je zdůrazňována pozice země mezi Balkánem a střední Evropou. Přináležitost k Balkánu pocítuje a jako součást balkánských dějin se považuje Turecko.

Vědecký balkánský diskurz o Balkánu, který se na počátku v 90. letech rozproutil zejména pod vlivem událostí v bývalé Jugoslávii, významně ovlivnily svými tezemi Milica Bakič-Haydenová, původem z Jugoslávie, a Maria Todorová, původem z Bulharska, obě žijící a působící ve Spojených státech. Postupem času přibýly dvě práce z oblasti kulturní antropologie a dějin literatury. Jednalo se o práci *Inventing Rhuritania* od literární historičky Vesny Godsworthyové, narozené v Jugoslávii a žijící ve Velké Británii, a práci slovinského antropologa Božidara Jezernika *Dežela, kjer je vse narobe* (Země, kde je vše naruby). Jednalo se tedy o čtyři autory, svázané svým původem s balkánským prostředím, avšak žijící v západní Evropě, které, reflektující na příkladu studia obrazu Balkánu orientalistický diskurz, vytvořili diskurz o balkanismu.

V roce 1992 vyšel článek *Orientalist Variation on the Theme „Balkans“* : *Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics* autorů Milicy a Roberta Haydenových zveřejněný ve *Slavonic Review*,⁸ o tři roky později byl otištěn ve stejném periodiku článek Milicy Bakič-Haydenové *Nesting Orientalism: The Case of Fromer Yugoslavia*.⁹ Články byly napsány pod vlivem řetězce událostí souvisejících s rozpadem bývalé Jugoslávie a reflektovaly zájem Západu o tuto oblast. M. a R. Haydenovi odstartovali polemiku o tom, zda a jakým způsobem lze použít Saidův orientalistický diskurz k poznání Balkánu. V souvislosti se snahou Západu (Evropské unie a USA) o stabilizaci regionu si kladli otázku o západním přístupu k teritoriu

⁸ Milica Bakič-Hayden, Robert Hayden, *Orientalist Variation on the theme „Balkans“: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics*, *Slavic Review*, Vol. 51, No. 1, 1992, s. 1-15.

⁹ Milica Bakič-Hayden, *Nesting Orientalism: The Case of Fromer Yugoslavia*, *Slavic Review*, Vol. 54, No. 4, 1995, s. 918-931.

Balkánu a činili paralely se zájmem Západu o prostor Orientu. Přístup k Balkánu, tzv. balkanismus, pro ně byl pouhou odnoží orientalismu, který chápali jako přístup Západu k prostoru Orientu. Haydenovi vytyčili několik tezí, které byly základní pro další rozvíjející se diskusi. V první řadě tvrdili, že orientalistický diskurz lze požit na hranicích Evropy samotné, a sice v pohledu západní Evropy na její periferní součásti zejména na jihovýchodní Evropu, a to jak na její jihozápadní tak jihovýchodní část. Haydenovi určili některé základní západní stereotypy o Balkánu - zejména se jedná o výrazy jako balkánská mentalita, balkánský primitivismus, násilí, nekulturnost, barbarství, primitivnost, balkánství, byzantinství, které existují v západní Evropě. Tato západno - východní osa se podle jejich teze protíná se severo - jižní osou pohledu, kterou racionální a průmyslově vyspělý Sever pohlíží na vášnivý a nedisciplinovaný Jih. Tato stupnice nabývá zřetelnosti, pokud přidáme i stereotypní vnímání kulturně náboženských tradic, kdy západní církve je nositelem pokroku a východní naopak strnulosti, v rámci západní církve pak ale dochází k dalšímu štěpení pohledu a pozitivněji je vnímán protestantismus než katolictví, na východě zase pravosláví stojí výše než islám. Evropa tak je rozdělena na mnoho symbolických os.

Todorová reagovala na teze Haydenových o vztahu orientalismu a balkanismu ve článku z roku s názvem *The Balkans: From Discovery to Invention*¹⁰ 1994 a o tři roky později jej v přepracované podobě začlenila jako úvod ve své již zmiňované práci *Imagining the Balkans*.¹¹ Todorová ve své úvaze odmítá tvrzení, že balkanismus je pouhou odnoží orientalismu, spatřuje v něm samostatný koncept, který sice vykazuje jistou obdobu s orientalismem, ale nesdílí s tím stejnou perspektivu pohledu. Za základní rozlišovací prvek mezi oběma koncepty pokládá absenci koloniální nadvlády na Balkáně, který velmoci nechtěly podle jejího názoru ovládnout. Upozorňuje, že Orient byl na jedné straně Evropou ovládán, ale na druhé byl i předmětem vědeckého zájmu. Jednalo se o teritorium jasně od Evropy oddělené, které umožňovalo i vzájemnou výměnu hodnot. Balkán zaujímá podle Todorové v evropském kulturním schématu zcela jiné místo než Orient. Do Balkánu byly podle Todorové promítány Evropany zklamaná očekávání cestovatelů z konce 19. století, kteří vnímali soudobý Balkán, především novodobé Řecko, jako karikaturu antických časů. Balkán byl vnímán jako odvrácená strana Evropy, bez

¹⁰ Maria Todorova, *The Balkans: From Discovery to Invention*, *Slavic Review*, vol. 53, No. 2, 1994, s. 455-456.

¹¹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford UP 1997.

vědecké tradice odpovídající studiu Orientu. Todorová rovněž poukazuje na to, že stereotypizace druhých je tak obecně rozšířeným jevem, že nelze všechny negativní stereotypy, které si Evropané vytváří, automaticky spojovat s orientalismem.

Vytvářením obrazu Balkánu v pramenech západoevropské provenience se dále zabývala Vesna Goldsworthyová, která analyzovala britskou zábavnou literaturu 19. století. Ve své knize *Inventing Rhuritania* vyslovila názor, že Balkán byl prostorem, jakousi terreou inkognitou, kam byly umísťovány děje románů a fantaskních příběhů, pro které autoři hledali vhodou kulisu. Děje britských románů, v nichž hrdina musel cestovat a překonávat různé překážky osudu, byly tak zasazeny do zemí jako Kravonie, Hescslovensko, Ruritánie, Syldavsko, do Země Modrých hor, kde se hovoří balkánsky, Vulgarie nebo Tatarska. I když není nikde explicitně řečeno, kde se země nachází, je zřejmé, že jsou umístěny na Balkán. V popisech se objevují prvky jako orientální zařízení místností, pitoreskní oblečení, záhadné jevy, přírodní kulisy jako husté hvozdy a zasněžené horské štíty, sklony obyvatel k násilí a konfliktům. Goldsworthyová zavádí ve své analýze pojem „imaginativní kolonizace“, který chápe jako koloniální přístup posunutý z roviny politické a ekonomické roviny do roviny kulturní, do sféry „imperializmu fantazie“. Výsledky bádání podává přesvědčivě, i když její obecnější výpovědní hodnotu omezuje částečně zúžení na britské prostředí a zábavnou literaturu.

Utvářením obrazu Balkánu v očích cestovatelů se v devadesátých letech 20. století dále zabýval slovinský antropolog Božidar Jezernik. Ve své práci *Dežela, kjer je vse narobe*¹² se Jezernik inspiroval Saidem a na několika konkrétních příkladech se pokouší podat vysvětlení, proč se v Evropě v 19. století tak rychle ujal novodobý stereotyp o Balkáně. Jeho dílo nabízí řadu postřehů, mimo jiné i upozornění, že k posilování stereotypů přispěla velice často i neznalost místních jazyků. Upozorňuje na to, že hranice osmanské říše představovala pro Evropany od středověku hranice konce civilizace, za níž začínal Orient. V 17. a 18. století pak počala osmanská moc z poloostrova ustupovat a do prostoru Balkánu začali přicházet první cestovatelé, kteří pro seznámení se s poměry na poloostrově vycházeli z děl latinských a řeckých autorů a do budoucna tak připravili půdu pro přijímání nepřesných nepravdivých údajů. Konfrontace idealizovaných představ, reality a kulturních mýtů či dějinných událostí pomohly zatemnit skutečný Balkán a namísto

¹² Božidar Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana*, Ljubljana 1998.

něho vytvořit umělý obraz. Východiskem vytváření obrazu byly fantaskní představy typické pro období před koncem 18. století, kdy začala novodobá cestovatelská éra a snaha seznámit se se stutečností na vlastní oči. Teprve koncem 19. století po ústupu osmanské moci z Balkánu začínala tato oblast získávat v širším povědomí hmatatelnější obrysy. Nebylo to dáno hlubším seznámením se s Balkánem, ale spíše dotvářením stereotypů. Jak uvádí Jezerník, mlha nad Balkánem se ale zvedala velice pomalu, svým způsobem se stal Balkán posledním Orientem.

Dalším Jezerníkovým tématem je proces vytváření stereotypních představ o balkánské populaci. Na příkladu díla Benátčana Alberta Fortise, který cestoval po Dalmácii, ukazuje snahu Evropanů nalézt „urozeného divocha“ nezkaženého civilizací. Jedná se tedy o hledání personifikace a naplnění jednoho z mýtů, které vytvořilo 18. století. Urozené divochy, odpovídající jeho představám, našel Fortis v polokočovném národu dalmatského vnitrozemí, tzv. Morlacích.

Hlavním cílem projekce urozeného divocha se však obecně stali Černohorci. Obraz Černohorců se vytvářel podle Jezerníka spíše v mlhavé představě evropských autorů, protože na Černou Horu v 18. století nevstročil prakticky žádný cizinec. Obraz se tak logicky rozcházel s realitou. Když v 19. století začali na Černou Horu přicházet evropští cestovatelé, střetávali se s realitou, kterou nedokázali pochopit. Nepochopení poměrů a jejich dezinterpretace byla o to větší, že se často setkával kultivovaný intelektuál ze západní Evropy s vesnickým horalem, žijícím ve skromných podmínkách slovanského patriarchátu, jehož životní prostor byl ohraničen pastvinou a trhem ve městě. Evropané nebyli podle Jezerníka schopni pochopit hodnotový systém Černohorců žijících v materiální bídě, kteří si nadevše vážili svobody. V důsledku tohoto nepochopení začal být Balkán pro Evropany romantickou a záhadnou kulisou, ve které žijí fotogeničtí divoši se středověkými barbarskými zvyky a tradicemi, které byly spatřovány především v krevní mstě a v utínání hlav nepřátel jako válečné trofeje. Při pohledu na jejich udřené ženy se mnozí utvrzovali v názoru, že ženská krása je produktem civilizace.

Jezerník nabízí rovněž sebereflexi Černohorců – sami sebe viděli jako strážce křesťanství na Balkáně, což byl obraz odpovídající jejich idealizované představě západní Evropy. Čím více se ale oba světy střetávaly, všímali si Černohorci „nemorálnosti a zkaženosti“ Evropanů. Na závěr Jezerník, stejně jako Todorová i Haydenová, uvádí, že stereotypní negativní představy o Balkánu začali přebírat i samotní Balkánci. Aplikovali je vesměs na svých sousedech, od kterých se chtěli

odlišit. Rovněž obecně začali vnímat negativní percepci Balkánu, a proto se snažili se od něj buď distancovat anebo jej vylepšit.

III. 3. Místo Balkánu v diskurzu o evropských dějinách

Historický vývoj balkánských zemí a jejich místo v evropských dějinách reflektoval historik polského původu žijící ve Spojených státech Oskar Halecki. Ve svých úvahách o evropských dějinách z roku 1950 Halecki zařadil Balkán do svého konceptu Evropy, které chápal jako jednotné křesťanské území. Odmítal ztotožňování křesťanství pouze se západní kulturou. Uznával sice asijský vliv na Byzantskou říši, ale zároveň uvedl, že Byzanc byla ochráncem Evropy před asijským nebezpečím jako dříve antické řecko. Islám a křesťanství považoval za dvě neslučitelné civilizace. Ve srovnání s rozdílem mezi křesťanskou a islámskou civilizací byl rozdíl mezi řeckou a římskou civilizací zanedbatelný. Osmanské období dějin balkánských států považuje tedy za dočasnou invazi islámské kultury, která neměla s dřívějšími kulturami nic společného. V souladu s tímto pojetím považuje islám za průlom cizí civilizace do balkánského kulturního prostředí bez jakékoliv návaznosti. Právě emancipací od osmanské nadvlády a svým dalším směřováním státy dokázaly podle Haleckého svoji příslušnost k Evropě.¹³

Maďarský medievista Jenő Szűcz naopak Balkán vyloučil ze své syntézy o třech historických regionech Evropy.¹⁴ Podle jeho názoru bylo z důvodu postupného úpadku Byzantské říše a příchodu Osmanů na Balkán toto teritorium z Evropy vyloučeno. Szűcz odlišoval tři historické evropské regiony – Evropu Západní, Středovýchodní a Východní.

Německý historik Holm Sundhausen ve své eseji *Europa Balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas* naopak pohlíží na Balkán jako integrální součást evropských dějin.¹⁵ Podle jeho názoru je Balkán součástí Evropy, ale jeho historický vývoj má ve srovnání s jinými historickými regiony řadu specifík. Ve své studii, kterou pojímá jako zamyšlení nad balkánskými dějinami, jako pokus o prvotní výklad, který ještě vyžaduje další utřebenění a detailnější studium, hovoří o osmi specifických a charakterizuje je následovně:

¹³ Oskar Halecki, *The limits and divisions of European history*, London/New York 1950; též, *The Millennium of Europe*, Notre Dame 1963.

¹⁴ Jenő Szűcz, *Tri historické regiony Európy*, Bratislava 2001.

¹⁵ Holm Sundhausen, *Europa Balcanica, Geschichte und Gesellschaft*, H. 4, 1999, s. 626-653.

1) Nestabilita sídelních poměrů a koexistence mnoha etnik. Vzhledem ke své geografické poloze a v důsledku historického vývoje získal Balkán velice pestré etnickou a národnostní a náboženskou skladbu. Ke koexistenci těchto různých skupin docházelo často i v těch nejmenších lokalitách, jako byly například balkánské vesnice.

2) Pozdní percepcie antiky. Zde Sundhausen upozorňuje na historický paradox, kdy v oblastech, které byly v centru starověké řecké a římské civilizace, a v oblastech ležících v bezprostředním sousedství, byla reflektována antika velice pozdě, pokud vůbec.

3) Byzantsko-ortodoxní dědictví. Právě východní křesťanství vtisklo podle Sundhausenova balkánskému prostoru jejich specifický ráz. Tuto svoji tezi podrobně vysvětluje. Po rozdělení říše na východořímskou a západořímskou roku 395 n.l. vznikla mezi oběma částmi zřetelná nábožensko-kulturní hranice, kterou určoval meridian Skodra (Skutari) a v jejíž blízkosti probíhala později hranice jurisdikce římského a konstantinopolského patriarchátu. Až do současnosti zůstalo rozdělení Balkánu prakticky nezměněno. S postupným vzrůstem napětí mezi Konstantinopolí a Římem ohledně otázek náboženského dogmatu se stále více diferencoval jednotný křesťanský svět a vyčleňovala se náboženská hranice Západu (ve smyslu latinský křesťanský Okcident) a Východu (jako křesťanský ortodoxní Orient), která vyústila ve velké východní schisma 1054. I když byly teologické důvody z tohoto rozkolu z pohledu laika poměrně složité a obtížně pochopitelné, staly se důvodem odcizení a křesťanského východu a západu, které se nadále prohlubovalo. Typickou se stala pro Byzantskou říši kumulace světské a náboženské moci do rukou panovníka a s tím související systém správní a právní. Sundhausen hovoří o „modelu Byzance“, který byl odlišný od „západního modelu“, ve kterém docházelo k oddělení a následné rivalitě mezi světskou a církevní mocí a správou. Tyto charakteristické mocensko-správní prvky se staly charakteristické i pro ostatní předosmanské balkánské státy.

4) Osmansko-islámské dědictví. Začlenění poloostrova do osmanské říše mělo dopad na sociální uspořádání, na státoprávní strukturu a celkově na kulturní a osvětový vývoj. Podrobněji se jím Sundhausen bohužel nevěnuje, avšak upozorňuje na to, že i přes osmanskou nadvládu byly v prostoru Balkánu uchovány archaické patriarchální prvky, které byly základem sítě vazeb v rámci rodiny především na venkově (např. genderové a mezigenerační vztahy, krevní msta, zádruha).

5) Společenská a ekonomická „zaostalost“ v novověku. Složitý proces změn, který začal v západní Evropě v období 18. století, zasáhl balkánské regiony v mnohem odlehčenější formě až o století později. V balkánských městech (s výjimkou jadranského pobřeží) neexistovala obchodní sdružení měst v takové podobě jako tomu bylo v západní Evropě.

6) Národní hnutí a formování národních států. Zde Sundhausen upozorňuje na to, že na počátku nepokojů a protitureckých povstání, která vyústila v další fázi v národní hnutí a vznik samostatných států, byla v balkánském prostoru snaha restaurovat staré poměry, ne zavést nový řád. V důsledku okolních vlivů, kterým byly zejména myšlenky ze západní Evropy, došlo k posunu hodnot a do popředí se dostávala myšlenka vytvoření národního státu. V této souvislosti bylo „nacionalizováno“ vše - dějiny i kultura.

7) Mentalita a mýty. Nedá se zcela jednoznačně říci, do jaké míry měly vliv na formování balkánské populace mýty, legendy, mentalita a patriarchalita. Podle Sundhausena ale pravdou zůstává, že v balkánském kulturním prostoru existuje více mýtů, hrdinů a historických mučedníků, než se dá „strávit“. Uvádí jako příklad mýtus o zlatém předosmanském věku, o tureckém jhu, o čistotě, přirozenosti a původnosti národů, kosovský mýtus, hajducký mýtus apod.

8) Balkán jako objekt zájmu velmocí. Posupující úpadek osmanské říše probouzel u velmocí zájem o dědictví „nemocného muže na Bosporu“. Zatímco Habsburská monarchie a Rusko měly podle Sundhausena zájem především o územní zisky, Velká Británie a Francie sledovaly především hospodářské a strategické zájmy. Intelektuálové a politici stranili v konfliktech balkánských národů proti osmanské říši právě novým národům, na které pohlíželi jako na oběti a vystupovali v jejich prospěch. Nové státy potom hledaly u velmocí podporu a posilovaly tak svoji pozici. Poté, co se národní státy zbavily společného nepřítele, kterým byla osmanská říše, staly se z nich etno-národní rivalové, kteří vždy podle politické konstelace hledali u velmocí podporu.

Sundhausen zdůrazňuje, že si neklade nárok na úplnost, že se jedná o pokus o sumarizaci některých prvků, které jsou balkánskému prostoru společné. Upozorňuje, že některé prvky jsou vlastní celému Balkánu – ortodoxie, ekonomická zaostalost, etnické míšení. Jiné prvky se mohou vyskytovat pouze lokálně, případně se vyskytovat i v jiných regionech. Sundhausenovu konceptu lze v několika případech

vytknout velkou zkratkovitost a přílišné zevšeobecňování, nicméně je třeba ocenit, že učinil pokus o vytvoření této klasifikace.

Todorová Sundhausenovi vytkla zejména jeho zjednodušenou prezentaci byzantských dějin. Podle jejího názoru nelze různorodé a v mnoha směrech dynamické období dějin byzantské říše redukovat na pojem „model Byzance“.¹⁶ Sama toto období považuje za nejdůležitější ze všech historických tradic, které vytvářely dějiny jihovýchodní Evropy. Jednalo se o vývojovou etapu, ve které byly položeny základy politického a institucionálního uspořádání, náboženské podoby a kulturní identity. Podle názoru Todorové není toto období historiky ještě zcela doceněno a zhodnoceno. Stejně tak není dostatečně prostudována vazba mezi Byzancí a osmanskou říší. Todorová poukazuje na to, že by bylo vhodné diskutovat, do jaké míry byli Turci dědicové byzantských tradic a do jaké míry lze tedy v osmanské říši spatřovat kontinuitu Byzance.

Hlubší studium vyžaduje podle jejího názoru i období dějin osmanské nadvlády na Balkáně. Během dlouhých pěti set let nepřijala část jihovýchodní Evropy jenom nový název, ale i nové kulturní a civilizační prvky, jejichž vnímání (pozorovatelem zvenčí) se z velké části podílí na vytváření dnešních stereotypů Balkánu. Podle Todorové není tedy přehnané tvrdit, že Balkán je tvořen skutečně osmanským dědictvím. V kultuře nástupnických států zůstaly prvky, tzv. osmanského dědictví ve dvou podobách, které Todorová označuje jako kontinuitu a jako percepci. Za osmanské dědictví jako kontinuitu pokládá Todorová přetrvávání osmanského dědictví v nových kulturně-historických podmínkách, vytvořených po vzniku národních států. Toto období je ukončeno zánikem osmanské říše. Dále už se rozvíjelo osmanské dědictví již jen jako percepce, což Todorová definuje jako vztah k historické etapě osmanské nadvlády, zejména k jejímu vyhodnocování a interpretaci, přičemž se jedná o osmanské dědictví jako konstrukci (nikoli rekonstrukci) minulosti. Osmanské dědictví jako percepce má podle Todorové pevné místo v diskurzu o nacionalismu na Balkáně a je jedním z nejdůležitějších politických pilířů. Vykazuje u všech balkánských států jisté podobnosti, je vlastně podstatné i pro legitimitu státu a je rovněž v mnoha případech nuceně a uměle reprodukováno.

¹⁶ Maria Todorova, *Der Balkan als Analyzekategorie: Grenzen, Raum, Zeit, Geschichte und Gesellschaft*, H. 3, 2002, s. 470-492.

III. 2. Nástin historického vývoje Balkánu v letech 1875-1914

Období poslední třetiny 19. století a počátku 20. století představovalo velice důležitou etapu v dějinách balkánského regionu.¹ Jejím hlavním rysem byla zejména pokračující emancipace balkánských národů od osmanské nadvlády, snaha nově vzniklých balkánských národních států o vnitřní stabilizaci a modernizaci a složitá vnitropolitická situace osmanského impéria, ve kterém se značně nejednotná opozice snažila prosadit transformaci stávajícího absolutismu v modernější formu státního zřízení. Události na jihovýchodě Evropy byly pozorně sledovány velmocemi, které v souladu se svými politickými a hospodářskými zájmy do vývoje zasahovaly. V následujícím pojednání si neklademe za úkol podat syntézu těchto událostí, protože to není cílem práce a ani na to nemáme dostatek prostoru. Usilujeme na tomto místě pouze o srozumitelný úvodní výklad, který by nastínil kontury vývoje poloostrova ve studovaném období takovou formou, která by umožnila základní orientaci v problematice dějin jihovýchodní Evropy a vztahu české a francouzské společnosti k této oblasti, aniž by byl potenciální čtenář zahlcen přebytečnými informacemi. Nebudeme tedy sledovat celkový vývoj Balkánu ve všech jeho detailech a souvislostech, nýbrž podáme výklad základní, relevantní k našemu tématu a k událostem reflektovaným v našich pramenech.

Studované období balkánských dějin konce 19. a počátku 20. století lze popisovat a periodizovat různě. Historikové zabývající se evropskými dějinami v mezinárodním kontextu hovoří o období poslední třetiny 19. století a počátku 20. století jako o různých etapách tzv. východní otázky, kterou definují jako soubor problémů, otázek a událostí spojených s postupným oslabováním osmanského vlivu v Evropě, rozkladem osmanského panství a jeho postupným upadáním do závislosti na velmocích a vznikem národních nástupnických států na územích osmanské říše odebraných. Dějiny osmanské říše jsou v těchto pracích sledovány z hlediska mezinárodních vztahů, přičemž zdůrazňují zejména roli velmocí soupeřících o udržení vlivu v rozpadajícím se impériu. Pád říše je hodnocen jako logický důsledek předchozí dlouhodobé krize orientálního impéria, svojí strukturou a hodnotovým

¹ Základní přehled k dějinám Balkánu v tomto období viz zejména Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Vol. 1- Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge UP, 1985; Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Vol. 2 - Twentieth Century*, Cambridge UP, 1993; Georges Castellán, *Histoire des Balkans, XIVe-XXe siècle*, Paris 1991.

systémem vzdáleného evropským státům. V pracích tohoto zaměření zůstává potom poněkud stranou otázka vnitropolitického vývoje říše.²

Specialisté na dějiny osmanské říše a historikové zabývající se komparativními dějinami jihovýchodní Evropy a Blízkého Východu usilují potom především o to, začlenit vnitropolitický vývoj říše do širšího historického kontextu.³ Podle jejich interpretace musela v poslední třetině 19. století čelit osmanská říše mnoha problémům, které měly kořeny hlouběji v minulosti. K průvodním znakům této vývojové etapy patřil například stále se zvyšující vliv velmocí na chod říše, která postupně upadala do ekonomické závislosti na západoevropském kapitálu, postupná ztráta stability a kontroly rozsáhlého území. Na počátku této transformace, která probíhala během několika století, byl rozklad tradičního osmanského lenního systému, ke kterému docházelo od konce 16. století, a s ním související ztráta schopnosti osmanské centrální vlády kontrolovat rozsáhlá území. Neúspěch osmanské říše na poli válečném není spatřován jen jako logický důsledek úpadku říše, ale je kladen do souvislosti s celkovou změnou rovnováhy sil mezi osmanskou říší a evropskými mocnostmi, které zaznamenaly v 18. století nebývalý rozmach.⁴ Je zdůrazněno, že závažné problémy, které se projevovaly od konce 18. století, byly spojeny s vnitřní transformací osmanské říše podobné transformacím, které prodělávaly průběžně absolutistické monarchie v Evropě. Upozorňují rovněž na pokusy některých představitelů osmanské moci tuto situaci řešit organizačně-správními reformami, stejně jako tomu bylo u osvícených evropských monarchů. Při výkladu dějin samostatných balkánských států bývá v komparativních pracích kladen důraz především na objasnění historického pozadí, kterým byla situace v osmanské říši, a bez kterého nelze vznik a dějiny balkánských národních států v 19. století dost dobře pochopit.

² Příkladem tohoto přístupu je například i v češtině vydaná kniha Alana Palmera *Úpadek a pád osmanské říše*, Praha 1996.

³ Základní seznam prací je uveden v bibliografii. Zmíňme zde základní práce: Kemal Karpat, *The Ottoman State and its Place in World History*, Lieden 1974; Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge 1994; Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1989; Bernard Lewis, *The Emergence of modern Turkey*, London 1961. Dále je možné v tomto kontextu zmínit i díla Ch. a B. Jelaviche, N. Todorova, M. Todorové, kteří se zaměřili na dějiny Balkánu v osmanském období (podrobné bibliografické údaje jsou uvedeny v seznamu literatury).

⁴Více k tomuto tématu srov. Bernard Lewis, *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední Východ a jeho následná odpověď*, Praha 2003.

Podívejme se nyní v základních liniích na vývoj na Balkánském poloostrově a soustředíme se na objasnění událostí relevantních pro naši práci. Pro náš výklad budeme čerpat informace především z prací zaměřených na komparativní výklad dějin Balkánu. Jak jsme již uvedli výše, osmanská říše neudržela krok s vývojem evropských velmocí v 18. století a na poli zahraničněpolitickém ztrácela postavení, rovněž se komplikovala její situace vnitropolitická. Vědomí neudržitelnosti současného stavu říše vedlo některé vysoce postavené státníky a představitele říše k pokusům o správní reformy.⁵ K nejvýraznějším pokusům o prosazení změn v osmanské říši došlo na konci 18. a počátkem 19. století. Kvůli odporu konzervativních složek společnosti (reprezentantů církve a tradičních elitních vojsk) byly reformy uváděny do praxe jen stěží a často byly navíc následně odvolány. Vrchol reformního úsilí představovalo až pozdější období tzv. Tanzímátu (1839 – 1876), ve kterém došlo k vyhlášení řady zákonů, upravujících stávající feudální režim a znamenajících první krok v sekularizaci státu.⁶ Jednalo se o nařízení, která zaznamenala po teoretické stránce razantní zásah do sociálního i ekonomického systému státu založeného na náboženském principu. Socioekonomickému uspořádání společnosti se budeme ještě podrobněji věnovat v příslušné kapitole.

Od konce 18. století se osmanská říše stále více otevírala evropskému hospodářství, evropským kulturním a politickým vlivům. Živnou půdou zde nacházely mimo jiné i ideologické proudy, které se staly katalyzátorem emancipačních a národních hnutí balkánských národů, rozuměno tedy i Turků.⁷ Spolu s ekonomickým vlivem velmocí rostl i jejich vliv politický a osmanská říše se z aktivního politického subjektu postupně stávala objektem mezinárodní politiky, do jehož záležitostí je zasahováno zvětšující se. Jedním z důvodů intervence velmocí do vnitřní politiky říše bylo i postavení nemuslimů v osmanské říši. Rusko a Francie získaly protektorát nad nemuslimským obyvatelstvem osmanské říše a posílily tak svůj dosavadní vliv

⁵ Nejvýraznější pokusy o reformy učinil na přelomu 18. a 19. století sultán Selim III. (1789-1807), který však narazil na odpor konzervativních složek společnosti, zejména vysokých islámských duchovních a představitelů vojenských sborů (janičářů). Podrobně o jeho pokusu o reformy viz S. J. Saw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, Cambridge 1971; o reformách v této době obecně viz C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1822*, Princeton 1980; Jitka Malečková, *Reformy Selima III. a počátky přechodu feudalismu ke kapitalismu v Osmanské říši*, *Historický časopis*, 34/1986, s. 64-82.

⁶ Podrobně viz R. F. Davison, *Reform in Ottoman Empire, 1856-1876*, New York 1973.

⁷ Podrobně o vývoji národního hnutí na Balkáně srov. Norbert Reiter (Hgs), *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Berlin 1983.

v tomto regionu. Rusko se zavázalo koncem 18. století ochraňovat pravoslavné obyvatelstvo a Francie se stala ochráncem svatých míst a katolíků.⁸ Různými kapitulacemi byla v 19. století povolena i misijní činnost zejména protestantských církví, a tím umožnila i Angličanům, Američanům a Němcům prosazovat svůj vliv na poli osvětové činnosti. Vedle kulturního vlivu se velmocí začaly postupně prosazovat i v hospodářské sféře a ovlivňovaly i politickou scénu.⁹

Lze hovořit o třech pomyslných hybatelích, které na přelomu 19. a 20. století ovlivňovaly historický vývoj teritoria jihovýchodní Evropy. Tím prvním byla vnitřní centrální dynamika vývoje osmanské říše, kdy docházelo ke konfrontaci starého režimu s opozicí. Druhým hybatelem byla emancipační hnutí balkánských států a třetím snaha velmocí usměrnit proud dění směrem, který vyhovoval především jejich politickým zájmům, a udržet nad situací kontrolu. V poslední třetině 19. století došlo k vyhocení situace a poté nabraly události na rychlém spádu, který přivodil téměř definitivní zánik osmanského panství v Evropě a vznik nástupnických balkánských států a pomyslná spirála dějin osmanské říše se uzavřela zánikem osmanské říše po první světové válce. Ztrátou balkánských provincií byla osmanská říše hospodářsky značně poškozena, poněvadž pro ni představovaly vždy velice důležitou strategickou oblast pro pronikání do Evropy a zdroj vysokých finančních příjmů a nacházel se zde velký hospodářský potenciál.¹⁰

V období, které tvoří spodní hranici naší studie (1875), existovaly na poloostrově čtyři samostatné státy. Dva z nich, Srbsko a Řecko, se staly nástupnickými státy, které vznikly na území zbaveném přímé osmanské nadvlády na počátku 19. století, další dva samostatné státy, Rumunsko a Černá Hora, byly s osmanskou nadvládou spjaty dříve v historii a koncem 19. století byly již politicky nezávislé.¹¹ K dalšímu uspořádání sil došlo roku 1878, kdy velmocí na Berlínském

⁸ J. Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient (1815-1848)*, Tournai 1970; Lewis, *Dějiny Blízkého Východu*, Praha 1996, s. 258-259.

⁹ O vlivu velmocí srov. C. E. Black, *Russia and the Modernization of the Balkans*. In.: Charles and Barbara Jelavich, *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Berkeley - Los Angeles 1963, s. 145-183; L. S. Stavrianos, *The influence of the West on the Balkans*. In: *týž, tamtéž*, s. 184-226.

¹⁰ S. J. Shaw, *The Ottoman view of the Balkans*. In: Ch. and B. Jelavich, *The Balkans in Transition*, s. 56.

¹¹ Rumunských knížectví Valašska a Moldavska se dotkla osmanská nadvláda přímo na jedno století v letech 1711-1821/22, když byli po odstranění vládců z řad domácí šlechty do čela provincií dosazeni Portou fanariotští správci. Černá Hora se stala součástí říše v 15. století, v průběhu následujících staletí usilovala o politickou emancipaci a faktickou nezávislost na osmanské říši získala koncem 18. století. Více o dějinách Rumunska a Černé

kongresu oficiálně uznaly nové geopolitické uspořádání Balkánu a rozvržení sfér vlivu. Z rozhodnutí velmocí byla potvrzena samostatnost Srbska, Řecka a Rumunska, správa de-iure osmanských provincií Bosna a Hercegovina byla přiřčena Rakousku-Uhersku, bylo vyhlášeno samostatné Knížectví bulharské a oblast Východní Rumelie se stala autonomní jednotkou v rámci osmanské říše. Osmanská říše ovládala nadále pouze pruh od Egejského moře po Bospor, nazývaný jako Makedonie. V průběhu studovaného období došlo na území odebraném osmanské říši ještě ke vzniku samostatného Bulharska, které vzniklo roku 1908 spojením zmíněných útvarů Knížectví bulharského a Východní Rumelie, a roku 1913 byla vyhlášena i samostatnost Albánie.

I když každý balkánský stát prodělal specifický vývoj a nejednou stanuly v konfliktech balkánské nástupnické státy proti sobě, vykazovaly jisté podobnosti vývoje.¹² Předně se ihned od svého vzniku orientovaly na velmoci, u kterých hledaly uznání a podporu. Právním základem nových států se staly konstituce podle západoevropského vzoru, do čela států (s výjimkou Srbska) byl zvolen panovník z některé z evropských dynastií, aby tak mladý stát získal snadněji uznání na mezinárodním poli. Do státních služeb nových národních států byli často zváni odborníci ze západní Evropy, kteří svými zkušenostmi pomáhali při zakládání státní správy a kulturních a osvětových institucí. Charakteristickým rysem vnitřního vývoje všech postupně vznikajících států byla snaha o modernizaci, nazývaná též westernizací nebo evropeizací, která byla provázená v oblastech osvobozených od osmanské nadvlády, především deosmanizací a přebíráním evropských kulturních vzorů. Ve vnitropolitickém životě docházelo poprvé v historii k uplatňování zásad demokracie, zakotvených v ústavě a vedoucích i ke krystalizaci vnitřní politické scény, štěpící se vesměs na stoupence prozápadní politiky a stoupence zájmů národních a zájmů tradicionalistů. Jedním ze znaků vnitropolitického vývoje byla rovněž snaha o konsolidaci hranic státu a jeho případné postupné rozšiřování o

Hory srov. Kurt Treptow (ed.), *Dějiny Rumunska*, Praha 2000; Jan Pelikán - Miroslav Teichman - Lubomíra Havlíková - Ladislav Hladký, *Dějiny Jihoslovanských zemí*, Praha 1998; k dějinám Řecka srov. Pavel Hradečný - Růžena, Dostálová - Vavřínek, *Dějiny Řecka*, Praha 1998; k dějinám Srbska srov. Jan Pelikán - Lubomíra Havlíková - Tomáš Chrobák - Jan Rychlík - Miroslav Teichman - Ondřej Vojtěchovský, *Dějiny Srbska*, Praha 2004.

¹² O vývoji balkánských států viz Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle 1986; N. Spulber, Changes in the Economic structures of the Balkans 1860-1960. In: Charles and Barbara Jelavich, *The Balkans in Transition*, s. 346-375; H. L. Roberts, Politics in a small State: Balkan Example. In: *týž, tamtéž*, s. 376-396.

oblasti obydlené příslušníky stejného etnika. Ke zisku území docházelo zejména na úkor osmanské říše, v pozdějším období i na úkor sousedů. K dosažení svých cílů a ospravedlnění svých nároků používaly jednotlivé státy rozličné argumenty, zejména historické nároky, odvolávající se na rozlohu středověkých států, jakož i argument národnostního principu, ve kterém spočívala snaha o sjednocení jednoho národa v jednom státním útvaru. Tyto ideologie sledovaly zpravidla jediný cíl - získat co největší územní zisky za každou cenu. Koncem 19. století se tak v jejich důsledku setkáváme i s velkosrbskou, velkořeckou a velkobulharskou myšlenkou, usilující o získání území, rozprostírajícího se za aktuálními hranicemi národního státu, obydleného většinově příslušníky státního etnika. Tyto zahraničněpolitické ambice mladých národních států se již zcela vymykaly kontrole velmocí, snažící se prosadit ještě své zájmy a udržet integritu zbytku osmanského panství na Balkáně.

Vývoj uvnitř osmanské říše směřoval v poslední třetině 19. století rovněž k modernizaci, která se projevovala přebíráním evropských vzorů, demokratizací a laicizací veřejného i soukromého života. Roku 1876 byla vydána první ústava, a přestože byla již o dva roky později zrušena a došlo k znovunastolení absolutismu, představovala tato událost důležitý mezník v moderní historii. Je nutno ovšem podotknout, že modernizace zůstávala v této fázi omezena na Istanbul, případně větší významná hospodářská města.

V poslední třetině 19. století dochází rovněž k formování moderního tureckého národa a vnitřní směřování osmanské říše začalo být ovlivňováno ideologií různých proudů v rámci heterogenního politického spektra.¹³ Z politických proudů měla pro další sled událostí největší vliv první politická strana *Yeni Osmalilar Cemietti* (Mladí Osmané), jejíž stoupenci, nazývaní v Evropě jako Mladoosmanci, se inspirovali v revoluční Evropě a pokrokové myšlenky přizpůsobovali osmanské realitě. Právě Mladoosmanci prosadili roku 1876 vyhlášení ústavy a řízení prvního parlamentu. Vzhledem k rostoucímu radikalismu byla však konstituce a činnost parlamentu sultánem Abdüllhamidem II. pozastavena a Mladoosmanské hnutí přešlo do ilegality. Dále se vyvíjelo zejména ve Francii, kam se uchýlili hlavní představitelé opozice, a i když se hnutí ideologicky postupně štěpilo, bývá často souhrnně nazýváno jako hnutí Mladoturecké. Mezi různými frakcemi byla nejaktivnější

¹³ O vnitropolitickém vývoji osmanské říše v tomto období viz R. Martran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989, s. 523-576; o ideových proudech v osmanské říši srov. rovněž E. Gombár (ed.), *Zápas o novodobý stát v islámském světě*, Praha 1989, s. 50-60.

politická strana *Ittihad ve Terraki* (Jednota a pokrok), která vstoupila do politického života koncem 19. století a jejíž nejradikálnější křídlo provedlo v červenci roku 1908 tzv. Mladotureckou revoluci. Cesta k revoluci byla však uvnitř strany provázena mnohými neshodami ohledně politického programu, jehož hlavním bodem byl vztah k islámu a vztah k nemuslimům a menšinám. Výsledkem převratu bylo svržení absolutistického režimu, obnovení konstituce a uchopení moci především nacionalisticky smýšlejícími Mladoturky. Umírněnější stanoviska k výše zmíněným problémům zaujímalí stoupenci dalších ideologických směrů, zejména panturkismu¹⁴ a panosmanismu¹⁵, kteří se od radikální mladoturecké národní ideologie vymezovaly.

Mladoturecká revoluce měla přímý dopad i na události v tehdejších de – iure osmanské provincii Bosna-Hercegovina, která byla od roku 1878 de facto pod správou Habsburské monarchie. Jednalo se o nejzápadnější osmanskou provincii, o kterou se Rakousko-Uhersko zajímalo již od 17. století a zvláště po roce 1815, kdy po trvalém připojení Dalmácie k monarchii byla Bosna v jejím přímém sousedství.¹⁶

Charakteristickým znakem Bosny devatenáctého století byla multikonfesijnost jejího převážně slovanského, ale národnostně doposud nevyhraněného obyvatelstva. Nejpočetnějšími skupinami zde byli pravoslavní křesťané a muslimové, méně početní katolíci - zbytek populace tvořili sefardští židé a jiná etnika a konfese. Nárůst národně emancipačních a osvobozeneckých snah Srbů a Chorvatů v okolních jihoslovanských zemích přispěl k tomu, že i tato oblast začala společensky a politicky ožívat. Konfesijní rozdíly se s postupem let začaly transformovat v uvědomělé národnostní hnutí. Srbové a Chorvaté z okolních zemí soustředili svoji agitaci nejen na pravoslavné a katolické obyvatelstvo, ale i na slovansky hovořící muslimy, v nichž viděli islamizované Srby anebo Chorvaty. V důsledku těchto okolních vlivů začali bosenští muslimové, kteří se doposud považovali za příslušníky národnostně nečleněného islámského společenství

¹⁴ Panturkismus neboli všeturectví přispěl k urychlení národního uvědomění Turků v osmanské říši, probudil zájem o předislámské období a výrazně působil na probuzení hrdosti na národní minulost u mladé inteligence a řady národů, hovořící tureckými jazyky.

¹⁵ Panosmanismus usiloval zejména o stírání rozdílů nejen národnostních, ale i náboženských. Jeho stoupenci vycházeli ze zásad islámu, kterému byla vlastní tolerance vůči nevěřícím a z osmanského patriotismu, tedy loajality vůči mnohonárodnostní říši.

¹⁶ O dějinách Bosny a Hercegoviny obecně srov. Ladislav Hladký, *Bosna a Hercegovina. Dějiny nešťastné země*, Praha 1996; M. Šesták - M. Tejchmnan - L. Havlíková - L. Hladký - J. Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998.

osmanské říše (a sami sebe někdy označovali za Turky), formulovat rovněž základy své národní identity.¹⁷

Z rozhodnutí Berlínského kongresu bylo v roce 1878 Rakousko-Uhersko správou Bosny a Hercegoviny pouze pověřeno, přičemž státoprávně tato provincie zůstávala pod suverenitou sultána.¹⁸ Statut Bosny a Hercegoviny byl v Habsburské monarchii zdrojem četných vnitropolitických diskusí a objevovaly se i myšlenky připojit provincii natrvalo k monarchii. Vhodná příležitost k provedení anexe se naskytla právě v létě 1908 v důsledku mladotureckého převratu. V urychlení rozhodování o provedení anexe sehrála velkou roli zejména obava rakouské vlády před radikalizací poměrů mezi bosenskými muslimy v důsledku vývoje událostí v osmanské říši, zejména pak před případnými požadavky k navrácení Bosny pod přímou osmanskou správou.¹⁹ Bosna a Hercegovina se tak nečekaně, bez souhlasu velmocí, stala v září 1908 součástí Habsburské monarchie, což vyvolalo napjatou mezinárodně politickou situaci, nazývanou jako anekční krize.²⁰

Správou nové provincie bylo (již od roku 1880) pověřeno rakouské ministerstvo financí, jehož výkonným orgánem byla zemská vláda se sídlem v Sarajevu. Roku 1910 byla vyhlášena zemská ústava, podle které se měl na správě země podílet bosenský sněm, který ale získal velice omezené pravomoci a v praxi mohl rozhodovat pouze o kulturních, náboženských a některých hospodářských záležitostech. V hospodářském životě této doposud polofeudální agrární země však v období rakouské správy došlo k velkým změnám. Jednalo se především o industrializaci a budování infrastruktury, zakládání a podporu místních průmyslových a obchodních aktivit, zejména podniků na zpracování dřeva a těžbu rud a uhlí. Byly položeny základy školského a zdravotnického systému a celkově došlo k povznesení kulturního života a osvěty. Velice málo reforem bylo naopak provedeno v oblasti agrární. Až na drobné zásahy zůstaly beze změny polofeudální vztahy, kdy křesťanské vesnické obyvatelstvo nebylo vlastníkem půdy, ale bylo

¹⁷ Více k poměrům v Bosně a Hercegovině srov. L. Hladký, *c.d.*

¹⁸ Alexander Novotný (Hgs.), *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878*. I. Band - Österreich, die Türkei und Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses, Graz - Köln 1957.

¹⁹ O situaci muslimů v Bosně a Hercegovině za Rakousko-Uherské správy srov. Robert J. Donia, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914*, New York 1981.

²⁰ O anekční krizi srov. Aleš Skřivan, *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906-1914*, Praha 1996; B. E. Schmidt, *The Annexation of Bosnia, 1908-1909*, Cambridge 1937.

v poměru dědičných nájemců ke statkářům, kterými byla muslimská šlechta. Prakticky nezměněn zůstal i daňový systém. Právě nevyřešené majetkové poměry velké daňové zatížení rolníků, kteří tvořili většinu obyvatel Bosny, byly zdrojem sociálního a politického neklidu.²¹

Rakouská vláda rovněž usilovala o udržení kontroly nad vnitropolitickým děním a snažila se předejít potenciálním konfliktům, které spatřovala v národním hnutí balkánských Slovanů. Ze strany rakouských úřadů byla vyvíjena snaha prosadit mezi obyvateli Bosny a Hercegoviny myšlenku přináležitosti ke společné multikonfesní bosenské národnosti. K agitaci ve prospěch bosenské národnosti docházelo zejména v období, kdy v čele rakouské provinční správy stál ministr financí Benjamin Kállaly.²² Kállayovy pokusy ale skončily neúspěchem, jelikož oslovily pouze muslimskou část bosenské populace. Pokus o konstrukt bosenské národnosti nebyl v dějinách Bosny a Hercegoviny ničím novým, protože o prosazení podobné myšlenky se pokoušely i osmanské úřady.²³ Ve snaze zabránit pronikání národních agitací mezi obyvateli Bosny a Hercegoviny se jeden z posledních osmanských správců Šerif Osman Topal-paša pokusil na přelomu padesátých a šedesátých let 19. století uspět mezi místními obyvateli s myšlenkou, že v rámci Bosny a Hercegoviny žije jediný svébytný bosenský národ, jehož příslušníci se liší vírou, ale politicky jsou svázáni s Bosnou jako společnou vlastí a osmanskou říší jako garantem bosenské individuality. Navrhovaný koncept však narazil na odpor muslimské aristokracie, která nebyla ochotna přistoupit na princip rovnoprávnosti všech konfesí uvnitř bosenského národa.

Historik Rober Donia hodnotí období rakousko-uherské nadvlády v Bosně a Hercegovině jako období největších změn v dějinách tohoto regionu. Správní systém, který byl zaveden, patřil podle Doniy k jedním z nejmodernějších ve své době a

²¹ Podrobně o správě Bosny a Hercegoviny srov. Ernst Bauer, *Zwischen Halbmond und Doppeladler. 40 Jahre österreichischen Verwaltung in Bosnien-Herzegowina*, Wien - München 1971; Srečko M. Džaja, *Bosnien.Herzegowina in der österreich-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, München 1994; Ferdinand Hauptmann, *Die österreich-ungarische Herrschaft in Bosnien und Hercegovina 1978-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*, Gratz 1983; Valentina Heuberger, *Politische Institutionen und Verwaltung in Bosnien und Hercegovina 1878-1918*. In.: *Die Habsburhermonarchie 1848-1918*, Band VII.- Verfassung und Parlamentarismus (1. Teil), s. 2383-2425.

²² Enver Redžič, Kállays bosnische Politik. Kállays These über „bosnische“ Nation, *Österreichische Osthefte*, 7, 1965, s. 367-379.

²³ Ladislav Hladký, Bosna a Hercegovina - objekt zájmu rakousko-uherské a jihoslovanské politiky (1878-1914), *Slovanský Přehled*, 2001, č. 3, s. 273.

vzhledem k tomu, že byla jedinou kolonií habsburské monarchie, soustředilo se veškeré úsilí monarchie k tomu, aby byla demonstrována humánnost a účinnost administrativy. Zdůrazňuje, že nově zavedené instituce (školy, muzea a další osvětová zařízení) plně respektovaly kulturní a náboženskou pluralitu a různost Bosny. Cílem kolonizace v tomto případě nebyla germanizace, jako tomu bylo například ve francouzských koloniích. Podle Doniy byl rakouský koloniální model bližší britskému, který udržel stávající elity, zvyky a postupně zaváděl západní kulturu, administrativu a techniku.²⁴

Pro události těsně přecházející první světové válce měla klíčový význam oblast nazývaná jako Makedonie, o které jsme se již zmínili výše a která byla po anexi Bosny a Hercegoviny poslední osmanskou državou na Balkánském poloostrově. Makedonie, kterou ohraničovalo pohoří Šar Planina a Rila na severu, pohoří Pindos, Olymp a Egejské moře na jihu, jezera Prespa a Ochrid na západě a řeka Nestos na východě, netvořila v historii nikdy samostatný celek. V poslední třetině 19. století korespondovalo území Makedonie zhruba se třemi osmanskými vilájety – soluňským, bitolsko-manastirským a kosovským (zvaným též skopský). Všechny tři celky ale pomyslnou hranici Makedonie přesahovaly a samotné označení Makedonie nebylo Turky používáno, a dokonce bylo i zakázáno, neboť evokovalo slavné období řeckých dějin, kdy tato oblast spadala do říše ovládané Alexandrem Makedonským. Jednalo se o teritorium s multietnickým a ve své době vesměs národnostně nepřilíš vyhraněným obyvatelstvem z největší části slovanského původu, ale žily zde početné komunity jiných etnik – zejména řeckého, albánského, rumunského, tureckého a rovněž početná skupina sefardských židů.²⁵ Soužití multikulturních a multietnických komunit zde od konce 19. století komplikovala sílící agitace ze strany balkánských národních států, které usilovaly o přičlenění území obývaných populací stejné národnosti za účelem definitivního rozdělení osmanské državy na poloostrově. I když méně či více opodstatněné nároky na Makedonii vznášely všechny státy, nejnapjatější situace panovala mezi Bulharskem a

²⁴ Robert Donia, *c.d.*, s. 14; Ernest Bauer, *c.d.*; Ferdinand Schmidt, *Bosnien und Hercegovina unter der Verwaltung Österreich Ungarns*, Leipzig 1914; M. Greger, *Die Entwicklung der Industrie Bosnien und der Hercegovina in der letzten zehn Jahren*, Berlin 1914; P. Sugar, *Industrialisation of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, Seattle 1963.

²⁵ Podrobně o situaci v Makedonii viz Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage, ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden 1979; Daniel Panzac, *La Polupation de la Macédoine au XIXe siècle (1820-1912)*, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, No. 66 (1992/4).

Řeckem, které si kladly na Makedonii kulturně historické nároky. Tento konflikt měl především politickou kulisu. Osmanský režim totiž oslabil pozice Řeků tím, že svým zvláštním výnosem z roku 1870 povolil zřízení bulharského exarchátu, pod který spadalo území Makedonie, a přispěl tím i k upevnění identity slavofonního obyvatelstva.²⁶

Do rozporů o vyřešení makedonské otázky zasahovaly v poslední třetině 19. století rovněž velmoci. Po vyhrané válce s Tureckem (rusko-turecká válka 1877-1878) měla být podle ruských plánů přičtena velká část Makedonie nově vzniknuvšímu Bulharsku, ve kterém si chtělo Ruskoudržet vliv. Z rozhodnutí Berlínského kongresu bylo ale toto území ponecháno osmanské říši s podmínkou, že v regionu budou provedeny rozsáhlé reformy za účelem zlepšení situace křesťanského obyvatelstva. Garanty berlínských ustanovení se staly velmoci, které tak získaly alespoň částečnou formou sféru vlivu v této strategicky výhodné oblasti.

Na přelomu 19. a 20. století se ke zmíněným třem faktorům, které ovlivňovaly vývoj v Makedonii (tedy politika osmanské říše, agitace okolních národních států a velmocenská politika) přidal ještě prvek čtvrtý, kterým se stalo formování identity uvnitř makedonské populace. Jeho projevy byly zpočátku spíše živelné, organizovanější podobu získaly koncem 19. století. V roce 1893 došlo v Soluni k založení tajné revoluční organizace, která se od roku 1896 začala nazývat Vnitřní makedonsko odrinská revoluční organizace (VMORO) a uvnitř které se v následném období vytvořilo několik znesvářených frakcí. Radikální proud zorganizoval v roce 1903 velké protiturecké povstání (tzv. ilidenské povstání) a vyhlásil tzv. Kruševskou republiku. I když byli povstalci zakrátko poraženi a následkem povstání došlo k velkým represím ze strany osmanské správy, měla tato událost velký význam nejen pro dějiny Makedonie, ale i na poli mezinárodní politiky, poněvadž nebývale stoupl zájem o makedonský problém. Z iniciativy velmocí byl následně vyvíjen na osmanskou říši tlak, aby provedla reformy, jež povedou ke zlepšení sociální situace v Makedonii. Úsilí velmocí však nebylo důsledné a podmínky obyvatel se nijak nezměnily.

V souvislosti s úsilím Makedonců o emancipaci od osmanské nadvlády a formováním národního vědomí je třeba upřesnit otázku makedonské národnosti.

²⁶ Na základě plebiscitu bylo bulharské církvi svěřeny rozsáhlé oblasti Evropského Turecka (zhruba dnešní Bulharsko, východní Srbsko a oblasti tehdejší Makedonie obydlené převážně slavofonními Slovany).

Počátky makedonismu lze klást do poloviny 19. století, kdy se objevuje slabé hnutí, hlásající ideu, že slovanské obyvatelstvo není ani srbské ani bulharské, ale tvoří samostatný makedonský národ. S touto teorií vystoupil jako první v roce 1888 srbský státní úředník a diplomat Stojan Novakovič, který jej chápal spíše jako utilitární nástroj k potírání bulharského kulturního vlivu v Makedonii. Myšlenku odlišnosti Makedonců od Bulharů interpretoval rovněž ve Vídni Karl von Hron ve spise *Das Volksthum der Slaven Makedoniens*.²⁷ Za určitý předstupeň (promakedonismus) považují odborníci zpravidla již činnost Georgie Pulevského (1817-1895), který se v roce 1880 věnoval rozdílu mezi psanou makedonštinou a bulharštinou. Dále sem patřila i činnost Makedonského vědecko-literárního tovaryšstva, založeného v Petrohradě v roce 1902, v jehož čele stál Dimitrija Čupovski (1878-1940). Skutečným „domácím“ teoretikem makedonismu se stal filolog Krste Peter Misirkov (1874-1926), žijící v Petrohradě, který vydal roku 1903 pod vlivem ilidenského povstání knihu *O makedonských záležitostech*, ve které rozvinul teorii, že Makedonci mají svůj vlastní jazyk, odlišný od srbštiny i bulharštiny, vlastní dějiny a i vlastní politický program. Podle Misirkova byli samostatným svébytným národem a měli právo, aby spravovali věci sami. Makedonismus měl i podporu srbských oficiálních kruhů, které v něm viděly prostředek k odpoutání slavomakedonského obyvatelstva od bulharského vlivu. Srbský filolog Jovan Dvojic, který makedonismus rovněž podporoval, ale uváděl, že většina slavomakedonského obyvatelstva není doposud uvědomělá. Počátkem 20. století byl však makedonismus v samotné Makedonii neznámý a kromě jeho nositelů se o něj ještě nikdo hlouběji nezajímal.²⁸

Právě Makedonie sehrála klíčovou roli v období, kdy se balkánské státy definitivně emancipovaly od vlivu velmocí a začaly cílevědomě prosazovat svou společnou politiku, jejímž cílem bylo v první řadě osvobození zbytku poloostrova od osmanské nadvlády. K nejvýraznější konfrontaci balkánských států a osmanské říše ohledně nároků na Makedonii došlo v letech 1912-1913 během dvou tzv. balkánských válek. První balkánská válka byla konfliktem mezi členy protiturecké koalice balkánských států, tzv. Balkánské ligy, a osmanskou říší. Balkánská liga (tvořená Srbskem, Bulharskem, Černou Horou a Řeckem) využila oslabení osmanské říše po prohrané válce o Tripolis (1911-1912) a rozpoutala konflikt s cílem

²⁷ Jan Rychlík, *Dějiny Makedonie*, Praha 2003, s. 111.

²⁸ M. Šesták - M. Tejchmann - L. Havlíková - L. Hladký - J. Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998, s. 312-313; Blaže Ristovski, *Krste Misirkov. 1874-1926*, Bitola 1986.

definitivního osvobození Makedonie od osmanské nadvlády a následným rozdělením tohoto území. Válku zahájila v říjnu 1912 Černá Hora, v následujících deseti dnech se přidaly Bulharsko, Řecko a Srbsko. Osmanská říše, oslabena předchozím konfliktem, ve válce podlehla a ztratila své evropské državy s výjimkou Konstantinopole a území kolem něj, které je dodnes známé jako tzv. Evropské Turecko. Záhy však vypukly neshody mezi bývalými spojenci ohledně poválečného uspořádání, které bylo ustanoveno Londýnskou konferencí z dubna 1913. Nespokojenost nad rozdělením Makedonie vyjadřovaly především Bulharsko a Řecko; Srbsko a Černá Hora se pak cítily být poškozeny ustavením samostatné Albánie; Rumunsko, které se první války nezúčastnilo, požadovalo kompenzace. Postupně se vyostřující vztahy vyústily v červnu 1913 ve druhou balkánskou válku, ve které Bulharsko jako agresor stanulo proti koalici balkánských spojenců, zprvu tvořené Srbskem, Řeckem, Černou Horou, ke kterým se připojily i Rumunsko a osmanská říše. Necelý měsíc trvajícím konflikt byl ukončen Bukurešťskou mírovou smlouvou, za základě které získaly Srbsko, Řecko, osmanská říše a Rumunsko nová území na úkor Bulharska.

V předvečer první světové války tak došlo k významnému přeskupení sil na poli mezinárodní politiky. Velmoci ztratily naději na udržení statu quo na Balkáně a osmanská říše byla z Balkánského poloostrova téměř vytlačena. Nástupnické balkánské státy se v této době již zcela politicky emancipovaly a prováděly samostatnou zahraniční politiku. Jak je však známo z pozdějšího vývoje, rozpad osmanského panství na Balkáně byl pouhým počátkem tříštění většího územního celku, pro který se, díky událostem z počátku 20. století, vžil obecně pojem *balkanizace*.²⁹

²⁹ O poměrech na Balkáně v předvečer první světové války srov. např. Barbara Jelavich, *History of the Balkan II, Twentieth Century*, Cambridge UP 1993. K pojmu balkanizace srov. *Universum. Všeobecná encyklopedie I.*, 2000, s. 407-408.

III. 3. Společenské poměry v balkánských regionech. Uvedení do problematiky

Jedním z témat, kterému se budeme věnovat při analýze pramenů, je i pohled našich autorů na populaci Balkánského poloostrova a vnímání kulturní a národností rozmanitosti provincií. Dříve ale, než obraz národností a etnik začneme studovat, je třeba učinit krátkou odbočku a vysvětlit, jaké poměry v oblasti sociálně kulturní v regionu Balkánského poloostrova ve studovaném období panovaly. Objasnění uspořádání společností je totiž nezbytné nejen k lepší orientaci v pramenech, ale je zároveň zásadní pro jejich správné pochopení a provedení analýzy. Je třeba si uvědomit, že sociokulturní uspořádání v regionech, které se nacházely ve studované době ještě přímo pod osmanskou nadvládou, bylo odlišné od poměrů, které panovaly v oblastech, které již byly od osmanské nadvlády osvobozeny, či které součástí říše nikdy přímo nebyly, ale zato byly osmanskou nadvládou ovlivněny.

III. 3. 1. Osmanské provincie

I když v průběhu 19. století docházelo v rámci osmanské říše k řadě socioekonomických změn, z důvodu větší přehlednosti a pochopení vazeb objasníme nejprve stručně podstatu uspořádání klasické osmanské společnosti a poté zmíníme, k jakým změnám v průběhu 19. století došlo.

Začlenění velké části poloostrova pod osmanskou nadvládu v průběhu 15. století představovalo i jisté změny v sociálním a konfesním uspořádání inkorporovaných oblastí. Veškeré obyvatelstvo říše se stalo poddanými sultána a podléhalo sociálnímu systému, vystavěnému na zásadách islámu, který po staletí poskytoval jedinou univerzálně přijatelnou soustavu pravidel a principů usměřujících veřejný a společenský život.¹ V sociokulturní rovině vychází islám z principu nerovnosti mezi „věřícím“, tedy muslimem a „nevěřícím“, tedy příslušníkem jiného vyznání. Statut „nevěřících“ byl po právní stránce stanoven „úmluvou“, tzv. *dhimmou* (odtud název pro nevěřící - tzv. *dhimmí* neboli „lid úmluvy“), ve které nevěřící uznávali svrchovanost islámu, nadvládu islámského státu

¹ O struktuře osmanské společnosti obecně srov. H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, Londres 1963; Robert Mantran, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989.

a souhlasili se svým podřadným postavením.² Tato smlouva jim zaručovala ochranu vůči vnějšímu nepříteli, svobodu vyznání a širokou samosprávu.³ Po stránce správní představovala hlavní identifikační prvek náboženská příslušnost, na základě které bylo obyvatelstvo zařazeno do tzv. *milletů*. Rozhodujícím pro přináležitost k této jednotce bylo náboženské vyznání, nikoliv národnost nebo etnicita, které samozřejmě v muslimském státě existovaly také, ale nebyly považovány za formující základ státnosti ani politické identity.⁴ Národnostní a etnická příslušnost nebyly pro správu říše určující. Po stránce socioekonomické bylo obyvatelstvo rozděleno na vyšší elitní muslimské vrstvy společnosti, které byly osvobozeny od daní, a na ostatní poddané obyvatelstvo - muslimové a nemuslimové, které bylo označeno jako rája (*raya*).⁵ V rámci této kategorie byli muslimové vůči ostatním konfesím zvýhodňováni - těšili se například určitým daňovým úlevám, měli přístup k úřadům, při soudních sporech s příslušníky ostatních konfesí bylo jejich svědectví upřednostněno apod. Ve snaze zlepšit své společenské postavení a dostat se do privilegované společenské skupiny docházelo u křesťanů i k dobrovolné konverzi k islámu.⁶ Zvláštní společenskou kategorií představovali v osmanském systému otroci, k nimž patřili i příslušníci elitních vojenských jednotek, tzv. *janičáři*, a rovněž některé členky sultánova harému.⁷

Vraťme se ale nyní k sociokonfesnímu uspořádání osmanských provincií. Jak jsme uvedli zásadním odlišujícím prvkem bylo náboženské vyznání, podle kterého bylo obyvatelstvo rozděleno do tzv. *millétů*. V současné historiografii probíhá stále živá diskuse o jejich uspořádání a průběžně se objevují stále nové poznatky, které upřesňují postavení jednotlivých složek společnosti. Pokusme se nyní pro potřeby

² Bat Ye Or, *Juifs et chretiens sous l'islam. Les dhimmis face au défi intégriste*, Paris 1994.

³ Claud Cahen, Dhimma, *Encyclopédie d'Islam*, 2e édition, Paris 1960; Bernard Lewis, *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední Východ a jeho následná odpověď*, Praha 1996, s. 97-122.

⁴ Kemal Karpat, Millet and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Area. In: Benjamin Braude-Bernard Lewis, *Christian and Jews in the Ottoman Empire*, New York 1982.

⁵ O sociální struktuře osmanské říše srov. rovněž Halil Inalcik, *From Empire to Republic, Essays on Ottoman and Turkish Social System*, Istanbul 1995.

⁶ Otázka šíření islámu na Balkáně není doposud historiky zcela probádána. V současné době je ale přehodnocován názor, že často docházelo k násilným konverzím křesťanského obyvatelstva. K tématu islamizace srov. např. M. Balivet, Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, No. 66 (1992/4), s. 11-21; Eduard Gombár, Osmanské dědictví na Balkáně. In: Lubica Obuchová (ed.), *Variace na Korán. Islám v diaspoře*, Orientální ústav Akademie věd, 1999, s. 53-86.

⁷ Frédéric Hitzel, *Osmanská říše*, Praha 2005, s. 80-82, s. 98-99.

naší práce vystihnout alespoň v základních obrysech charakter tohoto rozdělení. Pod názvem *millet* se rozumí společensko-politické uspořádání osmanské říše, podle kterého se každá náboženská skupina organizovala jako autonomní společenství.⁸ Existoval tak například millet muslimský (do kterého patřili všichni muslimové – tedy vedle Turků, Kurdů, Arabů i muslimové slovanského původu), millet ortodoxní, millet židovský, millet arménsko-katolický a arménsko-gregoriánský a další. Počet millétů odpovídal vždy počtu v osmanské říši tolerovaných náboženských vyznání a bez ohledu na jednotu etnickou mohli příslušníci jednoho etnika součástí více milletů (např. pravoslavní, muslimští a katoličtí Albánci, případně pravoslavní a muslimští Slované v Bosně a Hercegovině). Výjimku tohoto uspořádání do milletů představovali katolíci, kteří žili převážně na území Bosny a Hercegoviny a v Albánii a byli spravováni z Vatikánu příslušnými misiiemi či později i řádnou církevní hierarchií.⁹ V čele jednotlivých millétů stáli vrchní představitelé jednotlivých náboženství, kteří ztělesňovali rovněž vrchní soudní autoritu ve věcech civilněprávních, které se řídily zákony a zvyky jednotlivých komunit. Je samozřejmostí, že tyto zákony a zvyky nesměly být v rozporu se základními zákony říše a muslimské právo mělo nadřazené postavení nad ostatními. V regionu Balkánu představovaly nejpočetnější millety millet ortodoxní, v jehož čele stál konstantinopolský patriarcha, millet muslimský v čele se sultánem jako čelným představitelem islámu a početným byl rovněž millet židovský v čele s nejvyšším rabínem.¹⁰ V čele jednotlivých lokálních náboženských komunit stál duchovní představitel daného náboženství, který byl jednak reprezentantem komunity před státní mocí a byl zároveň nejvyšší autoritou v právních záležitostech komunity, dále

⁸ Benjamine Braude - Bernard Lewis, *Christian and Jews in the Ottoman Empire. The function of a plural Society*, New York 1982; K definici pojmu *millet* podrobně viz Michael Ursinus, Zur Diskussion um „millet“ im Osmanischen Reich, *Südost-Forschungen* 48 (1989), s. 195; Roderic H. Davidson, *Nationalism in Non National State: The Dissolution of the Ottoman Empire*, Ohio 1977, s. 25-26; Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage, ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden 1979, s. 42-49; Bernard Lewis, *The Emergence of modern Turkey*, London, 1961, s. 329; K. Karpat, *An Inquiry into the Social Foundation of Nationalism in the Otoman State*, Princeton 1973, s. 31-33.

⁹ V Bosně a Hercegovině působila mise františkánů, která byla od roku 1881 nahrazena řádnou církevní hierarchií v čele s arcibiskupem. V r. 1881 byl uveden na arcibiskupský stolec v Sarajevu Josip Štadler, který zastával úřad až do r. 1918. Albánští katolíci podléhali správě vykonávané z Vatikánu. Podrobně o katolicích v Bosně, Hercegovině a v Albánii srov. L. Hladký, *Bosna a Hercegovina. Dějiny nešťastné země*, Praha 1996, s. 44-45; N. Žlutič, *Vatikan i Albanci*, Beograd 2000, s. 11-48.

¹⁰ Youssef Courbage - Philippe Fargues, *Chrétiens et Juives dans l'Islam arabe et turc*, Paris 1992, zejména s. 191n.

odpovídal za výběr a odvod daní. Millety byly rovněž nadány správou náboženských, kulturních a zejména školských záležitostí. Právní řád komunit představovaly zejména pravidla vycházející z náboženství a ze starších tradičních a rodových zvyků a obyčejů, sahajících hluboko do minulosti.

V rámci jednotlivých milletů existovalo ještě vnitřní členění. Nebudeme se na tomto místě pokoušet o detailní výklad těchto vazeb, které by ani vzhledem k lokálním specifikům nebylo na tomto místě možné. Vzhledem k tomu, že většinu obyvatel osmanských balkánských provincií tvořili pravoslavní křesťané a muslimové, načrtneme základní kontury a charakter týkající se těchto dvou konfesních skupin, tedy muslimského a pravoslavného křesťanského milletu.

V rámci muslimského milletu měli nejvyšší postavení společenské muslimské elity, tzv. *aškeri*, kteří byli osvobozeni od daní. Do skupiny *aškeri* patřili zejména vysocí úředníci, nejvyšší muslimští duchovní (*ullemá*), vojensko-správní elity (*kapetáni*, *ayani*). Ostatní část muslimského obyvatelstva odváděla daně a spolu s příslušníky ostatních konfesi náležela do skupiny poddaného obyvatelstva, nazývaného jako tzv. *raya*. Nižší vrstvy společnosti představovali v městech především obchodníci a nemajetné městské obyvatelstvo, v osmanských balkánských provinciích představovalo muslimské obyvatelstvo značnou část vesnické populace.

Rovněž v rámci pravoslavného milletu existovaly různé sociální vrstvy - od elit po venkovské obyvatelstvo.¹¹ Vyšší vrstvu společnosti, která je v současné historiografii označována za nemuslimské elity, tvořili vrchní duchovní hodnostáři a bohatí kupci - tzv. *fanarioté*¹² a *arkhonti*.¹³ *Fanarioté* byli příslušníky křesťanské oligarchie zejména řeckého, valašského, albánského anebo italského původu, která bohatla ze svých obchodních aktivit. *Fanarioté* nacházeli uplatnění v důležitých postech ve vyšších kruzích osmanské společenské hierarchie a díky svým často výjimečným jazykovým schopnostem byli obsazováni do funkce dragomanů (tlumočnicků) u Porty. Nejvýše stanuli v rámci osmanské společenské hierarchie v 18. století, kdy celé století zastávali funkci zplnomocněnců Porty v dunajských

¹¹ Fikret Adanir, Nicht-muslimische Eliten im Osmanischen Reich. In.: H. Sundhausen - W. Höpken, *Eliten in Südosteuropa: Rolle, Kontinuität, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, München 1998.

¹² Označení „fanarioté“ je odvozeno od názvu konstantinopolské čtvrti Fanar, v níž sídlili řečtí obchodníci a od roku 1600 rovněž nejvyšší představitel křesťanského milletu, konstantinopolský patriarcha.

¹³ Trajan, Stjanovich, The Conquering Balkan Orthodox Merchant, *Journal of Economic History*, 20 (1960), s. 235.

knížectvích. Díky svým hospodářským aktivitám nashromáždili především řečtí kupci velké jmění, které často dále investovali do koupě církevních hodností a postů. V průběhu 17. a 18. století se začala zformovala i střední vrstva obchodníků, nazývaných jako *kocabaši* a *čorbaši*, kteří představovali jakousi křesťanskou elitu, stojící zhruba na stejné společenské úrovni jako ayanové, muslimští měšťtí notáblové. Čorbadžiové byli zejména srbští a bulharští mlynáři a obchodníci s dobyt看em, kteří díky hospodářské prosperitě zbohatli. Postupem času se z bohatších kupeckých rodin rekrutovali nemuslimské elity osmanské říše, které často nabyly vzdělání v zahraničí a měly velký vliv na formování socioekonomických vazeb uvnitř společnosti. Do střední společenské kategorie patřili i představitelé a zástupci městských a vesnických společenství na Balkáně, nazývanými nejčastěji jako *knez* nebo *kmet* a nižší ortodoxní duchovní. Zástupci komunit fungovali jako reprezentanti a zástupci patriarchy, který představoval nejvyšší autoritu v rámci ortodoxního milletu, ve spolupráci s volenými členy rady starších zajišťovali rovněž finanční zajištění kostela a školy. V průběhu 19. století došlo rovněž k velkému nárůstu počtu svobodných povolání a rozvoji vrstvy inteligence, tedy lidí s vysokoškolským vzděláním, kteří se podíleli na společenském, politickém a kulturním životě. Nejnižší společenskou vrstvu představovalo prosté venkovské obyvatelstvo, které bylo v osmanských balkánských provinciích nejpočetnější.

Příslušníky vyšších kruhů muslimské společnosti spojovaly v průběhu dějin určité principy - především loajalita vůči vládnoucí dynastii, říši a islámu. Projevovali ji zejména příslušníci osmanské státní elity - hodnostáři, příslušníci elitních vojenských jednotek. Loajální vůči říši a dynastii byly ale i některé nemuslimské společenské špičky (zejména vysocí pravoslavní duchovní a výše zmínění fanarioté), které získaly v rámci říše významné společenské postavení.¹⁴ Etnicky a nábožensky rozmanité obyvatelstvo bylo samozřejmě nositelem řady

¹⁴ Je na místě zmínit, že představitelé ortodoxní církve sehráli důležitou roli při dobývání poloostrova Turky. Poslední byzantští císaři ve snaze získat ze západní Evropy pomoc proti Turkům byli ochotni uzavřít církevní unii se západní církví a ukončit tak po staletí trvající rozkol. Po obsazení Konstantinopole byl dosazen sultánem Mehmedem II. Dobyvatelem roku 1453 byl na post patriarchy dosazen odpůrce uzavření unie se Západem, Georgios Gennadios Scholarios. Sultán potvrdil veškerá privilegia pravoslavné církve a ujistil jej svou osobní podporou. Obsazením poloostrova osmanskými Turky a zavedením systému milletů se zvětšil i rozsah kompetence konstantinopolského patriarchátu a z tohoto pohledu je možné konstatovat, že obsazení Balkánu Osmany představovalo pro patriarchát určitý zisk a výhody.

dalších identit (národní, kulturní nebo regionální, sociální), které vystupovaly do popředí v různých situacích a obdobích. Některé z identit (zejména identita národní) nabyly v průběhu 19. století pod vlivem vnějších okolností na významu a přispěly k urychlení vnitropolitického vývoje, zejména eskalaci národních hnutí v balkánském prostoru.

Chod života uvnitř náboženských obcí a v soukromí domova byl určen nejen náboženskými zásadami dané víry a jejích tradic, ale rovněž ze starších rodových zvyklostí a patriarchálních tradic společných i několika etnikům, rozděleným po stránce náboženství do rozdílných milletů. Tyto tradice představovaly zejména patriarchální zřízení, židovská tradice, islám a jeho tradici a odrážely se v různých oblastech každodenního života. Osmanská nadvláda neměla na původní formy tradic a zvyků u nemuslimského obyvatelstva prakticky žádný zásadní dopad.¹⁵ Jednalo se například zejména o existence patriarchálních komunit ve slovanských vesnických oblastech tzv. *slovanské zadrugy*,¹⁶ případně uspořádání řecké komunity, tzv. *kiniotes*.¹⁷

Vedle zmíněných sociokonfesionálních kategorií (milletů) existovaly v rámci osmanské říše i jiné kategorie- například socioekonomické, které šly napříč millety. Důležitou socioekonomickou městskou kategorií byly v osmanských městech zejména profesní korporace - tzv. *esnafy*, které představovaly základní sociální síť pomoci a solidarity a hrály roli i v politickém životě. Shromažďovali se v nich příslušníci jednoho řemesla, vnitřně byly hierarchizovány na učně, společníky, mistry a patrony korporací, ve větších městech se korporace dělily i podle náboženství svých členů. Esnafy sdružovaly příslušníky jedné profese a mohly být tedy teoreticky i interkonfesionální, ale je třeba zároveň zmínit, že existovala řemesla, která se soustředila v rukou příslušníků jedné konfese. *Esnaf* připomínal svou strukturou a posláním cechovní zřízení v křesťanských středověkých společnostech, ale scházela mu pro křesťanské cechy typická nezávislost na státu. Osmanská

¹⁵ M. Kiel, La diffusion de l' Islam dans les campagnes bulgares à l'époque otomane (XV-XIX s.): colonisation et conversion. *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, No. 66 (1992/4), s. 39-54.

¹⁶ O zádruze srov. M. W. Radulowits, *Die Hauskommunion der Südslawen*, Heidelberg 1891.

¹⁷ P. Hradečný - R. Dostálova - V. Hrochová - P. Oliva - V. Vavřínek, *Dějiny Řecka*, 1998, s. 238.

centrální správa pronikala prostřednictvím svého byrokratického aparátu i do těchto sociálních struktur a příslušníci esnafů měli teoreticky pouze možnost ovlivňovat rozhodování městské správy, opět řízené centrální mocí. V 17. a 18. století byly esnafy povinny poskytnout také vojenské oddíly, postavené ze svých členů.¹⁸

Výše popsané vnitřní mechanismy vztahů muslimů a nemuslimů uvnitř říše začaly být výrazně narušovány koncem 18. století jednak v důsledku eskalace poměrů uvnitř osmanského systému, jednak i v důsledku vnější tlaků v podobě intervence velmocí, které podmiňovaly některé své politické postupy vůči osmanské říši zlepšením postavení křesťanů. Zásadní legislativní změny představovaly dva sultánské edikty, Gülhánský hattí šerif (1839) a edikt Hattí hümayun (1856), vydané v období reform, které je nazýváno obdobím Tanzímátu.¹⁹ Prvním ediktem, Gülhánským hattí šerifem, bylo uzákoněno zrovnoprávnění nemuslimů s muslimy, nedotknutelnost života a majetku křesťanů, což byla nařízení, která narušila dosavadní systém hodnot, stavějící muslimy na společenském žebříčku výše než příslušníky jiných vyznání. Tato ustanovení byla o necelých dvacet let později potvrzena v ediktu Hattí hümayun, který postavení nemuslimů v říši ještě dále upravoval. Oznamoval například, že křesťané mají právo vstoupit do armády a zastávat jakékoliv jiné státní funkce. Definitivně byla veškerá ustanovení obou dekretů potvrzena v první osmanské ústavě z roku 1876. Je třeba si ale v této souvislosti uvědomit, že po staletí fungující a zažitý řád nezmizel ze dne na den a že náboženská a později i národnostní nerovnost, zvýhodňující muslimy a později etnické Turky, fungovala v osmanské říši v rámci různých ideologií i nadále a byla různými politickými frakcemi propagována a podle situace uváděna i do praxe.

Další významnou silou, která od konce 19. století narušovala společensko-ekonomické vztahy a přispěla k diferenciaci poměrů uvnitř jednotlivých etnicky smíšených milletů, bylo hnutí balkánských národů za kulturní a později i národní emancipaci. Nejmarkantnějším příkladem je situace uvnitř pravoslavného milletu, kde osmanský systém svým způsobem udržoval zakonzervované kulturní poměry, ve kterých si řecká pravoslavná církev uchovala dominantní postavení na poli osvěty a řečtina byla církevním jazykem a v důsledku toho i po dlouhá staletí dominantním

¹⁸ Nikolai Todorov, *La ville balkanique, XVe-XIXe siècles*, Bucarest 1980, s. 111-125.

¹⁹ Základní přehled o reformách v osmanské říši viz např. Roderic H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963.

jazykem kulturním. Národního hnutí a zrod moderních společností tak byl v případě slovanských pravoslavných národů rovněž národně emancipačním hnutím malých národů proti dvojímu útlaku - proti politické nadvládě Turků a kulturní dominanci Řeků. Společenská emancipace se tak prolínala s emancipací kulturní a národní. V důsledku těchto společenskopolitických a kulturních poměrů se zejména rámci bulharské a srbské společnosti v průběhu 18. století začal konstituovat zárodek novodobých buržoazních vrstev s vazbami na obchodní a kulturní centra ve střední Evropě a v Rusku. Její příslušníci, pocházející z převážné většiny z vrstev obchodníků, posílali na základě svých kontaktů své syny na univerzitní studia do Evropy, protože v osmanské říši neměli k vyššímu laickému vzdělání přístup. Takto vychovaná inteligence, ovlivněná i evropskými myšlenkovými proudy, potom většinou přispívala k národní emancipaci balkánských národů.²⁰

Velice složitou proměnou procházela v tomto období osmanská – po stránce národnostní turecká – společnost. Složitý vnitropolitický vývoj, vnější tlak velmocí, v jejichž důsledku docházelo ke změnám, která narušovaly starý řád, další vlivy, mezi než patří například myšlenkové proudy ze západní Evropy a vliv evropských událostí a postupující modernizace společnosti, představovaly impulsy k společenské transformaci a podmínky k národnímu hnutí tureckého národa.²¹ V tomto procesu všeobecné transformace docházelo i společenské diferenciaci, kdy vznikala nová sociální vrstva turecké buržoazie, kterou v jejích aktivitách starý řád omezoval. Docházelo zde tedy k sociální diferenciaci sociální propojené i s krystalizací národního hnutí a jeho politizací. Programem jednoho z proudů rozmanitého politického spektra, v nichž měly významné místo diskuse o islámu, sekularizaci a

²⁰ Holm Sundhausen, *Eliten, Bürgertum, politische Klasse Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanländern des 19. und 20. Jhs.* In: H. Sundhausen - W. Höpken, *Eliten...*, s. 5; W. Höpken, *Zwischen Bürokratie und Bürgertum: Bürgerliche Berufe in Südosteuropa.* In: týž, tamtéž, s. 69; Maria Georgieva, *Unternehmer, Staat und Politik: Zur Rolle der Wirtschaftselite in Bulgarien 1878-1914*, tamtéž, s. 105; Dubravka Stojanovic, *Party Elites in Serbia 1903-1914.* In: týž, tamtéž, s. 129; W. Höpken, *Bürgerliche Berufe in Südosteuropa.* In: týž, tamtéž, s. 78; P. Gerlinhoff, *Konstituanten für typologische Gemeinsamkeit und Nationale Spezifik der Slawischen Balkan Literaturen in der Frühphase der nationaler Bewegung.* In: M. Grothausen (Hg.), *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, Göttingen 1974, s. 167-179.

²¹ Jednalo se o velice složitý proces, jehož zárodky lze nalézt na počátku 19. století a který byl ukončen roku 1920 zánikem osmanské říše. Podrobně o tureckém národním hnutí srov. François Georgeon, *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation*, Istanbul 1995.

vztahu k národnostním menšinám, se stalo právě hájení zájmů národnostně tureckého obyvatelstva.²²

III. 3. 2. Národní státy

Pod vlivem dobových evropských událostí docházelo u balkánských národů v průběhu 19. století postupně k projevům národního vědomí, které často v kombinaci s úsilím o zlepšení poměrů ve svých provinciích přecházely v úsilí o kulturní a politickou emancipaci.²³ V případě Řeků, Srbů, Bulharů se jednalo o národně emancipační hnutí, které bylo v přímé konfrontaci s osmanskou mocí a které bylo završeno v průběhu 19. století a na počátku 20. století vznikem samostatných národních států. V případě Rumunska se jednalo o sjednocení dvou již státoprávně nezávislých celků bez vazeb na osmanskou říši, a to za výrazné podpory Francie. Vznik Albánie byl potom více výsledkem kalkulace velmocí, než boje Albánců za národní nezávislost.

Základní společenské uspořádání nových národních nástupnických států bylo zakotveno v ústavách, které svým občanům garantovaly základní práva, povinnosti a svobody. Transformace v rovině státoprávního a společenského uspořádání však neproběhly ihned, jednalo se o dlouhodobý proces, jehož hlavní znak představoval v oblastech emancipovaných od osmanské nadvlády především odklon od struktur spojených s bývalým režimem a vytváření nové společenské hierarchie.²⁴

Významnou roli sehrály v tomto procesu novodobé elity, tvořené zejména příslušníky nově se rodící vrstvy národní inteligence, o kterých jsme hovořili již

²² F. Georgeon, *tamtéž*; Eduard Gombár, *Zápas o novodobý stát v islámském světě*, Praha 1989, s. 50-61.

²³ K dějinám balkánských států v tomto období viz Norbert Reiter (Hgs), *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Berlin 1983; Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Vol. I., Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge UP, 1985; Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Vol. II., Twentieth Century*, Cambridge UP, 1993; Charles and Barbara Jelavich, *The Balkans in Transition*, Berkeley-Los Angeles 1963; Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle 1986; Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle/London 1996; v češtině srov. např. práce M. Šesták - M. Tejchman - L. Havlíková - L. Hladký - J. Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998; Kurt Treptow (ed.), *Dějiny Rumunska*, Praha 2000; Jan Rychlík - Miroslav Kouba, *Dějiny Makedonie*, Praha 2003; Jan Rychlík, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000; P. Hradečný - R. Dostálová - V. Hrochová - P. Oliva - V. Vavřínek, *Dějiny Řecka*, Praha 1998.

²⁴ Nikolai Todorov, *Social Structures in Balkans During the eighteenth and nineteenth Century*, *Etudes balkaniques*, No. 4, 1985, s. 48.

výše. Na vrcholu společenské špičky stály v rané fázi vývoje mladých států především cizinci. Jako hlavy států byly totiž voleny v první fázi samostatnosti především osoby ze starých evropských rodů a z řad cizinců pocházeli často zpočátku i vysoce postavení státní úředníci, kteří sem byli pozváni. Na vyšší postech našly potom uplatnění i národní politické špičky. Tyto vládnoucí elity však představovaly pouze zlomek novodobých národních balkánských společností, která se teprve konstituovaly. Je třeba zdůraznit, že novodobé balkánské národy byly z největší části tvořeny venkovským obyvatelstvem, které žilo bez ohledu na politické změny podle zaběhnutých patriarchálních mechanismů, které představovaly často překážku modernizace společnosti.²⁵ Pod vlivem politických a společenských změn postupně vznikaly i střední vrstvy společnosti, žijící ve městech, a vyšší společenská vrstva buržoazie. V důsledku vzestupu úrovně vzdělanosti a celkovému rozvoji kulturní a politické složky veřejného života docházelo i k rozvoji různých intelektuálních, kulturních a politických spolků.

²⁵ K této problematice viz např. H.-Michael Miedlig, Patriarchalische Mentalität als Hindernis für staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert, *Südost-Forschungen*, 50. Bd, s.163.

III. 4. Sídlní aglomerace. Uvedení do problematiky urbánních dějin v regionu Balkánu

Ve vnímání regionu na pomezí Evropy a Orientu hrají města a vesnice velice významnou roli. Popis měst a vesnic je totiž popisem sídelních aglomerací jako živých organismů, a kromě popisu jejich architektonického vzhledu tudíž obsahuje i celou řadu informací o obyvatelstvu, každodennosti, zvycích a kultuře. Ve studovaných pramenech patří popis měst a vesnic k páteři výkladu, představuje základní stavební prvek celkového obrazu balkánského regionu.

Avšak abychom lépe pochopili dojmy cestovatelů a mohli spolehlivě analyzovat pramen, je nutné se orientačně seznámit s dějinami měst v balkánském regionu. Následná kapitola se z tohoto důvodu zaměřuje na postižení charakteristiky měst a poskytuje základní výklad o jejich historii.

III. 4. 1. Balkánské město a jeho místo v dějinách

Urbánní problematika balkánského poloostrova zůstává doposud poměrně málo prostudovaná. Základní práci k dějinám balkánských měst v devatenáctém století představuje dílo Nikolaje Todorova *La ville balkanique*, ve které se autor věnoval studiu měst, která byla po delší dobu (čítající řádově několik staletí) dotčena osmanskou nadvládou.¹ Z tohoto důvodu ze své práce vyloučil města ve Valašku, Moldavsku a na jaderském pobřeží. Další cenné informace o městech v balkánském regionu lze získat z prací Trajana Stojanoviče, Karla Friedricha Kienitze, Lily Leontinou, které se zaměřují na problematiku urbánních dějin, a ze studie Luďy Klusákové o místě Balkánu na urbánní mapě novověké Evropy.²

Pokusme se na tomto místě shrnout vývoj měst na geohistorickém prostoru balkánského poloostrova. Prolíná se zde několik vrstev urbanistického osídlení, u nichž každý svým specifickým způsobem navazuje na své předchůdce - tedy využívá stávající konstrukce a přidává své specifické prvky. Můžeme hovořit o urbánní

¹ Nicolai Todorov, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles*, Bucarest 1980.

² F. Kienitz, *Städte unter dem Halbmond*, München 1972; Lily Leontidou, *The Mediterranean city in transition. Social change and urban development*, Cambridge 1990; Traian Stoianovich, *Model and Mirror of the Premodern Balkan City*. In: *La ville balkanique XVe-XIXe siècles*, *Studia Balkanica*, 3, Sofia 1970; Luďa Klusáková, *Místo Balkánu na urbánní mapě novověké Evropy (Úvahy o funkcích měst v periferních regionech)*, *Slovanský Přehled*, 1991, 5, s. 384-395.

tradici antické, předosmanské, tedy byzantské či lokální, dále osmanské tradici a městě moderním a evropeizujícím se.³ Města vzniklá v prostoru antické, byzantské a osmanské dominace se vývojově odlišovala od měst v západoevropském hospodářském centru. Města, která nebyla pod osmanskou nadvládou, nýbrž pod vlivem italským rakouským či byla součástí samostatných politických celků, se svým vývojem a architektonickou strukturou podobala městům hospodářského centra, ale v mnoha případech i semiperiferie.

Z poznatků historiografie zabývající se vývojem jihovýchodní Evropy jakou součástí urbánní Evropy vyplývá nutnost oddělovat při výkladu dějin měst několik subregionů - západní část Jadranu (která by mohla tvořit historický region spolu s městy italskými), subregion řeckých měst, města středního Balkánu - tedy města v prostoru bulharského vnitrozemí, dnešní Makedonie a východního pobřeží.⁴ Můžeme se rovněž inspirovat Wallersteinovým modelem a hovořit o centrech, semiperiferiích a periferiích v rámci samotného poloostrova, který označíme za svůj badatelský region. Tento přístup by však vyžadoval přesné časové ohraničení, neboť s výjimkou Konstantinopole, která představuje hospodářské centrum kontinuálně již od 4. století až do dnešní doby představuje, se význam jednotlivých měst v průběhu dějin měnil.

Od starověku vznikala v prostorách poloostrova síť měst. Mezi nejvyspělejší patřila v rané vývojové fázi řecká antická města, která si zachovala svoji prosperitu i za římské nadvlády a po následující staletí se stala centry jednotlivých provincií. Velkého stavebního rozmachu dosáhla v období 13.-15. století až byzantská města. Jednalo se především o byzantská centra na pobřeží i ve vnitrozemí, propojená sítí obchodních cest. Po stránce hospodářského a správního vývoje se tato města odlišovala od měst v evropském centru, ve kterých probíhala tzv. druhá dělba práce (oddělování řemesel od zemědělství) a vznikala městská samospráva.⁵ V Byzantské

³ O vývoji balkánských městech v předosmanském období podrobně viz N. Todorov, *c.d.*, s. 12-20; F. Kienitz, *c.d.*; Věra Hrochová, *Byzantská města ve 13.-15. století*, AUC, *Philosophica et historica, Monographia XX*, 1967, Praha 1967.

⁴ L. Klusáková, *c.d.*, s. 384-395.

⁵ Nejvýznamnějšími obchodními cestami byly stará římská obchodní cesta Via Egnatia (spojující Soluň s Konstantinopolí), Via Sigidum (zajišťující přístup od Egejského moře do nitra poloostrova, vedla od Dunaje údolím Vardaru a Moravy), další významnou cestou byla Via Trajana (spojující Bělehrad s Konstantinopolí). Nejvýznamnějšími obchodními městy v předosmanském období byly Soluň, Serres, Kavala (v oblasti Makedonie), Lepanto, Nikopol a Patra (na západní straně Epirosu a Peloponésu), Joannina, na Epirosu Adrianopol, Fillipolis v Thrákii viz V. Hrochová, *c.d.*

říši měl silný vliv na správu měst stát a po oslabení ústřední moci dohlíželi na hospodářskou činnost zejména velcí feudálové (byzantská šlechta) a zabraňovali tak podílu produktivního obyvatelstva z řad řemeslníků a obchodníků na moci.⁶ Velmi vyspělá města existovala v období pozdního středověku také na jadranském pobřeží, v Dalmácii a v Istrii, která se vyvíjela pod vlivem a kontrolou Benátek a osmanské moci nikdy nepodlehla.⁷ Naopak na území samostatných balkánských státních útvarů (zejména ve vnitrozemí poloostrova) neexistovala v předosmanském období téměř žádná síť měst. Základem pozdějšího městského zřízení zde byly většinou osady bez hradeb, zřízené v blízkosti sídel feudálů a tvořené pouze dřevěnými stavbami (tzv. podgradje, varos). Na geografickém území Balkánu se nacházelo i několik horních měst, založených saskými kolonizátory, jako např. Olovo a Srebrenica v Bosně, obdobným způsobem vznikaly i saské osady v Transylvánii - Kronstadt (Brašov) a Hermanenstadt (Sibiu).

Do vývoje všech balkánských měst zasáhla ať přímo nebo nepřímo osmanská expanze. Není naším úkolem zabývat se zde do detailu urbánními dějinami, pouze bychom chtěli uvést základní historické souvislosti. Města v obsazených územích zaznamenala změny po stránce sociálně-demografické, ekonomické a urbánně-architektonické, ostatní města v hraničních oblastech se cítila permanentně ohrožena, ve většině případů zaznamenala stagnaci či pokles hospodářského vývoje. Tato města se nadále vyvíjela spíše v komunikaci s evropskými centry a periferiemi. V souvislosti s ústupem Osmanů z Balkánu a vznikem národních států dochází k další vývojové etapě, která znamená další významnou transformaci, zejména modernizaci měst. Tomuto tématu se budeme ještě věnovat dále v textu, nyní se podívejme, jak se vyvíjela města pod osmanskou nadvládou.

III. 4. 2. Balkánská „města pod půlměsícem“

Po fázi destrukce, která provázela dobývání poloostrova, zahájili Turci fázi rekonstrukce a výstavby měst zcela nových. Nadále pokračoval vývoj více či méně

⁶ Šlechta a feudálové vlastnili i důležitá výrobní střediska ve městě. Města se stávala případně i součástí proní, tedy feudálních forem údělu. Vyšší společenské vrstvy (šlechta, feudálové) se tedy podílí významnou měrou na podnikání a chodu měst, zatímco v západní Evropě má největší podíl měšťanstvo. Podrobněji viz V. Hrochová, *c.d.*; srov. rovněž N. Todorov, *c.d.*, s. 15.

⁷ O vývoji této oblasti viz P. Cabanes, *Histoire d'Adriatique*, Paris 2001.

vyspělých pozdně byzantských měst a menších sídelních aglomerací, zejména na pobřeží Středozemního moře. Největší stavební rozmach však zaznamenaly především doposud málo rozvinuté oblasti ve vnitrozemí poloostrova.⁸ Města zde byla v osmanském období zakládána jako důležité strategické body, jejich vznik byl v mnohém usnadněn přestupem části obyvatelstva na islám, případně příchodem nových přistěhovalců.⁹ V období osmanské nadvlády směřovala na Balkánský poloostrov migrace z jihovýchodu a města získávala pestrou národní skladbu. Města byla osidlována přesídleným obyvatelstvem – buď z Asie nebo z jiných balkánských oblastí, v balkánských městech našli útočiště i sefardští židé, vyhnaní ze Španělska, a ve městech v různých částech Balkánu vznikaly kolonie obchodníků (zejména dalmatských, řeckých a arménských). Pestrá etnická a konfesijní skladba balkánských měst zůstala charakteristická pro balkánská města až do devatenáctého století.

Po 16. a 17. století, která historik Kienitz nazývá „zlatou dobou osmanských“ měst, přichází období značné stagnace a urbánní regrese.¹⁰ Negativní dopad na situaci měst měly zejména války, které se na území poloostrova odehrávaly, a časté náhodné požáry. Například během rakousko-tureckých válek koncem 17. a počátkem 18. století byla mnohá města značně poškozena, utrpěla velké ztráty a v následujícím období již nikdy nedosáhla bývalého rozmachu.

Po stránce správní byla dobytá území balkánského poloostrova vtělena do správního systému říše, města se stala základní organizačně správní jednotkou, podřízenou centrální moci.¹¹ Města byla po dobytí poloostrova integrována do hierarchizovaných správních celků, v jejichž jádru byl zakotven princip vojenské organizace. Jejím základem představoval správní okrsek - tzv. sancak (sandžak), jehož správcem byl tzv. sandžakbey, který byl zároveň velitelem jednotky, rekrutující se

⁸ Zdenka Veselá - Přenosilová, Quelques remarques sur évolution de l'organisation urbaine en l'Empire Ottoman, *Archiv Orientální* 42, 1974, s. 207.

⁹ Podrobně o migraci muslimů viz. Alexandre Tourmakin, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul 1995; o pohybu populace viz rovněž Paul Dumont - François Georgeon, *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris 1992.

¹⁰ Velký rozmach zaznamenal rozvoj měst například v Bosně, například Sarajevo předčilo počtem obyvatel - 50.000 - i říšská města jako Kolín nad Rýnem, Hamburk, Frankfurt. Podrobně viz F. Kienitz, *c.d.*, s. 21.

¹¹ Halil Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, New York 1973; Balkánské město v osmanském systému viz N. Todorov, *c.d.*, s. 84-126; Luďa Klusáková, *Cestou do Cařihradu*, Praha, 2003, s. 115-130.

z tohoto území. Nadřazenou správní jednotku sandžaku představoval tzv. vilajet, v jehož čele stál váli (nazývaný též beylerbey). Pro ekonomický, sociální i kulturní život muslimské společnosti mělo město velký význam - bylo správním centrem, místem konání trhu a prakticky jediným místem, kde měli muslimové možnost navštívit mešitu (na venkově byly mešity stavěny pouze výjimečně).

Osmané podřídili organizaci města mocenským, ekonomickým a kulturním potřebám islámské společnosti. Proces integrace do tohoto systému znamenal zřízení mocenských správních a sociálních institucí, pro které byly účelově postaveny nové budovy nebo přestavěny dřívější, většinou křesťanské, sakrální stavby. Všechna města pod osmanskou nadvládou získala poměrně rychle jednotný ráz.

Po stránce urbanistického uspořádání se balkánská města přiblížila uspořádání muslimských arabských měst, ale měla svá další specifika. Středověké arabské město bylo rozděleno na čtvrtě, obývané příslušníky jednotlivých konfesí. Tyto čtvrtě byly v podstatě soběstačné organické jednotky s vlastním kultovním místem, trhem, lázněmi. Vedle centrálního trhu - tzv. čaršije, na kterém byly zastoupeny jednotlivá řemesla a hospodářská produkce podle stanoveného řádu, existovaly i menší trhy, jejichž počet závisel na produkci. Jednotlivé čtvrtě mohly být v arabském městě rovněž obydleny příslušníky různých náboženských vyznání, běžné rovněž bylo, že jednu čtvrť obývali zástupci stejného řemesla - příslušníci jednoho cechu.¹² Čtvrť v islámském městě se nazývala mahalle, byla obehána zdí a jejím centrem byl centrální trh, tzv. čaršija. Čtvrť měla i řadu dalších městských trhů, jejichž počet závisel na velikosti čtvrtě a její produkci. Skutečný počet těchto čtvrtí ve městě byl vesměs závislý na velikosti města. V maloasijských a severoafrických regionech byla města vesměs obehána hradbami.

Na základě dostupné literatury, věnované vývoji měst v osmanské říši a speciálně vývoji balkánských měst, je možné konstatovat jistá specifika. Balkanistická literatura hodnotí síť městských center v rámci balkánských osmanských jako poměrně hustou, její nejpočetnější základ tvořila města malá, srovnatelně malou skupinu tvořila města střední velikosti.¹³ Zcela výjimečné místo v urbánním systému zaujímá Konstantinopol, dalším významným regionálním centrem, které svým významem přesahovalo ostatní, byla i Soluň. V osmanských

¹² N. Todorov, *c.d.*, s. 17.

¹³ Trajan Stojanovič, *A Study in Balkan Civilization*, New York 1967, s. 85; L. Klusáková, *Místo Balkánu...*, s. 393.

dokumentech jsou jednotlivá balkánská města označována podle velikosti, druhu hospodářské produkce a způsobu opevnění a výstavby speciálními názvy *šehir* (obchodně-řemeslné město s důležitými organizačně správními funkcemi), *kale* (velká pevnost, opevněné město), *kasaba* (menší než šehir, není tak významné po stránce organizačně správní), *pazar* (město se stálým trhem, méně významné než kasaba), *palanka* (malá pevnost obehnaná palisádou), *nefs*, *varoš* (agrární městěčko).¹⁴

Věnujme nyní pozornost dvěma nejrozšířenějším typům - městům typu šehir a varoš. Varoš byl typem otevřené agrární aglomerace (agrárního městěčka), která se vyvinula se buď z vesnice, nebo v podhradí opevněných sídel. Obyvatelstvo tvořili převážně křesťanští rolníci, obhospodařující přilehlé polnosti, a tak města tohoto typu nehrála nijak důležitou roli ve vývoji ekonomiky a řemesel.

Města typu šehir se vyvíjela podle naznačených urbanizačních principů islámské urbánní kultury. Pro tento typ měst byly typické dvě části, které plnily odlišné urbánní funkce: čaršije a mahalle. Čaršije byla střediskem řemeslné výroby, obchodu a veřejného života. Střediskem této čtvrtě bylo náměstí s centrální mešitou (džamijí), na které ústily uličky plné dílen, obchůdků, případně i jedné nebo více tržnic. V souladu se zásadami islámu a potřebami muslimů pro vykonávání všech úkonů, které jim jejich náboženství určovalo, byly v této čtvrti vystavěny sociální a servisní komplexy, které zahrnovaly budovy pro celou řadu institucí - lázně, jídelny pro chudé, hostince, školy, fontány apod. Seskupovaly se zde jednak řemeslné dílny a obchůdky, ale i instituce, které v souladu se zásadami islámu sloužily obyvatelům měst a okolí – mešity, případně svatostánky příslušníků jiných církví, veřejné lázně, školy, univerzity, zájezdní hostince (nazývané hany či karavanserayje), chudinské jídelny či jiné veřejné budovy, spravované vesměs zbožnými nadacemi (tzv. vakfy).¹⁵ Druhou částí města byla mahalle, obytná část skládající se z obytných čtvrtí, kde pulsoval mnohem poklidnější život. Tyto jednotlivé čtvrtě byly obydleny zpravidla příslušníky jedné konfese. Po stránce urbanistické bylo středem každé takovéto čtvrtě kultovní budova vyznání, ke kterému se příslušníci dané čtvrtě hlásili,

¹⁴ Podrobně viz N. Todorov, *c.d.*, s. 33-36, L. Klusáková, *Cestou...*, s. 122-123.

¹⁵ Wakf (vakf) je nezczitelná náboženská nadace, sestávající z celkového jmění, vytvářeného určitými příjmy, jejichž výnosy jsou zasvěceny bohu libému úmyslu. Dárcem mohl být panovník, vysoký úředník či soukromá osoba. V průběhu 19. století v období reforem bylo usilováno o převedení wakfů pod kontrolu státu. Podrobně viz Bernard Lewis, *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední Východ a jeho následná odpověď*, Praha 2003, s. 129-130; o funkci wakfů v raném novověku srov. rovněž L. Klusáková, *Cestou...*, s. 120-121.

to znamená mešita synagoga, nebo kostel. Zatímco v čaršiji panoval jistý urbanistický řád, pro obytné čtvrtě byla charakteristická jeho absence.

Osmanské městské stavitelství nebylo vůbec zcela novým či cizím stylem. V mnohém totiž navázalo na byzantskou architekturu, ovlivněno byly též arabskými a mediteránními vlivy.¹⁶ Mnohé osmanské stavby vznikly pouze stavební úpravou bývalých byzantských budov, zejména kostelů. Rovněž lázně, které byly spojované s tureckou kulturou, byly vlastně antickým prvkem, který postupně pronikal i do dalších kultur. Obytné prostory byly vesměs dřevěné a nízké, výjimečně jednopatrové, v osmanských městech zcela chyběly nové kamenné stavby (s výjimkou již dříve existujících staveb). Oproti dřívějším názorům, které zdůrazňovaly význam etnické a konfesijní segregace pro konstituování osmanských sídel, se v současné době diskutuje o tom, jak bylo toto dělení podle náboženství úplné, do jaké míry byly tyto komunity uzavřené, zda mezi sebou komunikovaly, či nikoliv apod.

Po stránce organizačně správní podléhala města centrální moci. Neměla nikdy vlastní samosprávu ve smyslu evropských měst, nejvyšší autoritou v nich byl tzv. kádí (soudce) dosazovaný Portou. Ve srovnání s funkcemi městských úředníků ve městech západní a střední Evropy připomínala tato funkce starostu, soudce a městského notáře v jedné osobě, měl ale i mnohé pravomoci evropských feudálů.¹⁷ Další úředníci byli vesměs nazýváni jako notáblové a vytvářeli sociální vrstvu městských muslimských elit. Od konce 18. století začal v některých oblastech (zejména v Bosně) jejich význam vzrůstat, což se projevilo vytvořením nové administrativní a sociální instituce, tzv. ayanátu. Do funkce tzv. ayana, mohl být zvolen příslušník městské elity, který musel být potvrzen Portou. Převzal částečně některé povinnosti kádího, celkový rozsah jeho pravomocí byl ale variabilní, většinou byl odpovědný za vybírání daní a za obranu. Jeho práva však přesahovala možnosti úředníků v samosprávě evropských měst.

¹⁶ Základní informace o tureckém stavitelství a architektuře viz Ulya Vogt Goknil, *Turquie ottoman*, Fribourg 1965; André Raymond, *Grandes villes arabes à l'époque otomane*, Paris 1985.

¹⁷ O správě osmanského města podrobně viz N. Todorov, *c.d.*, s. 20-55, L. Klusáková, *Cestou...*, s. 126 .

III.4.3. Fenomén modernizace

V kontextu dějin osmanské říše byla modernizace součástí snahy o transformaci říše a její přiblížení evropským vzorům v období Tanzimat. Ve městech se projevovala se navenek nejvíce sanací hygienicky i technicky nevyhovujících čtvrtí, zaváděním technických inovací (vodovod, kanalizace, osvětlení), které začaly být prováděny z impulsu osmanské moci v průběhu devatenáctého století zejména v hospodářsky a politicky významných městech. Modernizace se v této době dotkla kromě Konstantinopole i měst zejména v severní oblasti řeckých provincií a měst v Makedonii, kde žila řecká diaspora.¹⁸ Pro ilustraci úrovně modernizaci uveďme, že například Soluň měla v roce 1908 již plyn, elektrické vedení, kanalizaci, jezdila zde tramvaj.

V průběhu 19. století se v souvislosti se vznikem národních států stala prioritním cílem nových společností modernizace a evropeizace, v jejichž důsledku došlo v oblastech zbavených osmanské nadvlády k razantním urbanistickým proměnám. Destrukce osmanských budov, přizpůsobování se evropským vzorům a hledání národního slohu patřili k průvodním znakům hledání a vytváření nové národní a kulturní identity. Součástí tzv. „deosmanizace“ bylo i úmyslné ničení památek a staveb z osmanského období a obecně všeho, co viditelně připomínalo „turecké jho“.¹⁹ Během tohoto odvrhování osmanského dědictví byly mešity a jiné náboženské i světské stavby často bořeny, přestavovány či používány ke zcela jiným účelům, než ke kterým byly vystavěny, případně byly ponechány napospas osudu. Je třeba ale v této souvislosti podotknout, že se často jednalo o původně křesťanské stavby, které byly po příchodu Osmanů na Balkán „osmanizovány“ a nyní byly pouze zbaveny orientálních atributů. Tato deosmanizace se týkala v podstatě všech obydlených aglomerací – od malých vesniček po velká města, ale urbanistické inovace byly samozřejmě výsadou metropolí průběžně vznikajících národních států. Důležitý rys urbánních dějin v období emancipace od osmanské nadvlády představovala rovněž změna etnické skladby balkánských měst. Jednalo se

¹⁸ P. Dumont - F. Georgeon, *c.d.*, s. 47-73.

¹⁹ Podrobně srov. M. Kiel, *Osmanische Baudenkmäler in Südosteuropa, Typologie und Verhältniss zur lokalen Kunst - Probleme der Erhaltung in den heutigen Nationalstaaten*. In: H. G. Majer (Hgs.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Südosteuropa Jahrbuch, Band 19, München 1989, s. 23; dále N. Muschanov, *Die Eigenart der Muslimischen Kulturbaudenkmäler aus Osmanischer Zeit in Bulgarien und die Problematik ihrer Erhaltung und Restaurierung*. In: *týž, tamtéž*, s. 77.

především o migrace nejen etnických Turků a muslimů asijského původu ale i muslimského obyvatelstva slovanského původu na jihovýchod, většinou do Anatólie.²⁰

Novou tvář získávala města především asanací starých městských čtvrtí a budováním nové infrastruktury a vůbec realizací nového urbanistického pojetí prostoru podle projektů evropských stavitelů. Za vzory výstavby sloužily zejména metropole Mnichov, Paříž a Vídeň, v pozdějším období byla inspirace hledána i v urbánní architektuře ruských a amerických měst. Na budování četných měst zejména v Bulharsku a Bosně se podílela i řada českých a rakouských architektů a stavebních techniků.²¹ Přinášeli zejména nové pojetí prostoru pro něž byly typické široké ulice, užitková světská architektura. Tito přizvaní odborníci přispěli velkou měrou k položení základů moderních architektur a urbanistiky v jednotlivých balkánských státech, ve kterých se postupem času v díle architektů následujících generací začaly projevovat snahy o zakomponování národních prvků a vytvoření národního slohu.

Města, která byla zvolena za sídla vlády a nástupnických státech, se rychle rozrůstala na úkor ostatních měst, často i historicky významných sídel. Jako příklad lze uvést Athény, které převzaly funkci Nauplia, Sofie, která se stala hlavním městem po do té doby historicky nevýznamnějších městech Tarnovo a Plovdiv. Svůj statut si uchovaly Bukurešť, Bělehrad a Sarajevo. Především byly strženy *čaršije* a namísto nich byly budovány moderní centra se sídly panovníků a vlád, postupně byly sanovány i další hygienicky a technicky nevyhovující čtvrtě, budovány kanalizační, vodovodní a elektrické sítě. Ve většině cestopisů z konce 19. a počátku 20. století ale nalezneme záznamy cestovatelů o orientálním aspektu některých měst. Částečně byly modernizovány i obchodní čtvrtě v Soluňi, Konstantinopoli, velké změny prodělala Bukurešť. Balkánské regiony, které zůstaly pod osmanskou nadvládou anebo nebyly bezprostředním cílem modernizačního úsilí balkánských států, v období 19 a 20 století procházely spíše fází stagnace. Historik Michel Paliret hovoří o tomto období jako o fázi „vývoje bez rozvoje“.²²

²⁰ A. Tourmakin, *c.d.*

²¹ O jejich působení v Bulharsku viz Bedřich Dušek, Účast Čechů v technické práci a v průmyslovém podnikání v Bulharsku. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, Praha 1940, s. 139-141; Emil Ženatý, Práce českých a slovenských techniků v jihovýchodní Evropě. In: *tamtéž*, s. 137-139.

²² Klusáková, *Cestou...*, s. 128; Michael Paliret, *The Balkans Economies 1800-1914. Evolution without development*, Cambridge 1997.

Rumunská města , která nebyla nikdy považována za osmanské město, se modernizovala od let šedesátých. Je vhodné zmínit, že prvním městem na světě, kde bylo zavedeno veřejné osvětlení petrolejovými lampami byla v roce 1857 Bukurešť a v roce 1884 získal Temešvár jako první město na evropském kontinentu veřejné osvětlení.

III.4. 4. Konstantinopol jako symbol říše

Pokud jsem hovořili o balkánském osmanském městě musíme věnovat pozornost i Konstantinopoli, která měla v kontextu dějin balkánských měst zcela výjimečné postavení. Byla centrem říše, sídlem sultána, vlády (tzv. Vysoké Porty), parlamentu a rovněž byla sídlem nejvyšších církevních představitelů - islámského šejcha, patriarchy řecké ortodoxní církve, patriarchy arménské církve, patriarchy arménsko-katolické církve a nejvyššího rabína. Měla velký hospodářský i kulturní význam, sloužila v minulosti jako prototyp vzhledu a uspořádání ostatních měst v osmanské říši. Představovala symbol říše, osmanského systému a rovněž Orientu. Po technické a urbánní stránce vyvíjelo jako ostatní města – tedy po obsazení bylo zainkorporováno do správního systému, plnilo teoretický stejné funkce. Stalo se ale díky své strategické poloze a svému nesmírně bohatému architektonickému dědictví sídlem sultána a dalších organizačně- správních institucí, stalo se tak symbolem celé říše a moci. Získalo zcela specifickou ojedinělou atmosféru a architektonickou podobu, která neměla v tehdejší době v oblasti Balkánu obdoby. Stalo se prototypem města, kterému se snažila ostatní města přiblížit.²³ Konstantinopol se stala víc než jakékoliv jiné město v evropských dějinách symbolem státu - říše, pro Evropany se stala symbolem muslimské civilizace, pro mnohé představitele uměleckého proudu označovaného jako orientalismus představovala Konstantinopol jeden ze symbolů Orientu.

III. 4. 5. Vesnice

Vedle měst představovaly obytné aglomerace i vesnice. Velká část obyvatelstva balkánských provincií vedla rolnický či pastevecký život, který představuje tradiční formu způsobu života, který má však region od regionu svá specifika. Řecký autor Georges Prévélakis uvádí ve své práci o kultuře a geopolitice

²³ Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press 1963.

Balkánského poloostrova, že jedním z charakteristických znaků balkánské populace je právě tento kočovně pastevecký způsob života předurčující je k migraci, díky které dochází k předávání a uchovávání kulturních tradic a kulturních modelů a k uchování kulturní identity poloostrova.²⁴ Sekundární literatura z oblasti etnologie a etnografie balkánských národů konce 19. století dokazuje, že architektura a hmotná kultura na vesnicích byly neoddělitelně spjaty se staletími osmanské nadvlády a staly se součástí tradiční kultury balkánských národů. Symbioza regionálních odstínů patriarchální kultury a orientálního vlivu vytvářelo specifickou tvář balkánské lidové kultury a architektury.

Prévélakis rovněž uvádí, že některé balkánské vesnice situované v podhůří balkánských hor se těšily za osmanské nadvlády zvláštnímu statutu – nazývá je jako svobodné vesnice, které měly jistou formu autonomie. Byly daleko od osmanské správy i v dostatečné vzdálenosti od bojovných povstalců a rebelů. Podle Prévélakise měly některé z těchto vesnic velký hospodářský význam - uvádí příklad vesnice Ambelakis v podhůří Thessalie, ve které byl vybudován manufakturní průmysl a který konkuroval průmyslu pocházejícím z Anglie a Francie a díky jeho kvalitě se s ním obchodovalo i ve Vídni. Prévélakis vyslovuje rovněž názor, že tyto vesnice v podhůří byly reprezentantem původní, tradiční balkánské společnosti před vlivem západoevropské civilizace. Dodává, že pastevecké a horské osady, které jsou často za tradiční společnosti považovány, byly za nízkém stupni vývoje. Přes svůj velký význam při formování národní identity měly tyto podhorské vesnice smutný osud a těžce snášely konec osmanské nadvlády, kdy ztratily své specifické postavení a v rámci budování státní správy a samosprávy potom zanikly.²⁵

²⁴ Georges Prévélakis, *Les Balkans. Cultures et géopolitique*, Paris 1994, s. 51-53.

²⁵ Prévélakis, *c.d.*, s. 63.

III. 5. Češi, Francouzi a balkánský region. Příspěvek k dějinám vztahů mezi českým a francouzským prostředím a balkánskými regiony

Koncem 19. století byla mezi oběma studovanými společnostmi a balkánským regionem vybudována již rozsáhlá síť vztahů a proudil mezi nimi obousměrný tok informací. Kontakty se však uskutečňovaly v odlišném politicko-kulturním ovzduší, které souviselo s tradicí vazeb, konstituujících se v průběhu předcházejících staletí. Na jedné straně stála Francie jako spojenec osmanské říše, kulturní a politická velmoc, podporující dle politické konstelace integritu osmanské říše nebo národní státy; na druhé straně komparativního rámce stály Čechy jako region bez politické suverenity, sympatizující s projevy národního hnutí malých národů na jihu Evropy.

Podívejme se proto nyní podrobněji na vývoj vztahů mezi českou a francouzskou společností a balkánským regionem a pokusme se podchytit základní principy těchto vazeb. Pohledu z druhé strany, tedy pohledu balkánských společností na Čechy a Francii, se věnovat nebudeme, protože není bezprostředním tématem předložené práce a navíc tak rozsáhlé téma vyžaduje samostatné zpracování.

III. 5. 1. Francouzi a balkánský region

Při studiu vztahů mezi balkánským regionem a Francií je třeba vyjít ze starší perspektivy, ze které Francie pohlížela na celou oblast východního Středomoří. Pozornost Francie směřovala do této oblasti už od období středověku a souvisela zejména s expanzí v období křížových výprav, ve kterém frančtí feudálové založili na územích dobytých na Arabech (ale de iure patřících Byzantské říši) několik menších nezávislých územních celků. Tato oblast východního Středomoří byla ve středověku nazývána Levantem (oblastí, kde vychází slunce) anebo Orientem, což byla soudobá synonyma pro označení východní světové strany. Mezi Francií, Byzancí a rovněž menšími středověkými státními útvary na Balkáně existovaly od období středověku rovněž rodové vazby a významný byl i fakt, že Francie se stala protektorem svatých míst a křesťanství v Orientu.¹ Po pádu Byzance a ovládnutí

¹ Mohammed Arkoun (ed.), *Histoire de l'islam et des musulmanes en France du Moyen Age à nos jours*, Paris 2006, s. 55-173; Midhat Šamič, *Les voyageurs francais en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle et les pays tel qu' ils l'ont vu*, nedatováno, s. 55.

Balkánského poloostrova osmanskými Turky si Francie zajistila vliv v této oblasti spojeneckou smlouvou s osmanskou říší. Dohoda uzavřená r. 1535 mezi Františkem I. a Sülejmanem II. se stala určující pro politiku Francie k osmanské říši a potažmo k celé oblasti jihovýchodní Evropy prakticky až do počátku 20. století.² Znamenala nejen politickou spolupráci, ale i rozvoj hospodářských a kulturních vztahů. Od 16. století se pak ve velkých obchodních centrech jako Konstantinopol, Soluň a Smyrna usazovali francouzští kupci a postupem času zde vznikla početná francouzská komunita.³ V průběhu 16. století se začala Francie rovněž zajímat i o oblasti na balkánském poloostrově. Jednalo se ale více méně o zájem v omezených náboženských kruzích, který se týkal křesťanů v Evropském Turecku, obzvláště Řeků a Srbů.

Zájem o mediteránní region byl motivován od období osvícenství zejména kulturními zájmy a úsilím o hospodářskou expanzi.⁴ I když Francie svoji pozornost soustředila do Egypta, svatých míst a do Konstantinopole, dostávaly se v období počátku 19. století do zorného úhlu pohledu i oblasti, které byly doposud nahlíženy jako periferní a nepřiliš zajímavé, mezi které patřil i prostor dnešního Balkánského poloostrova. Důvodem byl zejména fakt, že Francie zde usilovala o posílení své mocenské pozice, kterou ztratila v důsledku prohraných sporů o kolonie.⁵

² Základem vazeb v novověku byla smlouva Františka I. s osmanským sultánem Sülejmanem II., týkající se hospodářských výhod, které usnadnily pronikání francouzského zboží do osmanské říše. Tato smlouva rovněž učinila z „nevěřícího Turka“ spojence „nejkatoličtějšího krále“. Spojenectví mezi oběma mocnáři přetrvalo, s výjimkou krátké přestávky v období Napoleonovy vlády, až do pádu osmanské říše.

³ Největší slávu zaznamenal francouzský obchod v 16. a 17. století a v této době se usadilo mnoho francouzských kupců v oblasti Levantu a jejich potomci zde žili po následná staletí. Srov. např. Jean-Pierre Farganel, *La formation d'une identité nationale et européenne chez les voyageurs et les marchands français au Levant à l'époque moderne*. In.: Christine Villian Gandossi, *L'Europe à la recherche de son identité*, Paris 2002.

⁴ Na přelomu 18. a 19. století je Francie zainteresována v oblasti Středozemního moře i politicky. Po obsazení dalmantského pobřeží a vytvoření Illyrských provincií Francouzi v roce 1797 na pár měsíců obsadili řecké ostrovy, další územní zisky zaznamenala Francie po roce 1807, ale většinou jen krátkodobě (například Korfu zůstává francouzské až do roku 1814).

⁵ A. Dabinovic, *La France révolutionnaire et les pays balkaniques*, AIFZ, 1937, n. 2-3, s. 87-88; *Les Rapport entre la France et les Slaves du Sud* (Colloque historique franco-yougoslave, I., 1980), Paris Langues'O 1983; *Les Relations internationales entre la France et les pays yougoslaves du XVIIIe au XXe siècle* (Colloque historique franco-yougoslave, II., 1985), Ljubljana 1987; Ernst Birke, *Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert*, Beiträge zur Politik und Geistesgeschichte, Köln 1960; *Les rapports entre la France et les Slaves du Sud*. Premier colloque franco-yougoslave, Paris 24-27 avril 1980, Paris 1983.

Podle René Warniera, který se zabýval vztahem Francie k regionu Balkánu, představuje zásadní zlom v objevování tohoto teritoria právě konec 18. a počátek 19. století, kdy začalo docházet k přímému kontaktu obou prostředí.⁶ Zmínky o balkánských provinciích a jejich obyvatelích se do této doby objevovaly velice zřídka, a to zejména v úředních materiálech referujících o osmanské říši. Jednalo se především o zprávy diplomatů a obchodníků, které byly přístupné pouze omezenému okruhu osob a obsahovaly často faktografické nesrovnalosti.

Dobytím a okupací Dalmácie roku 1805 a nabytím držav v Bosně získala Francie strategicky výhodný prostor, který se pro ni stal branou na Balkán. Z tohoto teritoria mohla Francie rovněž kontrolovat, a v případě potřeby i paralyzovat, vliv ostatních velmocí v balkánském regionu.⁷ Na Balkán začaly směřovaly vědecké expedice, jejichž cílem bylo tuto „terru incognitu“ popsat. Ve strategicky významných městech byly zde zřízeny diplomatické mise a francouzští diplomaté a úředníci pak různě cestovali po Balkáně. Tyto osoby neměly prakticky žádný osobní zájem na těchto cestách a podávaly o balkánských oblastech svědectví, která byla prosta literárních ambicí. Jednalo se často o strohé úřední raporty bez jakéhokoliv zájmu o okolí. Jejich cesty však přispěly k lepšímu geografickému, politickému a historickému poznání Balkánu, i když někdy byly poznatky a záznamy značně zkresleny. Midhat Šamič ve své studii o francouzských cestovatelích z této doby však poukazuje na to, že skutečné poznání Balkánu komplikoval Francouzům fakt, že se špatně sžívali s balkánským prostředím. Jazyková bariéra jim neumožňovala navázat kontakt s okolím, nebyli schopni se adaptovat na nové podmínky a nechápali zcela vývoj událostí v jednotlivých zemích.⁸ Nejčastěji byli v kontaktu s představiteli osmanské moci, kteří pro ně představovali jediný pramen informací.⁹ Na Balkáně se postupně objevovali i cestovatelé, malíři, literáti i různí dobrodruzi, kteří pracovali na vlastní pěst. Jejich svědectví mají již větší výpovědní hodnotu a svědčí o vzrůstajícím zájmu o tuto oblast.

⁶ R. Warnier, *La découverte des pays balkaniques par l'Occident*, Cahiers du histoire mondiale, 1955, vol. 2.

⁷ E. Driault, *La politique française de Napoleon*, Paris 1904; Paul Pisani, *La Dalmatie de 1797-1815*, Paris 1893.

⁸ Midhat Šamič, *c.d.*, s. 263-265.

⁹ Midhat Šamič, *c.d.*, 163; Liliana Todorova, *Les Slaves du Sud au XIXe siècle vus par Xavier Marmier*, Paris 1980, s. 12.

Postupem času ale pronikali na Balkán rovněž intelektuálové a cestovatelé se zájmem o tento region, kteří ve svých člancích, raportech a dennících podávali svědectví o tamějších poměrech a přispívali tak k šíření informací o tomto prostoru. Zmíňme alespoň některé významné osobnosti, pobývyjící v tomto období v balkánských provinciích. V bosenském Travniku působil konsulární kancléř Chaumette de Fossé,¹⁰ L .C. Vialle de Sommière byl vysoce postaveným členem francouzské armády v Illyrských provinciích, který procestoval nejen tento region, ale i Černou Horu.¹¹ Hugues de Pouqueville, bratr Françoise Poquevilla, diplomata a francouzského generálního konzula v Ioannině, procestoval celou Bosnu, Dalmácii a Makedonii, literát a novinář Charles Nodier působil ve Slovinsku,¹² Marc Bruèr Desrivaux zastával funkci konsula v Dubrovníku,¹³ Charles Pertusier byl velitelem dělostřelectva a později se stal francouzským vyslancem v Konstantinopoli.¹⁴

Po odchodu z Illyrských provincií se Francie opět výrazně angažovala v regionu Balkánu až ve dvacátých a třicátých letech 19. století v souvislosti s řeckým povstáním.¹⁵ Francie vyslala do Řecka vojenskou expedici (tzv. expedici na Moreu) s cílem zajistit si zde pozice. Výpravy se vedle vojáků a lékařů zúčastnila i řada geografů, malířů, novinářů a spisovatelů, jejichž úkolem bylo zemi zmapovat a zdokumentovat.¹⁶ Materiály potom dlouhou dobu sloužily jako referenční materiál a postupně byly rozšiřovány i o další poznatky. Shromážděné informace sloužily nejen

¹⁰ Dílo Ch. de Faussé *Voyage en Bosnie* posloužila později jako pramen informací k básnické sbírce *Guzla* Prospera Meriméeho.

¹¹ V roce 1820 podal svědectví o své cestě v dvoudílné *Voyage historique et politique au Monténégro*.

¹² Charles Nodier, redaktor novin *Télegraphe illyrien*, oficiálního francouzského deníku v Illyrských provinciích, pracoval jako knihovník v Ljublaně. Nodier hledal definici antické Illyrie v díle Strabonově, vyslovuje v této souvislosti, že pro definici lidu (národa) je primární lingvistický element. Věnoval se zejména tématům literárněvědným a překládal poezii. K osobnosti Ch. Nodiera srov. Rudolf Maixner, *Charles Nodier et l'Illyrie*, Paris 1960.

¹³ Marc Bruère Desrivaux uměl srbo-chorvatštinu, překládal dokonce poezii a byl znám pod pseudonymem Marko Bruerovič.

¹⁴ Své cesty po Dalmácii popsal v dlouhé poznámce, kterou včlenil do svého cestopisu *Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives de Bosphore*, Paris 1815.

¹⁵ Jean Diamakis, *La presse Française à la chute de Missolonghi et à la bataille navale de Navarin : recherche sur les sources du philhellénisme français*, Thessaloniki 1976; Pierre Echinard, *Greks et philhellènes à Marseille. De la Révolution française à l'indépendance de la Grèce*, disertace, Aix-en-Provence 1973.

¹⁶ Expedice na Moreu (1828) byla vojenskou výpravou, jejímž prvotním cílem bylo zabezpečení pozic Francie v Orientu. Tyto snahy byly manifestovány bojem proti vojsku Ibrahima Paši a ochranou řeckého obyvatelstva v tomto regionu. Edgar Quinet zachytil své zážitky z expedice na Moreu v knize *La Grèce moderne et ses rapports avec l'Antiquité. Journal de voyages*, Paris 1984 [1830].

Francouzům, ale i samotným Řekům, kteří díky nim poznávali vlastní realie a dějiny.¹⁷

Ve čtyřicátých a padesátých let 19. století se Francie angažovala především v Rumunsku. Za přispění Francie došlo v roce 1859 ke sjednocení Valašska a Moldavska a nástupu Jana Cuzy na rumunský knížecí trůn. Do Rumunska přicházela v této době buď na pozvání anebo dobrovolně řada Francouzů, kteří chtěli svými silami přispět k rozvoji mladého státu. Pro oblast školství a osvěty byl významnou osobností Jean Vaillant, který zorganizoval systém veřejného školství, stal se ředitelem rumunské akademie věd, začal pořádat veřejné přednášky a vydal i řadu učebnic. Francouz Emil Picot byl v letech 1866-1869 jmenován sekretářem krále Carola I., od roku 1872 potom vykonával funkci vícekonzula v Temešváru,¹⁸ vícekonzulem v Jassech byl V. Palace. K dalším významným postavám patřili rovněž lékaři a inženýři. Jmenujme například Charlese Davila, z jehož iniciativy byla v Bukurešti roku 1857 založena čtyřletá národní lékařská a farmaceutická škola podle francouzského modelu, dále inženýra Leona Louise Chretien Lalanna, který se zasloužil o založení technické stavební a hornické školy, která se stala jádrem pozdější bukurešťské univerzity.

Francouzi se uplatňovali jako poradci anebo přímo vysoce postavení státní úředníci i v jiných mladých slovanských balkánských státech. V Srbsku zmiňme například Hippolita Modena, který se stal srbským ministrem války, v Bulharsku působil Eumén Queillé, ekonom, který přijel v osmdesátých letech 19. století na pozvání bulharské vlády a dohlížel na zakládání a chod ministerstva financí.

Vedle tohoto spíše politického zájmu a záznamů o vazbách se od počátku 19. století objevuje zájem o balkánské národy i v oblasti kultury a osvěty. Vznikají i práce založené na studiu kultury a lidové slovesnosti balkánských národů – zejména Řeků a Srbů. Jednalo se především o dílo Charlese Nodiera, Prospera Merimého, Clauda Fauriela, které však v této pionýrské době skutečně ocenil pouze omezený kruh odborníků a příznivců. Významným slavofilem poloviny 19. století byl zejména Xavier Marmière, cestovatel a publicista, který uskutečnil cestu do Bělehradu, po

¹⁷ C. Stéphanos, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique et démographique et medical*. In: *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences médicales*, 1884.

¹⁸ Je autorem knih *La Roumanie ou Histoire, langue et littérature, orthographe de la langue, des peuples de la langue d'or adriatique, vallaques, moldaves resumées sous le nom de Romans*, Bd. I.-II., 1844.

Dalmácii a po Slovinsku. Jeho kniha *Lettres sur l'Adriatique et Monténégro* se setkala s nadšeným ohlasem a dočkala se několika reedicí.¹⁹ O vědecké poznání Balkánu v tomto období se zřejmě nejvýznamněji zasloužil geolog Ami Boué, jehož cestopis *La Turquie d'Europe* se stala základním referenčním materiálem pro všechny následující generace vědců i cestovatelů po Balkánském poloostrově.

Studia o orientálních a východoevropských národech začala pronikat i na univerzitní půdu. Pro potřebu jazykového vzdělávání diplomatů vznikla již v 16. století v Paříži tzv. *Ecole des Jaunes*, na které byly vyučovány orientální jazyky (perština, arabština a turečtina). Zprvu se tedy jednalo o školu pro velice úzký okruh žáků, ale v období revoluce byla zestátněna a stala se veřejně přístupnou vzdělávací institucí s názvem Institut orientálních jazyků a kultur a postupně rozšiřovala svoji nabídku i o další jazyky. Existovaly rovněž další instituce (*Collège de France* a *Sorbonna*), na kterých se příležitostně objevily možnosti věnovat se „orientální“ problematice. Vznik a vývoj francouzských vědeckých disciplín v oblasti orientálních studií (zejména turkologie) ovlivňovala i přítomnost studentů z tohoto regionu v Paříži.

Jako samostatný vědní obor se koncem osmnáctého století začala konstituovat i moderní helénská studia, která už se neomezovala pouze na studium starověku, ale zohledňovala i soudobý vývoj řeckého teritoria a novořečtinu. Georges Toliaš hovoří ve své knize, věnované obrazu Řeků ve Francii, o moderním helenismu jako o interdisciplinárním vědním oboru, který se zrodil v posledních desetiletích 18. století. Toto odvětví nebylo již tolik omezené na filologii, archeologii, mythologii a numismatiku, ale zahrnovalo především řecké kulturní dějiny od starověku do doby moderní a umožnilo nový přístup k řecké kultuře.²⁰ Francouzští helenisté se soustředili kolem vědeckých institucí a věnovali se zejména studiu řeckých dějin, jazyka a literatury. Myšlenky a aktivity francouzských intelektuálů zásadním způsobem ovlivňovaly i formování řecké národní ideologie v řecké diaspoře, žijící v Paříži, významnou měrou přispěly i k formování řeckého národního hnutí a pomáhali i Řekům formovat vlastní identitu. Podle Toliase byla na počátku 19. století francouzská veřejnost o Řecku značně informovaná a Řecko proniklo i o do

¹⁹ Podrobně o životě a díle viz Liliana Todorova, *c.d.*

obecnějšího kulturního života. Již v roce 1819 byly na Institutu orientálních jazyků a kultur otevřeny kurzy novořečtiny a v literárních časopisech (například *Mercure de France*, *Magasin Encyclopédique*) se objevovaly pravidelné informace o Řecku.²¹ Důležitými osobnostmi, které se podílely na propagaci helenismu, byli rovněž Řekové žijící ve Francii.²² Jednalo se první fázi francouzského intelektuálního hnutí sympatizujícího s Řeckem, které předcházelo masovému evropskému filhelénství.²³

V roce 1846 se podařilo prosadit myšlenku postavit v Řecku institut, který by mladým vědcům umožnil studovat řeckou tematiku a zároveň fungoval jako instituce, která má Řekům pomoci objevovat vlastní kulturu a podnítit v nich zájem o studium vlastní kultury.²⁴ Francie, využívajíc své kulturní dominance, zde položila základy helénských studií a přičinila se o to, že helenismus byl reprezentován jiným než řeckým národem. Kromě těchto filhelénských a filantropických důvodů zde byl

²⁰ Loukia, Droulia (ed.), *Vers l'Orient par la Grèce: avec Nerval et d'autres voyageurs* (Actes du colloque international Le voyage dans l'espace méditerranéene aux XVIIIe et XIXe siècles, Syra 3-7 juillet 1988.

²¹ Jednalo se zejména o poznámky z cest na řecké ostrovy a do kontinentálního Řecka. Autoři se buď přiklíněli k romantické vizi Řecka (spatřující v Řecku antiku a exotiku), nebo se jednalo o neidealizované pohledy které si uvědomují rozdíl mezi mýtickou antickou slávou a reálnou přítomností.

²² Jednou z nejvýznamějších osobností řeckého národního hnutí této doby byl Coray Adamance, původem Řek, který vyrůstal ve Smyrně, později žil v Holandsku a v Paříži. Byl aktivní během velké francouzské revoluce. Srov. G. Toliaš, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Paris/Athènes 1997, s. 335-423.

²³ Toliaš zařazuje moderní helenismus na konec vývojového řetězce „helénských řeckých studií“-vědního proudu v rámci klasických studií zabývajícího se řeckou tematikou již od dob renesance. Počátek helenismu, jako studií věnovaných antickému řecku je samozřejmě otázkou dřívější, souvisí s kulturním proudem humanismu a renesance. Toliaš hovoří o třech etapách helenismu :za první renesančním a humanistickým helenismu humanistů v 16. století, který byl soustředěn výlučně na studium rané řecké kultury a který nebere vůbec v úvahu řecké umění v době římské anebo kulturu Byzance. Tento proud studia byl zejména doménou archeologů, numismatiků a filologů. Za druhou etapou helenismu označuje Toliaš období konce 17. a 18. století, které bylo poznamenáno pokusem napodobovat modely nazývané obecně jako díla antické řecké civilizace. V uměleckém diskurzu se tehdy ustálil pojem klasický, představující dobovou estetickou normu vycházející z teze, že antika a její umění jsou vrcholem dokonalosti a jediným vzorem. Třetí a poslední etapa helenismu začala podle Toliašova výkladu ve francouzském prostředí právě na konci 18. století a byla ukončena na počátku 19. století. Jejím charakteristickým znakem bylo překonání dosavadní jednostranné orientace na klasické řecko a rozšíření zájmu i na následná období.Srv. Georges Toliaš,c.d.;o objevování Řecka v období osvícenství a následně v 19. století viz také Loukia, Droulia (ed.) *Vers l'Orient par la Grèce: avec Nerval et d'autre voyageurs*. Actes du colloque international „Le voyage dans l'espace méditerranéene aux XVIIIe et XIXe siècle“, Syra 3-7 juillet 1988.

²⁴ Edmont About byl obdivovatelem nového Řecka, byl duchovním otcem *Ecole française d'Athènes*. Věřil, že novořecké kultuře se podaří vzkřísit bývalou slávu řecké kultury a její ztracenou civilizaci.

ještě jeden další - snaha Francie o likvidaci kulturního vlivu Anglie v Řecku. Novořečtina a novořecká studia se na institutu orientálních jazyků začaly rozvíjet od sedmdesátých let 19. století.

Základy slovanských studií jako univerzitního oboru byly položeny v bouřlivém období třicátých let devatenáctého století. V roce 1831 byla založena stolice zahraniční literatury na Sorboně a o šest let později začala být na Collège de France, v té době nejprestižnější univerzitě, přednášena slovanská literatura. V čele katedry slovanských studií zde v letech 1840-1844 stanul Adam Mickiewicz, jehož zásluhou byla výuka v tomto počátečním období orientovaná na polskou a ruskou kulturu. Až Mickiewiczův nástupce, Francouz Cyprien Robert, který katedru vedl v letech 1845-1857 a patřil spíše ke kritikům Ruska a ruského slavismu, přeorientoval studium více na problematiku jižních a západních Slovanů.²⁵ Za jeho nástupce, Poláka Alexandra Chodzka, který na katedře působil v letech 1857-1883, byl vývoj slavistiky poznamenán rusko-francouzským spojenectvím a mnohdy až nekritickým rusofilstvím. Od roku 1885 stál na Collège de France v čele katedry slavistiky Louis Léger, všeobecně zaměřený slavista, který pobýval dlouhou dobu v Rusku, v Chorvatsku a ve střední a jihovýchodní Evropě.²⁶ Již v roce 1872 podal Louis Léger na Collège de France žádost o povolení otevřít kurzy slovanských jazyků. Jeho žádosti bylo vyhověno a roku 1873 tak začal přednášet srbštinu, od roku 1874 i ruštinu. Bulharštinu ovšem přednášel až od roku 1880 v rámci svých přednášek o slovanských jazycích. Kurzy srbochorvatštiny byly oficiálně otevřeny roku 1885 i na Institutu orientálních jazyků a kultur. V témže roce se stal Léger profesorem slovanských jazyků na Collège de France. Velkým znalcem a překladatelem jihoslovanské poesie byl August Donzon, bývalý francouzský konzul na Balkáně, který se stal na počátku 20. století profesorem slovanských literatur na Institutu orientálních jazyků a kultur.

²⁵ Cyprien Robert byl povahou velký dobrodruh, který v šedesátých letech beze stopy zmizel na Balkáně. Byl autorem několika knih se slovanskou tematikou, problematice jižních Slovanů je věnována jeho kniha *Les Slaves de Turquie* (1844).

²⁶ Jacques Veyrenc, *Histoire de la slavistique française*. In: Josef Hamm-Günter Wyrzens (Hgs.), *Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern*, Wien 1985, s. 245-303.

Odborný zájem o Rumuny a jejich kulturu projevovali již francouzští romantici, kteří kladli důraz na historickou příbuznost obou národů a poukazovali na společné románské kořeny. V sedmdesátých a osmdesátých letech začala rumunská studia pronikat i na univerzitní půdu. Již v roce 1875 bylo vyhověno žádosti již výše jmenovaného Emila Picota, který oficiálně požádal Francouzskou akademii o souhlas vyučovat na univerzitní půdě rumunštinu. V roce 1875-1876 vedl volné kursy rumunštiny na *Collège de France*, od roku 1888 byla rumunština otevřena jako obor na Institutu orientálních jazyků a kultur. Od r. 1897 byl lektorem rumunštiny rodilý mluvčí Rumun Candrea Hecht, který publikoval řadu článků, zabývajících se filologickou problematikou.

Z důsledku celkové hospodářské expanze v průběhu 18. a 19. století nabíraly obchodní aktivity v osmanské říši na intenzitě a Francie sem vysílala i řadu expertů, kteří se tak podíleli na rozvoji a modernizaci osmanské říše. V průběhu 19. století v souvislosti s emancipačním bojem balkánských národů, žijících v rámci mnohonárodnostní osmanské říše, Francie (stejně jako ostatní evropské velmoci) nejprve odmítala oficiálně podpořit balkánské národy a připustit rozpad říše. Později, když došlo mezi velmocemi ke koncenzu ohledně osudu osmanské říše a k upuštění od politiky *statu quo*, Francie usilovala o získání vlivu v nástupnických státech. Pomoc a spolupráce se rozvíjely zejména na hospodářské a politické úrovni. Řada Francouzů v této době přicházela do balkánských států na požádání tamních vlád, aby zde opět působili ve státních službách.

Ve stejném období bylo možné zaznamenat příliv studentů z balkánského regionu (jak z nástupnických států, tak z osmanské říše) do Francie, zejména do Paříže. Vedle nabývání odborných znalostí se zde seznamovali i s myšlenkovými a politickými proudy moderní a liberální společnosti. Zakládali zde rovněž spolky, tiskli svoje vlastní periodika a často přispívali k formování národních myšlenek a ideologií. V souvislosti s vývojem událostí v osmanské říši v poslední třetině 19. století a počátkem 20. století (zejména v souvislosti s upevněním Abdülhamidova absolutismu) se uchýlovali do francouzského exilu i příslušníci turecké a jinonárodnostní opozice. Političtí emigranti přicházeli také z balkánských národních států.²⁷ Pobyt studentů i politiků a jejich aktivity měly vliv i na vznik a vývoj

²⁷. Nikolai Iorga, *Histoire des relations entre la France et la Roumanie*, Paris 1918; Mladen Radonjic, *L'histoire des Français et des Serbes*, Beograd 1999, G. Toliaš, c.d.

francouzské vědy, zabývající se prostorem jihovýchodní Evropy a Blízkého východu, zejména turkologie a helénských a slovanských studií.

Výše zmíněné osoby z politického života, oblasti školství a kultury pak svými díly výrazně přispívaly k vytváření obrazu balkánského prostoru v tisku a k propagaci témat ve veřejném životě. Obecně lze konstatovat, že mediální zájem o balkánské oblasti byl ve Francii do velké míry provázán s oficiální státní politikou. Připomeňme si tedy základní fakta o orientaci francouzské politiky v 19. století k Orientu. Zatímco se v první polovině devatenáctého století Francie angažovala v řešení Východní otázky velice dynamicky, v druhé polovině století zůstává tato část Orientu poněkud stranou hlavního politického i kulturního zájmu, který se v té době více soustředil na vnitropolitické záležitosti. Na poli zahraničněpolitickém se pak zaměřil zejména na konflikt s Německem a problémy v koloniích. Francouzská politika v Orientu byla potom v souladu s politikou velmocí, které zprvu usilovaly o udržení statu quo na Balkáně, postupem času však od této politiky upouštěly a v poslední třetině 19. století začaly podporovat národní státy, samozřejmě při zachování přátelských vazeb s osmanskou říší. Oficiální politika se leckdy stávala cílem kritiky jak ze strany novinářů a zájemců o politické dění, tak vědců a akademiků, kteří podporovali úsilí národních států o emancipaci.

Jak už bylo uvedeno výše, ve třicátých letech 19. století přitahovaly pozornost médií zejména události v Řecku, kolem poloviny 19. století již Francouzi projevovali i výrazné sympatie ke Slovanům a Rumunům. Náklonnost Francouzů k balkánským národům ještě více zesílila po Krymské válce, kdy se Francie stala garantem srbské samostatnosti a v padesátých letech pak patřila k hlavním aktérům při následném sjednocení rumunských knížectví.

Slovanské tematické otevířela rovněž renomovaná *Revue des deux Mondes*. V prvních letech se pozornost autorů, mezi nimiž byli zejména Saint-René Tallandier, Cyprien Robert a Hyppolit Desprez, soustředila na tematiku ruskou a polskou, méně pak jihoslovanskou.²⁸ Velký zájem o Bulhary byl ve Francii probuzen až pod vlivem bulharských protitureckých povstání v polovině sedmdesátých let. V devadesátých letech 19. století došlo k opětovnému oživení zájmu o Řecko a

²⁸ Georges Castellan, Cent cinquantieme anniversaire de l'illyrisme. In: *Les relations entre la France et les pays yugoslaves du XVIII-XXe*, Actes du colloque franco-yugoslave de histoire (1985).

Řeky. Důvodem bylo jednak konání prvních novodobých Olympijských her v Athénách v roce 1896, kdy rovněž oslavila půlstoletí své existence *Ecole française d'Athènes*, jednak protiturecké povstání na Krétě. Právě v souvislosti s obnovením olympijských her došlo k probuzení zájmu o antické období řeckých dějin a kultury. V malířství konce století se opět výrazně prosadily antikizující témata, ozývaly se hlasy oslavující řecký význam pro evropskou a francouzskou kulturu a kulturní spolupráci obou národů. V souvislosti s krétským povstáním se rozproudily debaty zejména ve vědeckých a politických kruzích. Řecká podpora povstání, osmanská intervence, porážka povstání a následné represe vyvolaly značně rozporuplné reakce francouzských akademiků a politologů.²⁹ Osobností, která se v této debatě velice angažovala, byl Victor Bérard, který se vyslovoval ve prospěch Řecka. Naproti tomu protiturecké stanovisko prosazoval Henri Turgot. V této době ale rovněž dostávali prostor k vyjádření svých názorů v tisku i Řekové, žijící ve Francii. Jedním z řeckých autorů byl například Jannis Psicharis, známý jako Jean Psichari.³⁰ Taktéž docházelo k přehodnocování zejména romantického nekritického helenismu. Francouzští historikové Luis Bertrand a Fustel de Coulange ve svých dílech vyslovili myšlenku, že nekritické nadšení a percepce antických vzorů a nekritická inspirace a fascinace antickým Řeckem často vedou ke špatné interpretaci řeckých dějin a kultury. V rámci helénských studií tak doporučovali větší objektivitu a nezávislost.³¹

Celkově se zájem o orientální problematiku ožívuje koncem prvního desetiletí dvacátého století. Obecně se však nedá hovořit o jednostranných sympatiích k jednomu národu (i když se samozřejmě objevují hlasy ve prospěch Srbů, Bulharů, Makedonců apod.), více však o oslavě vyšších hodnot jako nezávislosti, svobody, demokracie, přeměn absolutistického státu v konstituční monarchii a spravedlnosti bez ohledu na to, v jakém státě či regionu k ní dochází.

²⁹ V roce 1896 podporovalo Řecko protiturecké povstání na Krétě, což vedlo k rusko-turecké válce (duben-květen 1897). Díky velmocenské blokádě ostrova probíhaly boje na pevnině a Turecko jednoznačně zvítězilo. Pod tlakem velmocí však musela osmanská říše přistoupit na kompromisní mír a fakticky se Kréty vzdát.

³⁰ Jannis Psicharis pocházel z ostrova Chios, ale už v mládí se dostal do Francie. Ztotožnil boj za jazyk přístupný lidovým vrstvám s bojem za svobodu národa - za jeho osvobození s duchovní zaostalostí. Podrobně srov. Sophie Basch, *Le mirage grec*, Paris 1995, s. 255-271; P. Hradečný - R. Dostálová - V. Hrochová - P. Oliva - V. Vavřínek, *Dějiny Řecka*, Praha 1998, s. 350.

III. 5. 2. Češi a balkánský region

Poznávání balkánského prostředí z české perspektivy se od francouzské zkušenosti značně odlišovalo. Je třeba si uvědomit, že na rozdíl od Francouzů nebyli Češi ve studovaném období národem státním, ale národem kulturním, usilujícím o emancipaci v rámci mnohonárodnostní říše. Zájem o Slované zde byl od konce 18. století součástí kulturně-emancipačního hnutí a od druhé poloviny 19. století významným prvkem politického hnutí. Sílicí centralismus v Habsburské monarchii, napjaté vztahy mezi Čechy a Němci a rakousko-uherské vyrovnání byly jedním z hlavních důvodů české orientace na Slované. Nejsilnější byla neustále proruská orientace, vedle ní Češi sympatizovali s malými národy, především slovanskými, se kterými je spojoval stejný úděl - existence v mnohonárodnostní říši, jejíž vládnoucí elita byla jiné národnosti. Podívejme se ale na formování vztahů postupně a věnujme pozornost celému teritoriu poloostrova.

Mezi českými zeměmi a balkánskými státními útvary existovaly vztahy již ve středověku, ještě před obsazením poloostrova osmanskými Turky. Jednalo se zejména o diplomatické či církevní vazby a kontakty, které se odrážely v dobových kronikách či jiných dobových literárních dílech.³² Událost z tohoto počátečního období vztahů, která měla zásadní význam pro další kulturní vývoj a následnou kulturní tradici v českém prostředí, představovala byzantská Cyrilometodějská mise v roce 863.³³ V období osmanské nadvlády nad velkou částí poloostrova se informace o balkánském prostředí objevovaly v cestopisech a válečných zprávách, ve kterých byla pozornost soustředěna hlavně na Turky.³⁴ Vztahy se slovanským

³¹ Fustel de Coulanges, *Antická obec*, Praha 1998, s. 10; Louis Bertrand, *La fin du Classicisme et le retour à l'Antique*, Paris 1897, s. I-XVI.

³² Více o kontaktech v tomto období viz P. Hradečný - R. Dostálová - V. Hrochová - P. Oliva - V. Vavřínek, *c.d.*, Praha 1998, s. 641-651; J. Pelikán - L. Havlíková - T. Chrobák - J. Rychlík - M. Teichman - O. Vojtěchovský, *Dějiny Srbska*, Praha 2004, s. 581; Kurt Treptow (ed.), *Dějiny Rumunska*, Praha 2000, s. 397-402 (autor pasáže o česko-rumunských vztazích Miroslav Teichman); Jan Rychlík, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000, s. 380-383.

³³ František Dvorník, *Byzantská misie u Slovanů*, Praha 1970; Josef Macůrek, *La mission byzantine en Moravie au cours des années 863-885 et la portée de son héritage dans l'histoire dans nos pays et de l'Europe*. In: *Magna Moravia*, Praha 1965.

³⁴ Velice skrovné informace se dají nalézt v cestopisech poutníků do Svaté země nebo diplomatů směřujících do Osmanské říše. Z cestopisů si uvedme např. V. V. z Mitrovic, M. Kabátníka a Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdruzic, ojedinelým dílem, které se věnovalo islámu byl *Antialkorán* V. Budovce z Budova. K problematice obrazu Turka v českém prostředí srv. J. Šimeček, *Osmanská expanze v českém zpravodajství v 16. a na počátku 17. století*. In: *Osmanská moc ve střední a jihovýchodní Evropě v 16.-17. století*, I., Praha 1977,

prostředím se potom vyvíjely od konce 18. století, zejména v kontextu dobových obrozeneckých představ o slovanské vzájemnosti. Komunikace s etniky (Srby, Slovinci a Chorvaty) žijícími na území Habsburské monarchie, které s Čechy sdílely stejné osudy, byly intenzivnější a užší než se etniky vně hranic, se kterými byl navázán intenzivnější kontakt až v průběhu 19. století. Stejně tomu bylo i v případě Rumunů (jejichž část rovněž žila v Habsburské monarchii) a Řeků, kteří ve srovnání se Slovy stáli poněkud stranou zájmu.

První oblastí, ve které se setkáme se zájmem o jihovýchodní Evropu, byla věda. Díky rozvoji disciplín - zejména filologii a literárních věd - docházelo od konce 18. století k systematickému studiu jazyků a literatur, zejména slovanských.³⁵ Významným příspěvkem ke studiu slovanských jazyků v prostředí Habsburské monarchie bylo v tomto období především dílo slovenského básníka Jána Kollára, hlasatele myšlenek o slovanské kulturní jednotě.³⁶ Jedním z podnětů ke studiu Slovanů a jejich kultur byl rovněž romantismus, který vynesl do popředí nejen individualitu osobní, ale i individualitu jednotlivých národů.³⁷ Průkopnické dílo v oblasti slovanské filologie a literatury vykonal v této době Josef Dobrovský, který přinesl první klasifikaci slovanských jazyků a okrajově se zajímal i o rumunštinu.³⁸ Po Dobrovském se jim věnoval P. J. Šafařík, který se ve svých vědeckých pracích opíral i o díla evropských cestovatelů a vědců (např. Poquevilla, Griesbacha, A. Bouého, C. Roberta) a přinesl nové pohledy na balkánské Slovy.³⁹ Dále se

s. 310- 373; Tomáš Rataj, *Čechy ve stínu pŕlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002; Jaroslav Pánek, Turecké nebezpečí a česká předbělohorské společnost. In: *Studia Comeniana et historica* XI/23, 1981, s. 53-72.

³⁵ Slovanská filologie v Československé literatuře. In: *Československá vlastivěda*, X. díl (Osvěta), s. 317; V. Žáček, *Češi a Jihoslované v minulosti*, Praha 1975, s. 197-288.

³⁶ Významné je především Kollárova sbírka sonetů *Slávy dcera* (1824) a úvahy o literární vzájemnosti *O literární vzájemnosti mezi rozličnými kmeny a nářečnými slovanského národu* (1853).

³⁷ Smýšlení našich intelektuálů v této době bylo nejvíce ovlivněno dílem J. G. Herdera. Důležitým byl zejména jeho názor, že skrz jazyk pochopíme duši národa. Tato myšlenka byla jedním z hlavních důvodů toho, že vědecký zájem tíhnul v tomto období zejména ke studiu slovanských jazyků a literatur.

³⁸ Dílo J. Dobrovského nese rysy osvícenské naukové práce. Věnuje se především slovanské filologii, je označován za zakladatele vědecké slavistiky a vědecké bulharistiky. Svým dílem udával tón filologické činnosti doma i v zahraničí. O jeho práci srov. Věnceslava Bechyňová, *Josef Dobrovský a česká bulharistika*, Praha 1963.

³⁹ Jeho významným dílem v této oblasti byly *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur an allen Mundarten* (1826), *Slovanské starožitnosti* (1836-1837) a *Slovanský národopis* (1842), které se základními díly ve studiu slovanské etnografie a historie. Působil v letech 1819-1833 na piaristickém gymnaziu v Novém Sadu, který byl tehdy součástí Jižních Uher. Zajímal se živě i o osud Srbů v osmanské říši a později v knížectví. O

problematikou jednotlivých slovanských národů v této době zabývali například i František Ladislav Čelakovský, Václav Hanka, František Palacký. Jednalo se ale převážně o vědecké práce, které oslovovaly především úzký okruh intelektuálů a nenašly ještě ohlas v širší veřejnosti.⁴⁰

Díky uvolněnější politické situaci, rozšiřujícím se možnostem cestování a existenci různých učitelských a vědeckých stipendií docházelo v druhé polovině 19. století i k rozvoji zájmu o Balkán. Nejvýznamnější postavou tehdejšího vědeckého studia balkánských oblastí byl Konstantin Jireček, který je pokládán za zakladatele české balkanistiky.⁴¹ Jako Šafaříkův vnuk měl od útlého mládí nejlepší předpoklady k tomu, aby vynikl v oblasti studia o jižních Slovanech. Nejvíce jej zaujali Srbové a Bulhaři, o kterých již od mládí publikoval různé články. V roce 1879 přijal pozvání bulharské vlády a odešel pracovat do jejích státních služeb. Za dobu svého pětiletého pobytu zastával významné posty - nejdříve působil jako sekretář ministra školství, pak krátce zastával funkci ministra školství a nakonec se podílel na zakládání národního muzea v Sofii a stal se jeho prvním ředitelem. Jireček byl rovněž autorem rady vědeckých časopiseckých příspěvků, odborných prací i cestopisů.⁴² Slovanskou tematikou se zabývali například i historik Jaroslav Bidlo, etnograf Lubor Niederle, archeolog Ladislav Píč, literární historikové Josef Páta, Zdeněk Broman či historik a geograf Emanuel Fait. K vědeckému poznání Balkánu výraznou měrou přispěl i malíř a muzikolog Ludvík Kuba, který shromáždil a vydal velké množství balkánských písní.

Pod vlivem novohumanistických myšlenek byl v polovině 19. století oživen i zájem o Řecko. Je však třeba zdůraznit, že na univerzitní půdě ještě dlouho přetrvával zájem pouze o klasické obory – klasickou archeologii a filologii – a vše řecké bylo spojováno s antickým. Na novodobé Řeky se pak pohlíželo jako na potomky antických Řeků. Jako první se novořecké filologii začal věnovat

kulturním dění v Srbsku byli Češi informováni ve dvacátých a třicátých letech především jeho prostřednictvím. Podrobně o působení P. J. Šafaříka v Novém Sadě srov. K. Jireček, Šafařík mezi Jihoslovany, *Osvěta*, 1895; P. J. Šafařík, *Slovanský národopis, k vydání připravila H. Hynková*, Praha 1955.

⁴⁰ F. L.Čelakovský vydal třísvazkové *Slovanské národní písně (1825-1827)* a *Mudroslovi národa slovanského v příslovích (1852)*.

⁴¹ Konstantin Jireček (1854-1914) je autorem odborného cestopisu *Cesty po Bulharsku (1888)*, ve kterém podal zevrubný výklad o zeměpisu, obyvatelstvu a pamětihodnostech knížectví. Jeho *Geschichte der Serben* (I. díl,1911; II.díl 1918) byly vůbec první syntézou srbských dějin od českého autora. Podrobně srov. V. Čorovič, Konstantin Jireček a vědecké studium Balkánu. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, Praha, 1940, s. 126-128.

středoškolský profesor Jaroslav Šťastný, který se podle svých slov chtěl stát „prostředníkem mezi českým národem a potomky starých Helénů, k nimž doposud neexistovaly žádné vztahy.“⁴³ Profesor estetiky, klasický archeolog a zakladatel Sokola Miroslav Tyrš se pak ve svých pracích věnoval mimo jiné i ideálu antické krásy (kalokagathie). Do Řecka mířili v této době i klasičtí archeologové a filologové, například J. V. Prášek a František Velišský.

Zájem o Rumunsko zůstával značně v pozadí zájmu českého prostředí. Největší zásluhu na vědeckém poznávání rumunské historie a kultury měli filolog Jan Urban Janík a historik Ladislav Píč. Jan Urban Janík, který udržoval kontakty s rumunským vědeckým prostředím a stal se i členem Rumunské akademie věd, přednášel od roku 1882 na pražské Karlově Univerzitě rumunštinu. Historik Ladislav Píč se zabýval studiem původu Rumunů. Ve svém díle podpořil názor rumunské historiografie, která za původní zemi Rumunů označovala oblast severně od Dunaje.

Počátkem 20. století vznikl i populárně vědecký časopis *Slovanský přehled*, který se orientoval zejména na slovanskou literaturu a kulturu. Nejvýznamnějším knižním počinem před první světovou válkou bylo kolektivní dílo *Slovanstvo v jeho minulosti a přítomnosti* (1912), které bylo první syntézou stručného a přehledného populárně vědeckého výkladu k dějinám a kultuře Slovanů.

V druhé polovině 19. století se dostávala orientace na Jihoslovany i silně politický podtext. Původně proruský zaměřená česká politika se začíná výrazně orientovat na Jihoslovany v rakouské monarchii a v Srbsku a spolupráce s nimi se stávala významnou součástí českých kulturních a politických aktivit.⁴⁴ Výrazně vystoupila do popředí na počátku 20. století, kdy se oficiální česká politická reprezentace, zastoupená zejména Mladočechy, tedy stranou české podnikatelské buržoazie, snažila o udržení rovnováhy mezi loajalitou k Vídni a svým slovanstvím. Jejím oficiálním programem se v desetiletí před první světovou válkou stalo tzv. novoslovanské hnutí, prosazované českými politiky, zejména Karlem Kramářem a

⁴² Ivan Dorovský, *Konstantin Jireček. Život a dílo*, Brno 1983.

⁴³ M. Svatoš, *Česká klasická filologie na pražské univerzitě 1848-1917*, Praha 1995; J. Petráň, *Nástin dějin filosofické fakulty Univerzity Karlovy (do roku 1948)*, Praha 1983.

⁴⁴ Růžena Havránková, *Zájem o Balkánské Slovanstvo jako složka českého slovanství v 19. století*, *Slovanské historické studie VII*, Praha 1968, s. 195.

Václavem Klofáčem.⁴⁵ V jeho rámci se snažila zajistit si hospodářské kontakty v jihovýchodní Evropě a připravit půdu pro pronikání ryze českého kapitálu do těchto oblastí, zejména do Srbska. Kromě ekonomických cílů však hnutí nemělo žádné pevnější ideologické základy. Bouřlivé politické události a vývoj v jednotlivých zemích přispěly k jeho rozpadu krátce po novoslovanském sjezdu, konaném r.1910 v Sofii. V duchu slovanské spolupráce se v témže roce konal i sjezd slovanského studentstva v Bělehradě, v roce 1912 pak Sokolský slet v Praze, kterého se zúčastnila i řada příslušníků organizace v zahraničí. Jihoslované měli významné místo i v ideologii sociologa, filozofa a především politika T. G. Masaryka.⁴⁶

Další rovinou, ve které je možno sledovat zájem českého prostředí o Balkán, je i oblast dobových médií, tedy denního tisku. Pro průměrného českého čtenáře, který se nevzdělával četbou vědeckých prací, byly nejpřístupnějším a nejběžnějším zdrojem informací o jihovýchodní Evropě dobová média – tedy noviny a časopisy. Informovaly nejen o politických událostech, ale v souvislosti s rozvojem osvěty a vzdělanosti se staly i okénkem do kultury jihoslovanských národů, poněvadž v periodikách vycházely překlady z převážně slovanských literatur. Odrážely se zde rovněž i politické diskuse, ve kterých balkánská tematika, především ta slovanská, měla své pevné místo.

Ze Slovanů žijících v osmanské říši upoutali větší pozornost tisku nejdříve Srbové. Roku 1804 vypuklo v Srbsku první protiturecké povstání, ke druhému pak došlo r. 1815. Česká veřejnost se o těchto událostech dozvíдалa z *Krameriusových c.k. Pražských Novin*. Zprávy v tomto českém periodiku byly v této době přebírány ze zahraničního tisku a prosty jakéhokoliv komentáře.⁴⁷

Ve dvacátých letech 19. století se do zorného úhlu širší veřejnosti dostalo Řecko. V souvislosti s řeckým protitureckým povstáním roku 1821 a následným vznikem samostatného řeckého království se v českém tisku objevovaly projevy náklonnosti i k tomuto neslovanskému národu.⁴⁸ I když naše země nebyly zasaženy takovou vlnou filhelenismu jako západní Evropa, přece se našli jedinci, kteří s Řeky

⁴⁵ Podrobně Ctibor Nečas, *Balkán a česká politika*, Praha 1972; Týž, *Česká společnost a anexe Bosny a Hercegoviny 1908-1909*, *Sborník Matice Moravské*, LXXVIII, Praha 1959, s. 114.

⁴⁶ Vratislav Doubek, *T.G. Masaryk a česká slovanská politika 1882-1910*, Praha 1999.

⁴⁷ V. Žáček, *c.d.*, s. 229.

silně sympatizovali a svůj obdiv vyjadřovali ve svých dílech (např. V. N. Nebeský, K. Herloš, P. Chocholoušek).⁴⁹ Tím však zájem o současnost Řeků a Řecka v české společnosti nadlouho končí a znovu se objevuje až na konci 19. století.

Od poloviny šedesátých let se v českém tisku se objevovala i problematika rumunská. Jednalo se zejména o reakce proti maďarskému pokusu o připojení Sedmihradska k Uhrám, zveřejněné v listu *Politik* na jaře roku 1863. Mimo jiné zde byl vysloven požadavek, aby rumunská národnost byla na sedmihradském sněmu uznána za čtvrtou národnost.⁵⁰

Dominujícím tématem byla v českých médiích problematika jihoslovanská. Počátkem šedesátých let byla pozornost tisku soustředěna zejména na protiturecká povstání v balkánských oblastech, obydlených Slovany - v Bosně a Hercegovině, v Černé Hoře a Srbsku. Koncem šedesátých a na počátku sedmdesátých let se pak v tisku se silným ohlasem setkaly vnitropolitické události v Srbsku, kde byla v roce 1869 přijata nová ústava a krátce nato, v roce 1872, usedl na trůn Milan Obrenovič. Mladý dynamický jihoslovanský stát byl v představách mnohých novinářů a politiků potenciálním centrem sjednocení jihoslovanských národů.⁵¹ Od první poloviny 19. století se jihoslovanské motivy stávají i častými náměty v české poezii a próze, jejichž úryvky jsou otiskovány i v dobových periodikách. V této souvislosti zmiňme například díla Boženy Němcové, Karla Jaromíra Erbena, Josefa Holečka, Elišky Krásnohorské, Jana Nerudy, Svatopluka Čecha, Vítězslava Háalka a dalších autorů, která vycházela knižně nebo v dobových literárních a osvětových časopisech.⁵² Důležité pro poznávání literární produkce z balkánského prostředí byly i překlady balkánských literatur. Zpočátku se jednalo téměř výhradně o tvorbu slovanských autorů, počátkem 20. století se objevily i překlady z jiných jazyků, např. albánštiny a rumunštiny.

⁴⁸ Leoš Šatava, Řecké povstání z roku 1821 a jeho ohlas v Krameriových c.k. vlasteneckých novinách, *Slovanský přehled*, 2, 1984, s. 129-136.

⁴⁹ O vztahu české společnosti k Řekům v 19. století viz P. Hradečný - R. Dostálová - V. Hrochová - P. Oliva - V. Vavřínek, *c.d.*, s. 651-653.

⁵⁰ Další podpora rumunskému národnímu hnutí byla vyslovena na stránkách českých deníků zejména v letech 1868-1872 a později v letech devadesátých, kdy v Sedmihradsku vyvrcholilo tzv. Memorandistické hnutí. Srov. K. Treptow, *c.d.*, s. 404-407.

⁵¹ V. Žáček, *c.d.*, s. 374.

⁵² Slovanské motivy nalezneme například v díle B. Němcové: *Koleda, Štěpnice a Obrazy života*; srbská ústní lidová slovesnost je v díle K. J. Erbena *Sto prstonárodních pohádek a pověstí v nářečí původních* (1865) a *Vybrané báje a pověsti jiných větví slovanských* (1869); Josef Holeček věnoval slovanské epice své *Junácké písně národa bulharského* (1874-1875) a

Velkým předělem v dějinách jižní Evropy a významným obdobím zejména pro česko-jihoslovanské vztahy pak byly události druhé poloviny sedmdesátých let. Protiturecká povstání v Bosně, Hercegovině a Bulharsku a následná rusko-turecká válka se setkaly s mohutným ohlasem. V českém tisku byly události vítány jako osvobozenecký boj jižních Slovanů proti osmanské nadvládě a ozývala se řada protestů proti *tureckým zvěrstvům*, páchaným na bulharském a srbském lidu. V dobových periodících se objevovaly i výzvy ke sbírkám peněz na nákup léků a na pomoc sirotkům po padlých. Balkánská tematika byla aktuální zejména v období podepsání Sanstefánské mírové smlouvy a konání Berlínského kongresu. Referovaly o nich nejen nejrozšířenější deníky, vydávané v Praze, ale i lokální periodika.⁵³ K autorům, jejichž články se v populárně vědeckých periodících vyskytovaly v této době velice často, patřil Josef Holeček. Ve svém rozsáhlém díle s jihoslovanskou tematikou se věnoval zejména černohorské a bulharské tematice.⁵⁴ K dalším autorům, reflektujícím slovanskou tematiku, patřili Ervín Špindler, Josef Nosek, Jan Gebauer, František Doucha, Emanuel Fait, kteří se však věnovali především tématům z oblasti folkloru.

Na počátku 20. století zaznamenával tisk zejména ilidenské povstání (1903), události z roku 1908, tedy sjednocení Bulharska, Mladotureckou revoluci a následnou anexi Bosny a Hercegoviny.⁵⁵ Události v Bosně a Hercegovině pak byly nadále podrobně sledovány a v buržoazním tisku obecně přijímány kladně. Pozitivní ohlasy se ozývaly zejména na civilizační úsilí monarchie a posílení slovanského živlu v rakouské monarchii. V Bosně a Hercegovině bylo spatřováno odbytiště pro hospodářskou expanzi. Na druhé straně se ale ozývala i kritika, která však nebyla nesouhlasem s anexí, ale spíše voláním po provádění důslednější agrární politiky a pro účelnější prosazování rakouských (a tím i českých hospodářských zájmů) na úkor expandujícího Německa.

inspiroval se zejména černohorským prostředím, kam zasadil například i děj své povídky *Černohorský vojvoda*.

⁵³ I. Dorovský, *c.d.*, s. 130-131.

⁵⁴ Julius Dolanský, Josef Holeček a Slovanstvo, *Slovanský přehled*, roč. 39, 1953, č. 3, s. 89-92; Holeček byl autorem řady článků a překladů bulharských lidových písní zveřejňovaných v časopisech Světozor. Jeho dílo vyšlo souborně pod názvem *Pero* (1923).

⁵⁵ O ohlasu anexe Bosny a Hercegoviny srov. Ctibor Nečas, Česká společnost a anexe Bosny a Hercegoviny 1908-1909, *Sborník Matice Moravské LXXVIII*, Praha 1959, s. 114; o ohlasu ilidenského povstání srov. Ivan Dorovský, *Balkánská problematika a česká společnost. II, ohlas Illydenského povstání v Makedonii u nás*, Brno 1973.

Nová vlna zájmu o Balkán přichází za balkánských válek 1912-1913.⁵⁶ Podobně jako v sedmdesátých letech i nyní protestoval tisk proti násilnostem páchaným na balkánském obyvatelstvu Turky, konaly se demonstrace proti zásahu rakouské armády v tomto konfliktu a byly pořádány sbírky na pomoc válkou postiženým oblastem. Během druhé balkánské války zaujala česká veřejnost prosrbské stanovisko.

Od konce 19. století se v tisku objevila i řecká tematika, a to v souvislosti s protitureckým povstáním Řeků na Krétě v roce 1896.⁵⁷ Českou společností rovněž v této době rezonovaly řecké ideály a řecká antická olympijská myšlenka. Zakladatel Sokola Miroslav Tyrš spojoval moderní tělovýchovné hnutí s antickou olympijskou myšlenkou a zdůrazňoval význam tělovýchovy pro brannost národa a obranu vlasti. Myšlenka tělesné a duševní ušlechtilosti zapůsobila i na Elišku Krásnohorskou, která se stavěla proti přebírání motivu antické požívačnosti a nahoty v literární tvorbě a doporučovala naopak vyzdvihnout občanskou statečnost, antické rekovství a vlastenectví.⁵⁸

Poslední rovinu, ve které lze česko-balkánské vztahy sledovat, je oblast osobních kontaktů a aktivity Čechů působících přímo na Balkáně.⁵⁹ První Češi začali na Balkán odcházet v první polovině 19. století, aby zde působili jako učitelé, lékaři, vojenští experti či úředníci. Tradičně se pozornost upínala především na jihoslovanské oblasti.

V Bělehradě působil od roku 1843 jako vojenský odborník právník František Zach, který měl významný podíl na budování srbské armády.⁶⁰ Na jeho doporučení byl na místo vychovatele Petra Karadjordjeviče, syna knížete Alexandra Karadjorjeviče, přijat další Čech, historik Vilém Gabler. Jako učitel dějepisu byl na bělehradském lyceu činný Šafaříkův syn, Jan Šafárik, který přispíval do řady srbských časopisů a angažoval se i ve veřejném životě. Do padesátých let se také klade i počátek vzniku české kolonie v Srbsku. Jednalo se především o emigranty, kteří doma nenacházeli obživu a odcházeli za prací. Velkou roli při jejich

⁵⁶ Podrobně viz Milada Paulová, *Balkánské války a český lid*, Praha 1963.

⁵⁷ P. Hradečný a kol., *c.d.*, s. 652.

⁵⁸ L. Jandásek, *c.d.*, s. 135-136.

⁵⁹ Kurt Treptow (ed.), *c.d.*, s. 405-409; Jan Rychlík, *c.d.*, s. 385-490.

⁶⁰ Václav Žáček, *František Zach*, Praha 1977.

rozhodování sehrálo jistě i slovanské nadšení.⁶¹ Počet Čechů v Bělehradě se na přelomu osmdesátých a devadesátých let 19. století pohyboval kolem 300-400 osob. Češi zde působili především jako stavitelé a technici, kteří se velkou měrou uplatnili zejména v oboru vodních staveb a vodního hospodářství, především při splavňování Sávy a výstavbě mostů přes Dunaj, ale často se uplatňovali i jako učitelé.⁶² V roce 1868 byl v Bělehradě založen spolek Česká beseda, který však brzy zaniknul, později byl pak ustanoven nový spolek Lumír, který se orientoval na pořádání různých akcí a udržování kontaktů s Čechy. V roce 1882 vznikl i bělehradský *Sokol*.⁶³ Útlum kontaktů v období od konce sedmdesátých let 19. století do počátku 20. století způsobila oficiální austrofilská politika Milana Obrenoviče. Kontakty byly oživeny potom zejména s proslovanskou orientací mladočeského politika Karla Kramáře a T. G. Masaryka. V souvislosti se touto politikou začal do Srbska pronikat český kapitál, zvláště aktivní byla na tomto poli Živnostenská banka. Před první světovou válkou byla nejvýznamnější investicí výstavba pivovarů a cukrovarů, ve kterých působil i český personál.

Po roce 1878, kdy bylo Rakousko-Uhersko pověřeno správou tehdejší osmanské provincie Bosna a Hercegovina, se v tomto regionu začalo usazovat i mnoho Čechů. Přicházeli sem zejména z „moci úřední“ a podle výkladu Václava Žáčka si místní obyvatelstvo, silně protirakousky zaměřené, tyto Čechy úředníky spojovalo s rakouskou mocí a o sympatiích, slovanském vědomí nebo potřebě kontaktů a spolupráce hovořit nemůžeme. Dále Žáček uvádí, že Češi v tomto prostředí sami sebe považovali za „elitnější sociální vrstvu“ a neměli v úmyslu sblížovat se s místními Slovy.⁶⁴ Dá se tedy předpokládat, že se jednalo o jiný typ kontaktů, než o jakých jsme mluvili v případě Srbska, kam Češi odcházeli dobrovolně. Pravdou však zůstává, že do Bosny odešla především řada českých lékařů a lékařek, kterým nebylo umožněno vykonávat lékařskou praxi v Čechách

⁶¹ F. Kutnar, *Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu. Rozpravy ČSAV*, Praha, 1964.

⁶² Podrobně o Češích působících v jihovýchodní Evropě viz E. Ženatý, *Práce českých a slovenských techniků v jihovýchodní Evropě*. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, Praha 1940, s. 137-139; týž, *Účast Čechů v technické práci a průmyslovém podnikání v Bulharsku*. In: *tamtéž*, s.139-141.

⁶³ V. Žáček, *c.d.*, s. 396; J. Pelikán - L. Havlíková - T. Chrobák - J. Rychlík, - M. Teichman - O. Vojtěchovský, *c.d.*, s. 584-585.

⁶⁴ V. Žáček, *c.d.*, s. 399.

(například lékařka A. Bayerová, B. Kecková).⁶⁵ Tito Češi se velkou měrou zasloužili o rozvoj bosenského lékařství a patřila jim i úcta místních obyvatel. Po jednom z lékařů (Karlů Bayerovi) byla roku 1910 dokonce pojmenována ulice v Sarajevu.

Od šedesátých letch působili Češi i v Bulharsku. Mezi prvními byli učitelé Josef Meissner, který působil jako učitel v Šumenu,⁶⁶ a Jiřina Chitevová roz. Jirásková, která do Bulharska následovala svého manžela a žila od roku 1866 v Kaloferu.⁶⁷ Po ukončení rusko-turecké války (1878) a zejména v průběhu osmdesátých let 19. století se začaly české kolonie v Bulharsku rozrůstat o další krajany, kteří pracovali zejména jako učitelé, inženýři, lékaři, hudebníci, technici, řemeslníci a novináři.⁶⁸ V historiografii se o tomto období hovoří jako o „české invazi do Bulharska“. Češi se významným způsobem podíleli na budování moderního bulharského školství, justičního aparátu, kulturních institucí apod. V ekonomické oblasti se v Bulharsku český kapitál projevil především v oblasti potravinářského průmyslu, zejména podporou lihovarů, pivovarů a cukrovarů. Čeští dělníci a inženýři se podíleli na výstavbě železničních tratí, pivovarů, cukrovarů, textilních továren. Neznámějšími stavebními inženýry byli bratři Proškové, kteří v letech 1880-1886 na území Bulharska vybudovali tři pivovary a vypracovali plány na výstavbu nové Sofie.

V oblasti školství se angažoval zejména již zmiňovaný Konstantin Jireček, na vybudování soudnictví se významnou měrou podíleli právníci Rudolf Thun Taxis a František Chytil, působící ve Východní Rumelii. Ve vědecké oblasti se zasloužili i Jirečkovi bratřenci, archeologové Hermenegild a Karel Jirečkovi. Dále v Bulharsku působili i pedagogové Ludvík Lukáš, Václav Dobruský a František V. Splítek, klasický filolog Jan Brožka, matematik Antonín V. Šourek, agronom Václav Stříbrý či botanik Josef Valenovský. Velké zásluhy měli například i malíř J. Mrkvička, který se podílel na založení Umělecké školy v Sofii, dalším malířem byl J. Věšín, do dějin

⁶⁵ Dr. med. B. Kecková byla první českou lékařkou vůbec. O jejím životě srov. C. Nečas, Dr. med. B. Kecková, úřední lékařka v Mostaru, *Dějiny věd a techniky*, 1985, č.1, s. 25n.; Petr Svobodný, Čeští lékaři v Bosně a Hercegovině, *Dějiny a současnost*, č. 3, 1994, s. 14-15.

⁶⁶ Podrobně o něm srov. Č. Amort, *c.d.*, s. 60-62.

⁶⁷ *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku*, Sofie 1929, s. 5-6.

⁶⁸ Podrobně o činnosti B. Dušek, Čeští osvětoví pracovníci v Bulharsku. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, Praha 1940, s. 80-83; Týž, Účast Čechů na technické práci a průmyslovém podnikání v Bulharsku. In: *tamtéž*, s. 139-141; E. Ženatý, Práce českých a slovenských techniků v jihovýchodní Evropě. In: *tamtéž*, s. 137-139.

bulharské žurnalistiky se významně zapsal i E. Čermák, novinář z Brna, který se zasloužil o rozvoj bulharského denního tisku a zlepšení jeho obsahové stránky.⁶⁹

Od konce šedesátých let 19. století tak lze hovořit o české kolonii v Bulharsku, která byla patřičným způsobem organizovaná.⁷⁰ Příčiněním Čechů byl v Sofii roku 1879 založen i *Balkánský Sokol*, jako vůbec první sokolská organizace v nástupnických balkánských státech. Původně byl založen pro české krajany, ale záhy se však jeho základna rozšířila i o zájemce z řad Bulharů.⁷¹ Přítomnost Čechů v Bulharsku tak ostře kontrastovala se znatelně menším rozsahem tehdejších česko-srbských vztahů. Sympatie veřejnosti se od Bulharů odklonily v období druhé balkánské války, kdy Bulhaři, kteří konflikt vyvolali, začali být považováni za zrádce slovanské jednoty.

Přítomnost Čechů je zdokumentována i v rumunském prostředí. Václav Matěj Kramerius působil jako učitel na místní škole v Černovicích (Bukovina), architekt Josef Hlávka tu později postavil několik budov. V moldavských Jasech se kolem roku 1825 usadil český lékař Jakub Čihák, z jehož podnětu vznikla první rumunská škola, která nahradila školu řeckou. Čihák stál rovněž u zrodu lékařského čtenářského kroužku, prvního novodobého kulturního sdružení s vědeckými cíli a při založení literárního časopisu *Albina*. V jeho práci pokračoval syn Alexandr, který později vydal dvoudílný *Slovník dákorumunské etymologie* (Dicctionaire d'Etymologie dacoromane). Jan Květoslav Kupmar, který v letech 1856-1859 působil jako ředitel na gymnáziu v Lugoji, zpracoval pro Riegrův slovník heslo Rumunsko. Významným Čechem v Rumunsku se stal lékař Jakob Felix, který začal svoji lékařskou praxi v roce 1858 ve Valašsku, později se stal profesorem bukureštské univerzity, děkanem lékařské fakulty a hlavním lékařem městské nemocnice.⁷² V Rumunsku žili i čeští malíři Anton Chládek a grafik Souček (Socek). Češi žijící v Bukurešti se v roce 1892 sdružili ve spolku Slovanská beseda. Na přelomu století však spolupráce s Rumuny ustoupila do pozadí a znovu se obnovila až během první světové války.

⁶⁹ J. Bidlo a kol, *Slovanstvo v jeho minulosti a přítomnosti*, Praha 1912, s. 668.

⁷⁰ Podrobně o české kolonii srov. *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku*, Sofie 1929.

⁷¹ L. Jandásek, *c.d.*, s. 121.

⁷² K. Treptow, *c.d.*, s. 407-408.

Významnou součástí kontaktů představuje i pobyt osob z balkánských oblastí v Čechách. Od padesátých let 19. století a výrazněji potom v šedesátých a sedmdesátých letech se Čechy staly zemí, která hostila řadu intelektuálů, politiků a studentů z jižní Evropy. Bulharští studenti přijížděli do Čech získat patřičnou kvalifikaci převážně ve studiu slavistiky a v oboru lékařství. Studenti zde zakládali své krajanské spolky a usilovali o prohlubování vztahů s českým prostředím.⁷³ Počátek 20. století je také obdobím čilých kontaktů mezi sociálními demokraty českými a sociálními demokraty bulharskými, dále mezi sokolskými organizacemi, důležitou formou vztahů zůstaly nadále osobní kontakty, zejména mezi studenty a intelektuály. Tito mladí balkánští Slované si získali sympatie především mezi českou mládeží a radikálními politickými stranami, které nesouhlasily s protisrbskou orientací Rakousko-Uherska a zásahy velmocí do událostí na Balkáně.

Na závěr si ještě stručně shrňme vývoj česko-balkánských vztahů v chronologické rovině. V první polovině 19. století byly v českém prostředí položeny základy k vědeckým disciplínám, které systematicky studovaly zejména jazyk a literaturu. Na této úrovni se však balkánské problematice věnoval jen úzký okruh intelektuálů. Veřejnosti zajišťoval přísun informací zejména tisk, případně různé ročenky a kalendáře, přičemž je ale třeba si uvědomit, že informace v denním tisku byly převzaty z tisku rakouského.

V šedesátých a sedmdesátých letech se charakter česko-balkánských vztahů změnil (vlastně se dá hovořit pouze o česko-jihoslovanských vztazích). Slovanská tematika již nebyla záležitostí pouze vědeckého studia, ale ve velké míře pronikala i

⁷³ Výnosem c. a k. místodržitelství bylo v prosinci roku 1880 povoleno založení prvního česko-bulharského spolku Bulharská Sejdanka. Jeho členové, zejména Bulhaři studující v Praze, si ve svých oficiálních stanovách předsevzali *učit a zdokonalovat se v bulharském jazyce a pěstovat vzájemnost mezi Čechy a Bulhary*. Spolek vyvíjel činnost převážně kulturní a osvětovou - pořádal přednášky o bulharských dějinách a kultuře. Bulhary naopak seznamoval s českou literaturou apod. Jeho činnost podpořila skupina Bulharů, která navštívila Prahu u příležitosti Jubilejní výstavy v Praze konané roku 1895. Výstavu navštívilo také několik Srbů a Černohorců. V období 1903-1914 byla členská základna Sejdanky rozšířena o mnoho nových studentů z Bulharska a také o děti českých krajanů, které přišly do Prahy studovat. V pražské tiskárně bratří Haasů se také tiskla řada bulharských knih a překladů českých děl do bulharštiny. V roce 1862 byl z iniciativy několika mladých bulharských revolucionářů založen první tajný spolek *Pobratim*, jehož cílem bylo sbratření nejen Čechů a Bulharů, ale i ostatních Slovanů z jihovýchodní Evropy a podpora jejich národních hnutí. Podrobně o počátcích česko-bulharských vztahů srov. Č. Amort, *c.d.*, s. 51-59. O Jubilejní výstavě 1895 srov. S. Bouček - J. Pargač - L. Sochorová -

na veřejnost. V časopisech se objevovaly první články s tematikou běžného života etnik („národů“) z oblasti jihovýchodní Evropy. Důležitou roli při formování názoru o Balkáně jistě sehrála i přítomnost hostů z jižní Evropy v Praze.

Od konce sedmdesátých let se zvyšovala intenzita vztahů mezi českým a balkánským prostředím zejména díky Čechům, kteří odcházeli na Balkán. Jednalo se o několik typů spolupráce a kontaktů - neustále existovaly vazby českých intelektuálů, studentů a umělců s kolegy z balkánských zemí, kteří přišli do Čech; vytvářely se rovněž kontakty ve vlastním balkánském prostředí, kam Češi dobrovolně odcházeli a kde působili zejména v oblasti osvěty (učitelé, lékaři, hudebníci); dále se objevovala spolupráce mezi organizacemi a politickými spolky (Sejdanka, sociálně demokratické strany, Sokol) a v hospodářské oblasti (neoslavismus); spolupráce probíhala i v rovině oficiální, kdy Češi vykonávali i funkce ve státní správě v balkánských státech (F. Zach, K. Jireček). Obraz Balkánu vytvářely pro českého čtenáře články v novinách, odborných, osvětových a zábavných časopisech, vědeckých pracích a beletrii. Celkově byly vztahy posíleny i pomocí, kterou Čechy balkánským zemím poskytovaly během povstání a válek. Zájem vědecký byl směřován primárně na oblasti slovanské, avšak ani Řecko a Rumunsko nezůstaly zcela mimo zřetel.

III. 5. 3. Srovnání francouzského a českého přístupu k Balkánu

Při studiu vztahů Čechů a Francouzů k Balkánu na základě sekundární literatury bylo možné konstatovat mnoho shod i rozdílů v přístupu k balkánskému teritoriu. Jak jsme již naznačili, v české a francouzské společnosti panovalo značně rozdílné kulturně-politické klima, které zásadním způsobem ovlivňovalo vytváření vazeb, které byt' navenek měly podobnou formu, uvnitř měly zcela jiný rozměr a obsah. Připomeňme si, že na začátku francouzského zájmu o Balkán stály politické a hospodářské zájmy v širším geopolitickém prostoru Orientu. Impulsy k poznávání Balkánu a prvním kontaktům s balkánským prostředím byly řízeny ze státních institucí. Rovina osobních kontaktů byla až důsledkem rozvíjejících se - nejprve hospodářských a později i kulturních - aktivit. Francie sice svůj zájem rozprostírala

I. Štěpánová, *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895*, Praha 1996, s. 79.

po celém Balkáně, ale z historických kulturních důvodů soustřeďovala pozornost především na rumunské oblasti a na Řecko.

V českém prostředí byla situace odlišná. Zájem o Slovany zde byl od 18. století součástí kulturně-emancipačního hnutí a od konce 19. století rovněž i významným politickým prvkem. Spoluprací s balkánskými Slovany posilovali Češi zejména svoji kulturní identitu a snažili se prosadit i na poli hospodářském. Mnozí Češi se v této době odhodlali odjet Balkán z vlastní vůle, aby napomáhali budování balkánských národních států.

V obou prostředích lze vysledovat tři okruhy kontaktů – první oblast bychom mohli nazvat institucionálně-státní, druhou jako oblast kulturních kontaktů a vědeckého zájmu a třetí je oblast přímé spolupráce, přímých kontaktů a aktivit v balkánském prostředí, která navazovala na rovinu předchozí. Pokusme se nyní stručně tyto tři roviny v obou prostředích srovnat

Rovina institucionálně-státní: Mezi Francií a osmanskou říší byly navázány v 17. století diplomatické styky, které určovaly oficiální politiku Francie. Po vzniku nástupnických států na území odňatém osmanské říši o dvě století později se diplomatickým partnerem staly i mladé balkánské státy. Do té doby se vztahy formovaly spíše na neoficiální vědecké a kulturní úrovni. O státně institucionální rovině vztahů mezi Čechy a balkánskými národy lze v pravém slova smyslu hovořit až po roce 1918, po vzniku samostatného Československa. Do té doby ji v jistém smyslu suplovaly ty případy, kdy do balkánských zemí přicházeli na pozvání místních vlád pracovat Češi různých profesí a později úředníci ve službách Habsburské monarchie (policisté, právníci).

Rovina kulturně-vědeckých kontaktů: Od konce 18. století docházelo v souvislosti s obecným rozvojem věd v období osvícenství a následného proudu romantismu jednak k rozvoji zájmu o doposud méně známé evropské končiny a dále pak i ke zkoumání kořenů vlastního národa a vlastní kultury. Zájem o jazyky a kulturu etnik z oblasti dnešní jihovýchodní Evropy a Blízkého Východu mělo v tomto systému rovněž své místo. Pro české vědce představovaly slovanské jazyky, literatury a kultury součást širšího slovanského kulturního dědictví, kterým se od konce 18. století stále intenzivně zabývali. V rámci Habsburské monarchie docházelo rovněž ke kontaktům českých vědců a jejich jihoslovanských kolegů, případně dalších intelektuálů, k vzájemné výměně poznatků a stálému obohacování. Slované a

další národy, žijící za hranicemi monarchie, se sice do zorného úhlu dostali rovněž, ale přísun k informacím byl značně ztížen. Z neslovanských národů můžeme zaznamenat rozvoj rumunistiky, avšak zájem o Řecko zůstával na úrovni klasických filologických a archeologických disciplin, zaměřených na starověk.

Pozornost Francouzů se vedle klasických studií (zkoumajících antickou kulturu jako kolébku evropské civilizace) a orientálních studií (zabývajících se především biblickými studii) soustřeďovala rovněž i na moderní helénská studia, zkoumající jazyk a kulturu současných Řeků. Přímý kontakt s řeckým prostředím zajišťovali Francouzům zpočátku příslušníci řecké komunity ve Francii, zejména v Paříži, až na počátku 19. století se v souvislosti se vznikem moderního Řecka se rozvíjely kontakty přímo s obyvateli mladého státu, nejprve opět na diplomatické úrovni. V druhé polovině 19. století se pak rozvinul vědecký zájem o Slovany.

Rovina přímých kontaktů a aktivit: Francouzi pohybující se v 19. století na Balkáně sem byli vysíláni vesměs pracovně a přicházeli jako reprezentanti Francie, její politiky a kultury. Převážná většina z nich neovládala balkánské jazyky a byla tak odkázána na tlumočníky, případně se stýkali s místními intelektuály, vyššími společenskými vrstvami a představiteli moci, kteří ovládali francouzštinu. Někteří jedinci přicházeli i na pozvání balkánských vlád. Balkánské komunity v Paříži byly tvořeny především studenty, případně politickými emigranty.

Češi přicházeli na Balkán vesměs dobrovolně, popřípadě také na pozvání. Po jazykové stránce neměli po krátké době problémy se Slovany komunikovat a sžít se s okolním prostředím. Slovanští studenti, pobývající v českých zemích, se rovněž českému kulturnímu prostředí rychle přizpůsobili.

IV. 1. Kontury Balkánu. Vymezení pojmu „Balkán“ v pramenech a jeho používání

Již v úvodu a rovněž v jedné z předcházejících kapitol jsme sledovali etymologii pojmu Balkán a seznámili jsme se s jeho používáním v evropské populárně naučné literatuře. V následujících řádcích budeme analyzovat jeho definici a používání v našich pramenech.

IV. 1. 1. Definice pojmu Balkán v dobových naučných slovnících

Ve francouzském slovníku *Larousse*, vydaném v šedesátých letech 19. století, je „*le Balkan*“ pojat jako pohoří v oblasti středomořské Evropy (*Europe meridional*), která se rozprostírá v Turecku a Řecku a odděluje na severu bývalé turecké provincie v Bosně, Srbsku a Bulharsku od jižních provincií v Hercegovině, Albánii a Rumelii.¹ V doplňcích prvního vydání z osmdesátých let 19. století se už o „Balkánu“ hovoří jako o poloostrově, který je ohraničen Jaderským a Jónským mořem, rozumí se pod ním oblast Bosny a Hercegoviny, Černá Hora, Srbsko, Bulharsko, Východní Rumelie, turecké evropské provincie a kontinentální část Řecka.² Dále se uvádí, že se jedná se o část Evropy, která je v ohledu náboženském a národnostním velmi rozmanitá. Je rovněž zmíněno, že se formují vědecké disciplíny, které zkoumají poměry zejména v oblasti ras a náboženství. Autor hesla rovněž uvedl, že Balkánský poloostrov přitahuje pozornost v období válek a podle jeho názoru se dá předvídat, že bude prostorem, ve kterém se dřív nebo později bude vyvíjet východní otázka. Momentálně se podle jeho slov jedná (...) o divadlo, ve kterém se odehrávají velmocenské intriky zejména velmocí, které jsou v této otázce zainteresovány - Turecko, Rakousko, Anglie (...). Na konci hesla jsou uvedeny odkazy na vědecké studie, které jsou věnovány Balkánskému poloostrovu.³

V druhém dobovém francouzském slovníku *Grande Encyclopedie* je uvedeno heslo „*le Balkan*“ a plurál „*les Balkans*“ jako označení pohoří Stará planina. Dále je výraz „*les Balkans*“ použit jako označení celého poloostrova, který je ohraničen na

¹ *Larousse. Grand dictionnaire universel du XIX siècle*, sv. 2, s. 110, 1867 (reprint 1982).

² *Larousse. Grand dictionnaire universel du XIX siècle, supplement*, sv. 17, s. 455-456. (reprint 1982).

³ Týž, *tamtéž*.

severu řekami Sávou a Drávou a pro který se rovněž používá pojem Evropské Turecko. Po stránce geopolitické je na Balkán řazeno i Rumunsko.⁴

V *Ottově slovníku naučném* i Riegrově *Slovníku naučném* je rovněž činěn rozdíl mezi pojmy Balkán, jako označením Staré planiny, a Balkánským poloostrovem. V Riegrově *Slovníku naučném* je uvedeno, že za Balkánský poloostrov se obvykle považuje Evropské Turecko s Řeckem a poloostrov je rovněž nazýván poloostrovem řecko-slovanským anebo poloostrovem ilyrským.⁵ V *Ottově slovníku naučném* je uvedeno, že hranice poloostrova jsou neurčité, neexistuje žádná hraniční čára. Zpravidla je vymezován řekami Kulpou, Sávou a dolním Dunajem. Na severozápadě není hranice vymezena, na severovýchodě je někdy za součást poloostrova považováno i Valašsko a Moldavsko.⁶

Z analýzy slovníkových hesel je tedy zřejmé, že v období přelomu století nebylo používání pojmů vyhraněné. Ve francouzských slovnících je možné postřehnout náznak spojování prostoru Balkánského poloostrova s prvky jako rozmanitost, neklid a válka.

IV. 1. 2. Pojem Balkán v českých a francouzských populárně vědeckých periodikách a osvětové literatuře

Slovní spojení, ve kterých se vyskytuje výraz „Balkán“ - „balkánský“, se ve studovaných francouzských pramenech začal objevovat již koncem 19. století, zejména v rubrikách zabývajících se politickými událostmi. V článcích o Balkánu se v této době hovořilo především v souvislosti s vyřešením tzv. Východní otázky (Question d'Orient), na začátku 20. století potom s úvahami o možnosti spojení balkánských států proti osmanské říši, o vytvoření balkánské federace a protiturecké koalice. Již v roce 1883 psal francouzský autor Caix de Saint Aymour o balkánských národech jako národech, které jsou si vědomy své národnosti a které nenávidí „své pány“, za něž autor označil Němce, Turky a Maďary.⁷ O několik let později, v roce 1896, napsal Charles Loiseau o Balkánu následující: „(...) *Balkán je nový svět, jehož obyvatelé byli vrženi mimo dráhu svého historického vývoje jsou svým způsobem dětmi evropské civilizace od jejíhož patronátu si slibují, že rozhodne o jejich*

⁴ *La Grande Encyclopédie*, sv. 5, s. 138-142.

⁵ *Slovník naučný*, sv. 1, 1860, s. 457.

⁶ *Ottův slovník naučný*, sv. 3, 1996, s. 163.

⁷ Caix de Saint Aymour, Bosnie Herzégovine. Après l'occupation Astro-Hongroise, *Revue des Deux Mondes*, 1.2.1883, s. 552-559.

budoucnosti (...).⁸ Dále v textu uvádí, že na otázku „Co je Balkán?“ by politik zcela jistě odpověděl, že „(...) *Balkán je legitimní region, který se rozprostírá od Dunaje po poloostrov a Černé moře (...)*“.⁹ Dějiny Balkánského poloostrova popisuje jako dějiny protiinvaze křesťanství proti islámu, Východní otázka pak podle jeho názoru začíná na hranici „křesťanského světa“. Antropolog Eugène Lamouche do své studie o balkánské populaci zahrnuje poloostrov, ohraničený na severu Valašskem, Moldavskem a Srbskem a na severovýchodě vytvářela v jeho vymezení hranici Bosna.¹⁰

O Balkánu se dále hovořilo jako o geograficko-politické oblasti zejména v období balkánských válek, kdy se zejména začala objevovat výzva „Balkán balkánským národům“, kterou autoři apelovali na velmoci, aby upustily od politiky zachování statu quo a ponechaly balkánským národům samotným, aby rozhodly o své budoucnosti. Na prvek násilí a krutosti, které jsou podle Todorové jedním ze základních stereotypů Balkánu v západní Evropě, bylo průběžně poukazováno zejména v obrazových přílohách francouzského časopisu *Illustration*. Objevovaly se zde obrázky zachycující válčící strany v různých konfliktech, v průběhu balkánských válek přinášel *Illustration* rovněž fotografie zmasakrovaných civilistů a poukazoval na hrůzy balkánských poměrů.

Další z autorů, Jean Erdic, označil ve své cestopise u roku 1883 Balkán za poloorientální prostředí.¹¹ O čtvrtstoletí později se o něm Alphonze Muzet ve své knize *Le Monde Balkanique*, napsané pod dojmem pobytu na Balkáně za balkánských válek, ale vydané až v roce 1917, vyjádřil jako o „modernizujícím se prostoru, kam je zaváděn evropský řád“.¹²

V českých pramenech nebylo užívání pojmu Balkán tak časté jako v prostředí francouzském, bylo používáno rovněž spíše v politických konotacích zejména v období balkánských válek, kdy se hovořilo o „balkánském problému“. Jako „balkánské národy“ byly v tomto kontextu vesměs označovány nové balkánské národní státy, které v interpretaci autorů obhajovaly své zájmy i přes nepřízeň

⁸ Charles Loiseau, *Le conflict serbo-croate, Revue des Deux Mondes*, 1986, s. 66.

⁹ Charles Loiseau, *c.d.*, s. 66, 96.

¹⁰ Eugène Pittard, *Les peuples des Balkans*, Paris 1917.

¹¹ Jean Erdic, *Autour de la Bulgarie :Bulgarie, Roumélie, Turquie, Grèce, Corfou, côtes d'Albanie, Bouches de Cattaro, Monténégro, Dalmatie, Herzégovine, Bosnie, Slavonie, Serbie, avril-juin 1883*, Paris 1902, s. 308.

¹² Alphonse Muzet, *Le monde balkanique*, Paris 1917.

velmocí, které podle autorů chránily své zájmy a obávaly se porušení rovnováhy sil v Evropě. Ve člancích informujících o politickém vývoji byl Balkán zmiňován v souvislosti s informacemi o nepokojích, povstáních a válkách, ale jeho užívání nebylo tak časté jako ve francouzském tisku. Vyšší frekvenci výskytu používání pojmu bylo možné sledovat v období balkánských válek. V českých pramenech se ale neobjevovaly politické studie a prognózy takového druhu a rozsahu, jako tomu bylo v tisku francouzském.

III. 1. 3. Přístupové cesty na Balkán a „způsoby objevování“

Při svých cestách po Balkáně mohli naši autoři využít přístupové cesty námořní a říční dopravy, od šedesátých let 19. století byla na Balkáně budovaná i síť železnic, kterou cestovatelé postupně užívali. V šedesátých letech 19. století byla budovaná železnice v Rumunsku, v sedmdesátých a osmdesátých letech v Srbsku, v Bosně, Bulharském knížectví a Rumelii. Roku 1888 byly například železnici propojeny města Bělehrad a Niš, Sofie a Adrianopol, Skopje a Soluň. Budování infrastruktury v Řecku bylo součástí rozsáhlé modernizace, ke které došlo zejména v osmdesátých a devadesátých letech. Vybudováním sítě železnic na Balkáně došlo k propojení evropského severu s jihem a západu s východem. Vlakové spojení tak bylo možné od Hamburku po Soluň a po západo-východní dráze jezdil známý rychlík „Orient – Express“, spojující Paříž s Konstantinopolí.

Rovněž probíhala výstavba silnic či jednodušších komunikací, které měly zpřístupnit doposud odlehlé oblasti. V balkánských horách na Černé Hoře, kde neexistovala železnice, byly od osmdesátých let budovány silniční komunikace, které měly zajistit přístup alespoň do hlavního města Cetinje.

K lodní dopravě sloužila řada lodních společností – německý *Norddeutscher Lloyd*, Rakouský *Österreichischer Lloyd*, francouzská *Messageries Maritimes*, anglický *Peninsular and Oriental steam Navigation*, dále existovala i dopravní společnost rumunská a italská, zajišťující plavbu po Dunaji a v prostoru Středomoří a Černomoří.

Podrobnosti o nejlepších způsobech dopravy nabízely dobové cestovní příručky. Například *Baedeker* z roku 1905 uvádí hned několik alternativ cesty do Konstantinopole.¹³ První trasa byla vedena z Budapešti přes Bělehrad, Sofii a

¹³ *Baedeker's Konstantinopel und Kleinseiten*, Leipzig 1905.

Adrianopol do Cařihradu a dopravním prostředkem byl vlak, druhou alternativu představovala cesta přes Breslau - Lemberk nebo Bukurešť do Konstancy a odtud lodí do Cařihradu, třetí možností byla cesta po Dunaji do Galaty a odtud lodí po Černém moři, čtvrtá trasa vedla cestovatele do Oděsy a odtud po moři do Cařihradu a poslední možností byla trasa z Athén do Cařihradu, po moři přímo či přes Soluň.

Podívejme se nyní podrobněji na možnosti přístupu na Balkán z perspektivy Čechů a Francouzů. Pro francouzské cestovatele počátku 19. století byla cesta na Balkán a do Orientu cestou na východ, do vzdálených zemí. Pokud byla cílem jejich cest Konstantinopol, cestovali až do počátku 19. století výhradně po moři. Jako uvedl Lamartin, cesta po moři byla pro Francouze „očistcem“, ve kterém se zbavili svých starostí a myšlenek a vystoupili v jiném světě.¹⁴ Cestou se případně zastavili v některém řeckém přístavu, aby obdivovali památky řecké civilizace, případně se vydali do kontinentálního Řecka či na řecké ostrovy z Konstantinopole. Další možností byla plavba z Francie přímo do Konstantinopole a odtud pak další cesta, nejčastěji do Řecka.¹⁵ V poslední třetině 19. století, kdy se cílem Francouzů stávaly přímo některé balkánské provincie, připlouvali většinou z francouzských přístavů do přístavu Rijeka případně na ostrov Korfu a odtud používali další způsob lodní a pozemní dopravy. Až na přelomu devatenáctého a dvacátého století začali Francouzi používat cestu vnitrozemím – buď lodí po Dunaji nebo vlakem po dráze Orient Expressu.

Pro české autory byla cesta na Balkán především cestou na jih. Cílem jejich cest byly vesměs slovanské balkánské oblasti, výjimečně destinace jiná. Vzhledem k výhodnému říčnímu spojení po Dunaji připlouvali nejčastěji do některého z říčních přístavů a odtud potom dále po železnici či jinou pozemní dopravou.

¹⁴ Loukia Droulia (ed.), *Vers l'Orient par la Grèce: avec Nerval et d'autres voyageurs*. Actes du colloque international: Le voyage dans l'espace méditerranéen aux XVIIIe et XIXe siècles, Syra 3-7 juillet 1988, Paris 1993.

¹⁵ Loukia Droulia, Les relations de voyages: source historiques pour les pyas du Levant (Xve au XIX.es.). In: *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIII-XXe siècle*, colloque organisé pas l'institut des études balkaniques de Thessaloniki et l'Institut d Etudes balkaniques de l' academie bulgare des sciences a Thessalonikui et Joannina, 27.-31.3.1988, s. 180-186.

Z našich cestovatelů popsal podrobně svoji cestu Emil de Laveley. Z jeho cestopisu je zřejmé, že k cestování po Balkáně využíval především vlakovou dopravu. Píše o své cestě vlakem z Vídně – do Esseku, pak do Slavonského Brodu a Sarajeva, Vukovaru, Petrovaradina, Bělehradu a dále do Sofie a do Konstantinopole. Z Konstantinopole lodí do Varny, přes Rusčuk do Gurgieva, kde nasedl na Orient Express a pokračoval do Bukurešti.

Další souvislý popis, ze kterého je rekonstruovatelná trasa a způsob dopravy, je cestopis Francouze Euména Queillého (používající pseudonym Jean Erdic), který pracoval v Bulharsku jako poradce ministra financí. Ve svém cestopise *Autour de la Bulgarie* zachytil své cesty po Balkáně, vykonané v období duben až červen 1883.¹⁶ Itinerář jeho cesty byl následující: Sofie, Varakel, Adrianopol, Konstantinopol, Athény, Albánie, Dalmácie, Černá Hora, Split, Sarajevo, Bělehrad. Ke svým cestám využíval všechny typy dopravy – námořní, říční, železniční i silniční.

Z českých cestovatelů podal podrobná itinerář své cesty Konstantin Jireček ve svých *Cestách po Bulharsku*.¹⁷ Jireček, stejně jako Francouz Jean Erdic, pracoval v bulharských státních službách a cesty po Bulharsku vykonal během svého několikaletého pracovního pobytu. Jak z jeho cestopisu vyplývá, své cesty absolvoval zejména na koni.

IV. 1. 4. Způsob „objevování Balkánu“

Zajímavý postřeh k tématu poznávání jiných krajín vyslovuje v kontextu svých cest po Balkáně již několikrát zmiňovaný Jean Erdic. Na závěr své práce poznamenává, že Francouzi, kteří na Balkán nezavítali, aby se s ním seznámili, nemohou jeho dějiny pochopit pouhou četbou článků v novinách. Nemohou pochopit dějiny balkánských národů, protože nejsou srovnatelné s dějinami Francie. Vývoj i hodnoty národů, které žily pod osmanskou nadvládou, jsou podle jeho názoru nesrovnatelné s myšlenkovým systémem Francouzů, žijících v národním státě.¹⁸ Z Erdicových slov je zřejmé, že si uvědomoval úskalí popisu balkánského regionu z francouzské perspektivy - tedy popisu prostředí, které bylo historicky a kulturně v jiné rovině než prostředí francouzské.

¹⁶ J. Erdic, *c.d.*

¹⁷ Konstantin Jireček, *Cesty po Bulharsku*, Praha 1888.

¹⁸ J. Erdic, *c.d.*, s. 350.

Z analyzovaných cestopisů je zřejmé, že Francouzi se pohybovali zejména v městském prostředí, a to v kosmopolitním prostoru vyšších společenských kruhů, ve kterých se dorozuměli svou mateřštinou. Pokud zavítali na venkov, měli s sebou téměř vždy místního průvodce - tlumočníka. Francouzi sami balkánské jazyky příliš neovládali (slovanské jazyky téměř vůbec), a tak jejich průvodce představoval zároveň určitý filtr, skrze který informace přebírali. Zdržovali se zejména v městském prostředí, kde se pohybovali spíše mezi představiteli kulturního a politického života, na které je ve většině případů odkazovaly doporučující dopisy. Tyto dobové balkánské elity hovořili francouzsky, často měli na Francii i přímé vazby - vesměs ve Francii studovali anebo byli s francouzským prostředím v kontaktu. Lze tedy říci, že francouzští autoři se pohybovali v přátelském prostředí.

Obzvláště silné kulturní vazby měli Francouzi k prostředí rumunskému, kde se i snadno dohovořili. Modernizující se, evropské kulturní vzory přijímající a Francouzům známá a k nim přátelská byla i Konstantinopol. Jak vyplývá z mnohých poznámek, dobře se cítili především v evropské čtvrti Pera, kde žili převážně cizinci a na jejíž výstavbě se podíleli zejména francouzští architekti.¹⁹

Kontrast pro ně potom představoval pobyt v menších městech, především slovanských, a na vesnici, které Francouzům připadaly značně cizí, kulturně i jazykové vzdálené a v mnoha případech „primitivní“.

Čeští autoři cestovali více ve slovanském prostředí, které jim bylo jazykově a kulturně blízké. Pohybovali se na vesnicích i ve městech, kde neměli problém komunikovat. Jak autoři většinou uvádí, jejich slovanský původ jim mnohdy zjednodušoval a usnadňoval cestu, protože si jako Slované získávali sympatie místního obyvatelstva. Naopak zcela výjimečná byla návštěva českých autorů v prostředí neslovanském. Z Konstantinopole byly zveřejněny vlastně pouze dva cestopisy - cestopis J. V. Práška, který vycházel na pokračování ve Zlaté Praze,²⁰ a

¹⁹ Attila Yücel, *Galata-Péra : Notes préliminaires sur les processus urbanistique et le visage architecturale au XIX e siècle*, Varia Turcica XIII, 1991, s. 493.

²⁰ Justin Václav Prášek, Aija Sofia v Cařihradě, *Zlatá Praha*, 1886, č. 51, s. 808-809; týž, Na Hippodromu stambulském, *Zlatá Praha*, 1886, č. 52, s. 882; týž, Procházky stambulské. *Zlatá Praha*, 1887, č. 11, s. 76 , č. 23, s. 342; týž, Od Rusčuku k Pontu, *Zlatá Praha*, 1886, č. 40, s. 635; týž, Cařihradská Pera a starý most Galatský, *Zlatá Praha*, 1886, s. 759, s. 762.

článek J. V. Friče *Z pokořeného Cařihradu*, otištěný v *Osvětě*. Jak z jejich popisu vyplývá, Konstantinopol pro ně znamenala zcela odlišný svět.²¹

Kromě sídelních aglomerací si autoři všímali i krajiny. Přestože Češi i Francouzi vnímali okolní krajinu značně individuálně, lze pozorovat i jisté podobnosti v popisu. U Francouzů se například bylo možné setkat s poznámkami, že krajina na Balkáně připomíná Španělsko, Švýcarsko, Itálii, dokonce i kouty jejich vlasti - zejména horské oblasti francouzského Centrálního masívu. Balkánská krajina tedy nebyla vnímána jako typicky orientální či odlišná od Evropy.

Na základě studia pramenů lze konstatovat, že naši autoři Balkán ještě nevnímali jako samostatný a přesně ohraničený prostor s vlastními atributy. Vnímali jej jako transformující se oblast mezi Evropou a Orientem, která je na pomezí obou těchto civilizačních světů. Lze také říci, že označení Balkán začalo v geopolitickém pojetí svým způsobem nahrazovat pojem Evropské Turecko, a to zejména v období, kdy osmanská moc na poloostrově slábla. Právě osmanská nadvláda – ať již bývalá či přítomná – vytvářela jakýsi pomyslný rámec tohoto teritoria a determinovala jeho atributy. Pro francouzsky píšící autory byl Balkán politickým pojmem, byl jakýmsi „dítětem, které velmoci pomáhaly přivést na svět“, jakýmsi novým světem, který se vymanil z orientální nadvlády a ve kterém bude díky evropskému vlivu a pomoci nastolen nový řád.

Perspektiva pohledu a způsob objevování byl v obou studovaných společnostech odlišný. Francouzsky píšícím autorům bylo z důvodu historických vazeb bližší prostředí rumunské, případně kosmopolitní městské prostředí, především pak Konstantinopol. Jejich objevování slovanských oblastí bylo komplikováno i faktem, že neovládali jazyk a byli odkázáni na pomoc tlumočníka, případně se pohybovali v prostředí vyšších vrstev společnosti. Čeští autoři naopak s komunikací - především ve slovanských oblastech – neměli problémy, dá se předpokládat, že i v neslovanském prostředí se dohovořili některým evropským jazykem. Čechům pak byly blízké zejména slovanské oblasti, a v jejich rámci pak pohybovali především ve vesnickém prostředí.

²¹ J. V. Frič, *Z pokořeného Cařihradu*, *Osvěta*, 1876, s. 525.

IV. 2. Města a vesnice. Obraz sídelních aglomerací v pramenech

IV. 2. 1. Popis obytných aglomerací jako pramen ke studiu balkánských dějin

Ať již byl cíl našich cestovatelů jakýkoliv, městy a vesnicemi projížděli, zastavovali v nich, byli v nich ubytováni, navazovali kontakty či plnili svá poslání a ve svých dílech o nich zanechávali četné poznámky. Údaje o obytných aglomeracích se nacházely prakticky v každé práci, v encyklopediích byla hlavním městům balkánských států a historickým městům věnovaná samostatná hesla, podrobný výklad obsahovaly i cestovní příručky. Popis města byl vlastně svým způsobem popisem „živého organismu“, ve kterém se cestovatel setkával na jedné straně s architekturou, jako svědkem minulosti, a na druhé straně s jeho současnou tváří. Popis města tak může posloužit ke studiu architektury a stavebních slohů, životního stylu a každodennosti, modernizace apod. V této kapitole soustředíme pozornost zejména na popis „technického“ stavu měst. Naši autoři se totiž nacházeli v balkánských provinciích v době modernizace společností, která šla ruku v ruce s evropeizací, v národních státech provázenou ještě deosmanizací. Právě v oblasti stavebnictví, urbanistiky a vztahu k hmotným památkám měl tento proces velice rychlý efekt a naši autoři ho tedy mohli snadno zaznamenávat. Bylo zajímavé položit si otázku, jak vnímali balkánské prostředí autoři konce devatenáctého století, zejména jak konkrétně vnímali velké přeměny a jaký k nim měli vztah. Obraz obyvatelstva a percepce každodennosti, tedy prvky, které v každém popisu dotvářely kolorit města a vesnice, se odráží v dalších kapitolách.

Slovníková hesla ve francouzských i českých encyklopediích byla věnována především metropolím a historickým městům. Uváděla údaj o poloze a rozloze města, o jeho populaci, hospodářském a politickém významu a jeho současnému rázu, podrobně potom rozváděla historii města a popis historických památek. Delší cestopisné črty o městech měly vesměs jednotný sloh - autoři předkládali čtenáři stručný topografický popis měst, líčili svůj příjezd, setkání s městem, všímali si jeho dominant – kostelů, mešit, moderních továrních budov nebo přístavů. Příležitostně podávali i podrobný popis své cesty, který se v několika případech shodoval

s itinerářem v cestovní příručce, z čehož můžeme soudit, že někteří cestovatelé pravděpodobně knižní průvodce používali anebo se podle nich na cestu připravovali.¹

Z pramenů tak bylo možné získat podrobný popis metropolí (Konstantinopole, Athén, Bělehradu, Bukurešti, Sofie, Cetinje), regionálních center (jako například Sarajeva, Rusčuku, Plovdivu, Niše, Soluně) a dalších menších měst ležících na hlavních dopravních tepnách a měst historicky významných (například Varna, Bosenský Brod, Mostar). Kromě městského prostředí autoři v časopiseckých článcích zachytili i kolorit balkánských vesnic zejména z regionu bosenského, bulharského a řeckého. V českých časopisech byly články často doplněny obrazovým doprovodem, ať již v podobě fotografií anebo ilustrací.² Ve francouzských časopisech se nacházelo více obrazového materiálu z městského prostředí, zejména z Konstantinopole.

V českých pramenech pocházelo nejvíce materiálu z měst, která se minulosti ocitla pod osmanskou nadvládou a v době, kdy je autor navštívil, byla již součástí samostatných států, případně z území se zvláštním statutem (z Bosny a Východní Rumelie), která byla osmanské říši postupem času definitivně odňata. Ve francouzských pramenech se poměrně často objevovaly poznámky o Konstantinopoli, v národních státech a regionu tehdejšího osmanského Balkánu to byla především hlavní města, případně města strategicky významná.

Jak již zaznělo v úvodním výkladu, hlavním průvodním znakem evropeizace balkánských měst byla deosmanizace, tedy emancipace od všeho osmanského. Během tohoto odvrhování osmanského dědictví byly mešity a jiné náboženské i světské stavby často bořeny, přestavovány či používány ke zcela jiným účelům, než ke kterým byly vystavěny, případně byly ponechány napospas osudu. Novou tvář získávala města především asanací starých městských čtvrtí a budováním nové infrastruktury a vůbec realizací nového urbanistického pojetí prostoru podle projektů evropských stavitelů. Za vzory výstavby sloužily zejména metropole Mnichov, Paříž a Vídeň, v pozdějším období byla inspirace hledána i v urbánní architektuře ruských a amerických měst.³ Na budování četných měst zejména v Bulharsku, Srbsku a

¹ Téměř totožnou trasou jako je uvedena v Baedekru chodí po Cařihradě a po Athénách J. V. Prášek.

² Autory kreseb z balkánského prostředí byli např. I. Mrkvička, J. Věšín, Fr. Zvěřina, A. Chittussi a O. Hořejší.

³ O modernizaci bulharských měst srov. B. Lory, *Le sort de héritage ottoman*, Istanbul 1985, s. 99-122; Roumiana Preshlenova, *Challenge for Liberty: shaping identification in Bugarian*

Bosně se podílela i řada českých a rakouských architektů a stavebních techniků. Jmenujme například rakouského architekta Frantze Kwerfelda, českého architekta Jana Nevoleho a německého inženýra Frantze Jankeho v Bělehradě, na urbanistické přeměně Sarajeva se velkou měrou podílel český architekt Josef Pospíšil, v Bulharsku působil například Lubor Beyer.⁴ Tito přizvaní odborníci přinášeli zejména nové pojetí prostoru, pro něž byly typické široké ulice a užitková světská architektura. Zároveň velkou měrou přispěli k položení základů moderních architektur a urbanistiky v jednotlivých balkánských státech, ve kterých se začaly projevovat snahy o vytvoření národního slohu. V nich se potom objevovaly prvky lidové architektury a inspirace byla rovněž hledána ve starších stavebních slozích.⁵

IV. 2. 2. Analýza popisu obytných aglomerací

IV. 2. 2. 1. Fenomén modernizace

Právě rostoucí a modernizující se města byla podle českých autorů tím nejvýraznějším ukazatelem v procesu evropeizace Balkánu. Z urbánní architektury upozorňovali čeští autoři především na průmyslové závody a reprezentativní stavby – královské paláce, knihovny, muzea, náměstí, nádraží, továrny či „poevropsku“ zařízené hotely a kavárny. Znakem modernizace byly podle slov pozorovatelů i rovné čisté ulice, dlážděné chodníky, veřejné osvětlení, dopravní prostředky jako kočáry, evropská (pařížská) móda, francouzská a italská kuchyně v restauracích a v hotelech.

Tato dynamická modernizace byla často stavěna do kontrastu se špatným stavem chátrajících částí měst a Orientu obecně. Popisu osmanských a orientálních prvků v urbanistice a architektuře se budeme věnovat dále v textu, uveďme si na tomto místě příklad takového popisu, ve kterém je ilustrován kontrast mezi starým a

urban space after 1878. In: Lud'a Klusáková (ed.), „We“ and „the Others“. Modern european societies in search of identity, *Studia historica LIII*, AUC Philosophica and historica 1 (2000), 2004, s. 103-116; o modernizaci Bělehradu srov. Tanja Damljanovič, *Belgrade modernism: reaching the ideal from across the revers*. In: *tamtéž*, s. 91-101.

⁴ O jejich působení v Bulharsku viz Bedřich Dušek, *Účast Čechů v technické práci a v průmyslovém podnikání v Bulharsku*. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, Praha 1940, s. 139-141; Emil Ženatý, *Práce českých a slovenských techniků v jihovýchodní Evropě*. In: *tamtéž*, s. 137-139; Medmed Hrasnica, *Živa prisutnost. Architekt Josip Pospíšil i počrtal modernog pokrta u architektury i urbanizmu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1985 .

⁵ O vzniku bosenského slohu srov. Nedžad Kurto, *Architektura Bosne i Hercegovine. Rozvoj bosanskoga stila*, Sarajevo 1998.

novým. V jednom ze článků klasického filologa J. V. Práška nalezneme následující popis bulharského Rusčuku: „(...)Před městem na vysokém břehu běhají se průmyslové závody, s velikými svými dýmníky, mezi nimi rozsáhlý pivovar. K závodům přiléhá turecké město, odumírající opuštěné se vši nonchalanci Orientu, s polorozpadlými džamijemi, osiřelými haremy, s chudobou na všech stranách zející. Čtvrť bulharská (...) kupí se hlavně kolem krásné třídy nádražní. Celá řada nádherných budov skví se zde, jakoby na odiv odumírající části turecké. Nejvíce vyniká skvostný palác knížecí a velká budova bulharské střední školy ... K budovám veřejným přistupují i četné domy soukromníků, vkusem západním vyzdobené, dobře projevující, kterak rychle přibližuje se Rusčuk civilisovanému západu (...)“⁶

Práškovo líčení je příkladem popisu, který v pramenech nalezneme poměrně často - v rámci jednoho města spatřuje autor kontrast mezi starým a novým, mezi chátrajícím Orientem a evropeizující se částí města, přibližující se svou podobou Okcidentu. V podstatě se jednalo o kulturně civilizační osu, procházející ve vnímání autora jedním městem.

O civilizačně kulturní hranici mezi Evropou a Orientem hovoří rovněž Laveley při své cestě z Esseku (dnešní Šišek) přes Varpolje směrem do Bosny. Zatímco Essek byl v jeho očích civilizovaným městem, směrem k Varpolje začínala podle jeho slov „barbarie“. Hranici mezi Evropou a Orientem spatřoval v konkrétním místě na řece Sávě. Byla jím malá městská aglomerace v Bosně, kterou řeka Sáva, a postupem času i historie, rozdělily na dvě města - Bosenský Brod a Slavonský Brod. O Slavonském Brodu hovořil Laveley jako o městě regulovaném, s rovnými ulicemi a o Bosenském Brodu zase jako o opravdovém „tureckém městě“. Podle jeho slov se jedná o kontrast mezi Evropou a Orientem, o dvě civilizace, oddělené pouze řekou, kterou vidí jako donedávna existující hranici mezi Evropou a Orientem. Slavonský Brod je podle jeho slov město upravené, Bosenský Brod je z jeho pohledu město turecké. Brod je tedy svými dvěma částmi příkladem kontrastu mezi Orientem a Okcidentem. O mostu, který byl přes řeku postaven za rakouské správy hovoří jako o „mostu do civilizace“.⁷

Právě prvek modernizujícího se a pokrokového sehrával v hodnocení autorů nejvýznamnější roli v popisu všech modernizujících se měst v této periferní části Evropy. Například Bukurešť, která nebyla přímou součástí osmanské říše a nemusela

⁶ J. V. Prášek, *Od Rusčuku k Pontu*, *Zlatá Praha*, 1886, č. 40, s. 635.

⁷ Emile de Laveley, *La péninsule des Balkans*, I. díl, 1888, s. 142-143.

se vyrovnávat s deosmanizací, čelila v procesu modernizace podobným problémům jako města na periferii, tedy s celkovou technickou zaostalostí. Přeměny Bukurešti si všímali francouzští autoři. Reflektovali rychlé modernizační změny, kterými město v posledním čtvrtstoletí 19. století prošlo. V roce 1897 obdivoval Jean de Witt, jak rychle se Bukurešť přeměnila z provinčního města v metropoli s kavárnami, veřejným osvětlením a luxusními stavbami.⁸

Nalezneme ale i autory, které modernizace balkánských měst příliš nenadchla, poněvadž nesplňovala jejich představy o pokroku. Například francouzský autor Henri Houyssaye se během své návštěvy Řecka vyjádřil o Athénách jako o městě nezajímavém, šíleně nudném, s domy bez charakteru a s prašnými ulicemi. Poznamenal, že se jedná o město univerzitní, ale ne město univerzitního typu jako je například Paříž. V Athénách postrádal především velkoměstský ruch a život.⁹ Na popisu Housaye byl patrný jeden důležitý prvek, že totiž autoři přirovnávali balkánská města k velkým metropolím, které znali. Jednalo se tak ale o značně nevyvážené srovnávání provinčních balkánských měst s Paříží jako evropskou metropolí a Prahou, která sice stála rovněž na periferii, ale byla v odlišné situaci než města balkánská. Je zřejmé, že pokud by autoři srovnávali balkánská města s městy menšími nebo méně významnými, nebyl kontrast tak výrazný. Nikdo z našich cestovatelů si ve své době neuvědomoval, že některá města v balkánském regionu byla leckdy vyspělejší než města evropská. Například v Bukurešti bylo už v roce 1857 jako vůbec v prvním městě na světě zavedeno pouliční osvětlení petrolejovými lampami a rumunský Temešvár byl prvním městem v Evropě, kde bylo zavedeno elektrické osvětlení (1884).¹⁰ V Konstantinopoli jezdila tramvaj již koncem 19. století.

IV. 2. 2. Předosmanské památky

Během návštěv měst, které se ocitly v minulosti pod osmanskou nadvládou, autoři upozorňovali na památky z doby předosmanské. Konkrétně se jednalo o obdiv k antickým stavbám v Řecku, byzantským (respektive křesťanským) památkám po celém Balkánu, které byly v době, kdy je naši cestovatelé navštívili, již ve značně

⁸ Eduard Marbeau, Un nouveau royaume – Roumanie, *Correspondant*, 10.4.1881, s. 28; Jean de Witt, Les débuts d'un régime d'après les mémoires du roi de Roumanie I. Une page de l'histoire de l'influence française en Orient, *Correspondant*, 25.10.1898, s. 255ff.

⁹ Henri Houssaye, La Grèce depuis Congrès de Berlin, *Revue des Deux Mondes*, 1886, s. 29.

¹⁰ Kurt Treptow (ed.), *Dějiny Rumunska*, Praha 2000, s. 443-444.

špatném technickém stavu. Mnozí autoři projevili lítost zejména nad přestavbou mnoha kostelů na mešity. Turističtí průvodci pečlivě sledovali historii lokalit, které byly v předosmanském období významné, často byly uvedeny obrázky památek, jejichž torza mohl cestovatel spatřit.

Nostalgie zaznívala zejména z úst klasických archeologů při návštěvě Řecka, případně i Konstantinopole. Klasičtí archeologové se vesměs věnovali detailnímu popisu klasických památek a přibližovali čtenáři jeho podobu z dob dávno minulých, z nichž nyní zbývala pouze torza. Příkladem tohoto typu článků byl popis Athén v člancích klasických archeologů Justina Václava Práška a Františka Velišského.¹¹ J. V. Prášek v podobném duchu vyjadřoval i ve svém cestopise z Konstantinopole, který pojal jako průvodce po předosmanských památkách.¹² Z článku je patrná zřetelná nostalgie po období antickém a byzantském a jeho zklamání nad současným stavem. Zdůraznil však, že poškození a zničení antických a křesťanských byzantských památek v Konstantinopoli nebylo pouze dílem Turků, ale zasadili se o ně především křesťané –Evropané, kteří Konstantinopol vyplenili během křížových výprav.

IV. 2. 1. 3. Orientální prvky a osmanské dědictví v architektuře

Do ostrého kontrastu s evropeizací a modernizací stavěli čeští i francouzští autoři orientální znaky a orientálnost vůbec, což v kontextu vnímání měst znamenalo především negativní vnímání původního stavu měst za osmanské nadvlády.

Právě na pozůstatky osmanského dědictví a na orientální ráz měst autoři neustále upozorňovali a při minimálním náznaku jejich existence je zdůrazňovali. Například slovník Larousse u měst Bělehrad, Bukurešť a Athény shodně uvádí, že mají ještě „orientální ráz“.¹³ Jedná se o zajímavou poznámku pokud, si uvědomíme, že Athény a Bělehrad byla města, jejichž modernizace byla zahájena ve 30. letech 19. století, ihned po získání samostatnosti. Je tedy zřejmé, že osmanská minulost a osmanské památky autory neustále přitahovaly a v mnohých případech se zdá,

¹¹ Justin Václav Prášek, *Procházky Athénské, Zlatá Praha*, 1886, s. 38, s. 51, s. 115, s. 135, s. 151, s. 169.

¹² Příkladem tohoto popisu je cestopis českého klasického archeologa J. V. Práška do Konstantinopole: J. V. Prášek, *Aja Sofia v Cařihradě, Zlatá Praha*, 1886, č. 51, s. 808-809; *týž*, *Na hippodromu stambulském, Zlatá Praha*, 1886, č. 52, s. 822; *týž*, *Cařihradská Pera a starý most galatský, Zlatá Praha*, 1886, č. 48, s. 759 č. 50, s. 762; *týž*, *Procházky stambulské I., Zlatá Praha*, 1887, č. 11, s. 76; *týž*, *Procházky stambulské II., Zlatá Praha*, roč. 3, 1886, č. 23, s. 342.

jakoby je autoři schválně vyhledávali a chtěli tím upozornit na rozdílnost mezi městy z této geograficko-kulturní oblasti jihovýchodní Evropy a Evropou střední a západní.

Hlavní doklad orientálnosti představovala podle českých i francouzských autorů existence zbytků bývalých obytných muslimských čtvrtí (mahalle) anebo tržišť (čaršije), které autoři vesměs označovali jako „tureckou čtvrť“. Poukazovali zejména na absenci jakéhokoliv logického urbanistického pojení prostoru a plánu této aglomerace. Čtvrtě byly tvořeny změtí křivolakých uliček a dřevěných domů, v pramenech zdůrazňovali zchátralost a špínu. Popis turecké čtvrti představoval většinou velice barvitou část popisu, ve kterém autoři nešetřili kritikou. Kromě městských čtvrtí se v některých městech nacházely i osmanské hřbitovy, které autoři rovněž popisují jako chátrající a neudržované. Ve městech, ve kterých žilo muslimské obyvatelstvo, upozorňovali na existenci trhů – na křik, pestrost prodávaného sortimentu, kolorit obchůdků, neodmyslitelnou součástí byly i ženy, zahalené závojem.

V muslimském prostředí se autoři věnovali i městskému obydlí, s nimiž nás však seznamují jen zběžně. Prakticky podrobný popis poskytovaly pouze cestovní příručky v kapitolách informujících o způsobu života a zvycích. Z popisu vyplývá, že domy zámožnějších muslimů byly v lepších případech zděné, většina domů byla jednopatrová, postavená ze dřeva. Interiér domu zřejmě nikdo z našich cestovatelů nenavštívil, takže pokud o interiérech mluví, jsou jejich poznámky stručné, opírají se o poznatky získané s nejvyšší pravděpodobností z doslechu. Dům byl podle popisu několika autorů rozdělen na dvě základní části – *selamlik*, který užívali muži, a *haremlik*, který obývaly ženy a kromě rodinných příslušníků a velmi blízkých rodinných přátel sem žádný jiný muž neměl přístup; druhou částí byly prostory určené ke společenskému životu, kam měly přístup i cizí mužské osoby. V domech nemajetných muslimů, které byly často tvořeny jednou místností, sloužil k oddělení obou částí závěs.

Další budovou, s jejímž popisem jsme se často setkali, byl podle průvodce po evropském Turecku větší prostornější dům, neboli *konak* či *han*. Průvodce uváděly, že domy muslimů jsou podle evropských měřítek zařízeny nedostatečně, jsou vybaveny pouze divany, komodami a několika menšími stolky, velké stoly chyběly.¹⁴ Podlaha je v létě pokryta slavenými rohožemi, v létě kobercem. Jak ale upozorňuje –

¹³ *Larousse*, sv. 1, s. 859; *Larousse*, sv. 2, s. 496, s. 1398.

¹⁴ *Meyers Reisebücher, Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*, 1908, s. 165-166.

vyšší vrstvy si pořizují do domu i vymoženosti evropského luxusu – piano nechybí v žádném haremliku vyšší společnosti. Jídlo je servírováno na velkém měděném nebo cínovém podnose, nejí se příbory, nýbrž rukama, k omývání rukou je připravena konev s teplou vodou a nádobka na mytí rukou. V cestopisech byl ale název *han* nebo *karavanseraj* používán jako označení pro zájezdní hostinec. Jednalo se o několik dřevěných budov (obytná část, dvůr a stáj), které byly stavěny podél cest či přímo ve městech a vesnicích. Ubytování v nich nebylo zřejmě příliš komfortní, cestovatelé si stěžovali na nepořádek a špínu.¹⁵

Pro české i francouzské cestovatele byly za orientální rysy orientálnosti obecně považovány zejména muslimské stavby - především mešity, muslimské hřbitovy, nízké dřevěné domy, úzké křivolaké ulice, hustá spleť ulic, kostrbatá dlažba, velké množství obchůdků a zakouřených kaváren, dřevěné hany (vše většinou ve špatném stavu). Charakteristické pro ně byly špína, prach, bláto, zápach a, špatná hygiena. Orientální kolorit dodával architektuře i orientální životní styl a orientální atmosféra měst, kterou autoři spatřovali ve zmatku, chaosu, křiku, směsici jazyků a pestrosti krojů, v muslimských ženách, zahalených závojem, v atmosféře tureckých kaváren či v přítomnosti obchodníků, posedávajících u svých krámků a provozujících řemeslo přímo na ulici.

IV. 2. 1. 4. Kouzlo Orientu

I když jsme uvedli, že ve vnímání urbanistického rázu měst převládal kontrast záporného orientálního a kladného evropského, je třeba dodat, že se nejednalo o jediný úhel pohledu. Objevily se totiž i kladné odezvy na orientální ráz měst a nalezneme i náznaky nostalgie po mizejícím Orientu. V souvislosti s popisem bosenských měst (zejména Banja Luky, Sarajeva a Mostaru) vyjádřilo několik autorů okouzlení nad šarmem muslimských měst. Autoři se vyznali čtenářům z toho, jak byli uchvázeni pohledem na panorama města, rýsujícího se ve světle zapadajícího nebo vycházejícího slunce, jehož atmosféra byla podbarvena zpěvem muezzinů. Například Jan Třeštík ve svém článku ze Sarajeva uvedl, že štíhlé minarety mají zvláštní půvab, patří k těm městům Orientu, kterým sluneční svit dodává nejkrásnějšího hávu. Ve svém článku o Mostaru uvedl, že za veškerou špínu města stojí zahalena v romantický orientální závoj letní sídla tureckých velmožů a že se mu

¹⁵ *Baedeker's Konstantinopel und Kleinseiten*, Leipzig 1905, s. XIV.

vybavovaly Pohádky tisíce a jedné noci.¹⁶ Oba tyto obrazy - tedy jak „orient skutečný“, tak „zmizelý“- odpovídaly zcela evropskému orientalismu konce 19. a počátku 20. století.¹⁷ Ten se rovněž vyznačoval nostalgií po „orientu vysněném“ na základě četby, existujícím v autorových představách, ale nikdy nenalezeném, ve kterém autoři toužili najít útočiště před svými problémy a problémy, které přinesl konec století.¹⁸

IV. 2. 1. 5. Konstantinopol – město jako symbol

V pramenech, které byly podrobeny naší analýze, se často hovořilo i o Konstantinopoli. Buď byla zařazena jako součást itineráře, nebo se o ní v textech hovořilo v kontextu politického zpravodajství z osmanské říše, případně na ni bylo odkazováno v cestopisech. Praměny jsme ale nerozšiřovali o další práce, poněvadž by se tak pramenná základna nebyvale rozrostla a jen obraz Konstantinopole by si zasloužil samostatnou kapitolu.

Ve francouzských pramenech se vyskytovaly poznámky o Konstantinopoli zejména v různých typech zpravodajství v časopise i *Illustration*, kde byla zveřejněna i řada fotografií architektonických památek, a dále v cestopisných črtách. V encyklopedickém slovníku Larousse byla heslu Konstantinopol věnována několikanásobně vyšší pozornost než všem ostatním městům. V českých pramenech se poznámky o Konstantinopoli objevily jen zcela výjimečně.

Francouzští autoři přistupovali ke Konstantinopoli vesměs jako k městu kontrastů. Ve zpravodajství, přinášejícím informace o politickém vývoji a modernizaci říše, zaznívaly zejména poznámky o modernizující a evropeizující se metropoli, kde pulsuje čilý ruch. Je třeba si uvědomit, že modernizace města probíhala i zde, a je třeba i zdůraznit, že k ní docházelo v rámci snah o modernizaci říše, tudíž se nejednalo o úmyslnou deosmanizaci jako v ostatních městech. Autoři v tomto kontextu neobdivovali Orient, ale pokrok a modernizaci a srovnávali Konstantinopol s evropskými metropolemi. Za evropskou čtvrť byla bez ohledu na vliv evropeizace a modernizace části města označována čtvrť Pera a Galata. Ostatně autoři často zdůrazňovali, že tyto části města nebyly nikdy čistě orientální, nýbrž evropské, poněvadž byly obydleny evropskými obchodníky a soustřeďovalo se zde

¹⁶ Jan Třeštík, Sarajevo, *Zlatá Praha*, 1896, s. 112; týž, Dojmy z potulek Dalmatsko Hercegovských, *Vlast*, 1890, s. 317.

¹⁷ Zde je orientalismus chápán jako kulturní proud v rámci romantismu.

evropské obyvatelstvo. Autoři upozorňovali na budovy, na nichž byly patrné stopy evropského vlivu, na evropskou módu a celkově i evropský styl života jejich obyvatel.

Na druhé straně autoři s obdivem a s nádechem nostalgie popisovali panorama Konstantinopole, její mešity a minarety, honosnost a rozlehlost (ať už současnou či bývalou) muslimských staveb – mešit, paláců, lázní a bazarů. K nejobdivovanějším osmanským památkám patřil zejména palác Topkapi, dílo architekta Sinana Agy, v jehož prostorách si autoři často domýšleli atmosféru velkolepých slavností, podle svých znalostí doplňovali informace z historie o vladařích a případně i historkách, vážících se k některým místům.¹⁹ Zvláštní pozornosti se v těchto textech těšily poznámky o harémech, intrikách, požívačnosti a zkaženosti Osmanů. Neobvykle půvabnými shledávali autoři v tomto kontextu muslimské hřbitovy, fontány, umělecký dekor staveb. Město pro ně představovalo jakési živoucí muzeum, jehož atmosféra má být zachována. Příznivci orientálního koloritu navíc uváděli, že modernizace město ničí.

Z českých autorů věnovali větší pozornost Konstantinopoli dva autoři – Justin Václav Prášek a Josef Václav Frič. Již výše zmíněný klasický archeolog Prášek psal o Konstantinopoli v rozsáhlé cestopisné črtě, otištěné i s obrazovým doprovodem ve *Zlaté Praze*, Fričův článek byl zveřejněn o desetiletí dříve v *Osvětě*. Prášek věnoval pozornost částečně i muslimským památkám, s jistou dávkou ironie psal o zchátralosti staveb, na kterých se podepisuje zub času a jejichž bývalá nádhera, sláva a lesk se již nikdy nevrátí. Stav těchto památek byl podle jeho názoru odrazem stavu celé říše – chátrající, rozpadající se kolosy, spějící k rozkladu. Neodmyslitelný orientální kolorit města představovali v Práškově popisu kavárenští povaleči, zpívající muezzinové, volně pobíhající psi. Autor s netajeným výsměchem poukazoval na fatalismus obyvatel, jejich lenost a ledabylost. Druhým českým autorem popisujícím Konstantinopol byl J. V. Frič, který město navštívil koncem 70. let 19. století, tedy v období, kdy Evropa nabírala nad osmanskou říší na převaze. O jeho vztahu k městu a jeho historii mnohé vypovídal již samotný název článku:

¹⁸ Edward Said, *L'Orientalisme: L'Orient créé par l'Occident*, Paris 1997, s. 165.

¹⁹ Sinan Aga (1491-1588), původně janičár, později vojenský inženýr, od 1538 dvorní architekt. Mezi jeho nejvýznamnější díla patří například tři komplexy mešit - Sulejmanova a Šehzáde v Cařihradu, Selimova v Edirne, dále proslul přestavbou křesťanského chrámu Boží Moudrosti (Hagia Sofia) do podoby mešity. O jeho životě srov. G. Egli, *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zurich 1954.

„Z pokořeného Cařihradu“.²⁰ Jednalo se o vnímání města jako symbolu upadající osmanské moci, která je určena k zániku. Frič vyslovoval v tomto kontextu naději, že město se jednou ocitne opět v rukou křesťanů. Popisoval město jako orientální – se všemi již výše zmíněnými atributy jako zchátralost, špína, ledabylost, i čtvrt' Pera označil za *čistě orientální*. Záchranu města viděli autoři pouze v jediné možnosti – že se Konstantinopol dostane zpět do rukou křesťanů.

Z popisu je patrné, že ve vnímání Konstantinopole existuje u autorů z českého francouzského prostředí ambigvita. Zatímco Francouzi byli schopni vnímat Konstantinopol přes všechna její specifika jako jedno z modernizujících se měst balkánského regionu, Češi byli v popisu více zaujatí. Z jejich popisu neustále vystupuje nostalgie po předosmanském období, současný vývoj podle jejich přesvědčení šel k zániku, pokud nedojde k jeho záchraně tím, že se dostane zpět do rukou křesťanů. Čeští autoři nedokázali přijmout osmanské období dějin města a nedokázali připustit, že město se pod osmanskou nadvládou může rozvíjet. Je tedy patrná jejich zejména křesťanská identita, která je vede k závěrečné vizi, že Konstantinopol bude jednou opět křesťanská.

Z popisu českých i francouzských autorů vyplývá, že celkově bylo chápání orientálna v kontextu popisu Konstantinopole odlišné - zatímco z výše uvedených popisů bývalých osmanských měst vyplývá, že orientální minulost a stopy osmanské civilizace byly chápány jako negativní, v Konstantinopoli měla orientálnost zůstat zakonzervována. Zde byla nedbalost a špína vnímána jako pitoreskní, jako jeden z neodmyslitelných elementů, vytvářejících kouzlo Orientu, nedbalost patřila k lokálnímu koloritu, lenost byla projevem důstojnosti, bezstarostnost fatalismem a tyranie autoritou.

IV. 2. 2. Obraz vesnického prostředí

Vedle popisu měst, která byla nejčastějšími zastávkami našich autorů, jsme se v textech setkávali i s popisy menších obytných aglomerací, tedy malých městeček a vesnic. Přístup k nim byl většinou komplikovanější, pobýval zde již menší počet cestovatelů a materiálu ke studiu obrazu bylo z tohoto důvodu méně. Vesnice navíc

²⁰ J. V. Frič, *Z pokořeného Cařihradu*, *Osvěta*, 1876, s. 532.

v jejich zůstávaly popisu často anonymními aglomeracemi s orientačně uvedenou topografií.

V českých cestopisech byla věnována obzvláštní pozornost vesnicím v Bulharsku, Rumelii, Srbsku a Bosně, výjimečně se objevily zmínky i o řeckém nebo rumunském venkovu. O množství článků s touto tematikou se zasloužili zejména Václav Dobruský, Konstantin Jireček, kteří během svého působení v Bulharsku podnikali cesty s cílem zachytit bulharský venkov. Z řeckého prostředí nalezneme popis vesnice od Václava Petru, černohorské prostředí popsal Josef Holeček. Ve francouzských časopisech se oproti českým cestopisům objevila řada črt z Řecka, dále ze slovanských oblastí. Z francouzských pramenů se popis vesnic objevil zejména v díle Jeana Edrica, Charles Yriatra, Alfons Muzeta, René Pinona, Léona Lamouche. Články jsou v několika případech doplněny ilustracemi. Bulharské prostředí zachytil nejvěrněji J. Mrkvička, černohorské potom J. Čermák.

Vesnici tvořilo podle výpovědi autorů seskupení několika chaloupek kolem návsi, na které byla studna, ve větších aglomeracích stál na návsi i kostel, případně mešita či zájezdní hostinec - *han*. V popisu vesnických chalup se autoři shodovali. Většinou hovořili o prostých dřevěných obydlích, tvořených vesměs pouze jedinou místností, která sloužila celé rodině, ať se jednalo o křesťany či muslimy. Venkov si podle názoru zejména českých autorů uchoval původní ráz. Architekturu staveb pokládali autoři za *tradiční*, často však hovořili o ledabylosti staveb. Nedbalost při výstavbě domků na venkově byla přičítána nepříznivým životním podmínkám a obtížné dostupnosti stavebního materiálu. V případě staveb muslimských však bylo příčinou jejich nedokonalosti ledabylost a víra v proroctví, že budou jednou vyhnáni. Václav Dobruský například líčil bulharské horské vesnice v oblasti centrálního Balkánu a hovořil o ledabylosti staveb. Pokud bychom jeho popis vytrhli z kontextu, mohli bychom lehce nabýt dojmu, že se jedná o popis „orientálních“ městských čtvrtí – *nízké dřevěné domky narychlo postavené, neupravené cesty, nepřilíš velký pořádek*. Autor však vzápětí podává vysvětlení, proč jsou domy stavěny takovým způsobem, *že by nad tím evropský cestovatel sprásknul ruce, neboť se vše přičí veškerým stavitelským pravidlům, plánům a souměrnosti*. Tyto vesnice vznikly podle slov V. Dobruského po rusko-turecké válce, kdy sem přišli bulharští vesničané - křesťané, dříve vyhnaní ze svých domovů Turky, a narychlo se zde usazovali. Vystavění vesnic mělo zabránit návratu Turků, kteří přehli během nedávné války. Jak Dobruský uvedl, bulharští vesničané si tedy stavěli domy sami, bez odborné pomoci a jen

z rychle dostupného materiálu, aby zabránili usídlení Turků. V tomto slovanském křesťanském prostředí byl tedy podle českého pozorovatele nepořádek a zdánlivá ledabylost důsledkem nelehkých životních podmínek Bulharů, ne lenosti a pohodlnosti jako u Turků.

Autoři vesměs věnovali pozornost i hmotnému a technickému vybavení obydlí, oděvům obyvatel a jejich každodennímu životu a činností.²¹ Z jejich popisů je zřejmé, že v materiálním vybavení domácnosti a odívání po dlouhou dobu přetrvával orientální vliv a evropeizace oděvů byla výhradou měst. Mrkvičkovi Bulhaři a Čermákovi Černohorci jsou dokladem toho, že orientální prvky se ve hmotné kultuře dlouho zachovaly a vlastně se automaticky stávaly součástí „tradiční“ kultury. Po stránce duchovní je však poukazováno na „tradiční“ vlastnosti a rysy, které si jednotlivé národy a etnika uchovaly zejména ve vesnickém prostředí. O povaze a charakteristikách národů se zmíníme dále v textu.

Díky své prostotě a jednoduchosti vybavení vystupovaly vesnice a menší obytné aglomerace vesměs jako protiklad k modernizujícím se městům, postupující „civilizaci“, a „evropeizaci“. Tento protiklad, spatřovaný především v zaostalosti a primitivnosti, byl ale nazírán a hodnocen z dvojího úhlu pohledu, můžeme tak hovořit o dvojitěm obrazu vesnic. Na jedné straně byla vesnice popisována jako prostor zaostalý, kam jen pomalu pronikala modernizace. Na druhé straně byla některými autory tato konzervativnost a odloučenost vesnic od vlivu modernizace spatřována jako klad, protože tak docházelo k uchování tradice. Zastáncem tradice byl zejména český malíř a sběratel folklóru Ludvík Kuba.²²

Pokud jsme se v popisu měst setkávali s elementem *evropským* a *orientálním*, které vzájemně tvořily protiklad, můžeme si všimnout, že při popisu venkova tyto protipóly mizí a objevuje se nám nový kontrast – *tradiční* versus *moderní*. Prvek

²¹ Podrobnému popisu vesnické chalupy, pro kterou je velice často použito bulharské označení *kuča* nebo *kašta*, se věnoval V. Dobruský ve Zlaté Praze. V. Dobruský, *Obrázky z bulharské vesnice, Zlatá Praha*, 1885, č. 17, s. 195; též, *Selské chata v Bulharsku, Zlatá Praha*, 1886, č. 37, s. 539. Ilustrace: I. Mrkvička. Stavebním materiálem byl podle jeho slov nejčastěji lepenice, roští, dřevo a v horách kámen, interiér chaty byl *prostinký* – v chalupách bohatších rodin je místností více, za centrální byla považována tzv. *izba* s ohništěm uprostřed, v chalupách chudších rodin byla *izba* jedinou místností, ve které žije celá rodina. Posvátným místem v domě je roh, ve kterém se nalézá ikona. Kolem domu bývá často plot z trní.

²¹ Konstantin Jireček, *Cesty po Bulharsku*, Praha 1888, s. 55, s. 314, s. 346, s. 429.

²² Tento názor zastával zejména malíř a sběratel lidových písní Ludvík Kuba.

tradiční, totožný v kontextu vesnického prostředí s *venkovským*, obsahoval často i orientální prvky, které se svým způsobem staly integrální součástí kultury – zejména hmotné. Opakem tradice, zastoupené venkovem, stála modernizace, kterou reprezentovalo město, jež v tomto kontextu hrálo roli negativního, unifikujícího a destruktivního elementu.

Při hodnocení obrazu obytných aglomerací vyplynul velice pestrý obraz. Poznámky o městech a vesnicích představovaly materiál s velkou výpovědní hodnotou. Město tak představovalo objekt, ve kterém bylo možné nalézt spojitost s osmanskou respektive tureckou minulostí, která byla vnímaná jako „orientální“, současně bylo ale město prezentováno jako modernizující se dynamické těleso. Urbanistické zásahy v balkánských městech, které probíhaly v rámci evropeizace měst, byly vnímány většinou kladně, v popisech bylo v podstatě kladeno rovnítko mezi slova modernizace - pokrok - deosmanizace. Veškeré zásahy do urbanistického rázu měst představoval pro autory posun ve vývoji vpřed – balkánská města překonávala svou dosavadní zaostalost – civilizovala se a přibližovala se Evropě. Veškeré hmatatelné pozůstatky minulého byly pouze špatnou vzpomínkou na temné období, budoucnost byla nahlížena pozitivně. Jednalo se o zdůraznění protikladů, zastoupených dvěma světy – Evropou a Orientem, a to v období, kdy evropské nabývalo na převaze.

Orient měl ale v popisu vedle negativní konotace ještě další resonanci, a to velice pozitivní a emocionálně naladěnou. Orientální bylo v kontextu spojováno s romantikou, kouzlem a šarmem, který zanikal s postupující modernizací a pokrokem. Radikální modernizační zásahy byly v tomto kontextu odsuzovány zejména proto, že ničí „tradiční (historické) orientální hodnoty“.

Popis Konstantinopole byl směsicí obou pohledů. Na jedné straně v ní autoři viděli modernizující se město, na druhé straně vyvážela ideální kulisu pro představy romantických snů a byla prostorem, který podporoval imaginaci, kam se v období *fin de siècle* ubíhaly myšlenky autorů s romantickou duší, kteří zde hledali únik před moderním světem (rozvojem vědy a techniky, materiálním světem). Čeští autoři v ní naopak viděli symbol Orientu a upadající říše. Spolu s úpadkem moci měla být uzavřena i tato kapitola dějin města, jejíž budoucnost autoři automaticky spojovali

s křesťanskou kulturou. Konstantinopol měla v české perspektivě opět připadnout křesťanům.

V českých i francouzských materiálech se objevilo téma balkánského města a vesnice v různých často vzájemně propojených konotacích. Tradiční vesnice představovala především prostředí, které bylo stavěno do kontrastu s modernizujícím se městem. Právě venkov uchoval podle pozorování našich autorů původní tradiční ráz, zatímco město tuto hodnotu ztrácelo.

Atributy Orientu jako špína, ledabylost, neuspořádanost, zchátralost, které jsme z pramenů vyčetli, převládaly obecně v cestopisné literatuře západoevropských autorů od období novověku až prakticky po 20. století. Autoři většinou Orient viděli všude tam, kde se objevily tyto znaky. Orientální prvky nacházeli ve městech stále, byť se třeba jednalo jen o minuskulní ostrůvky v městské aglomeraci nebo pouze několik prvků v architektuře. Evropské bylo všude tam, kde se tyčily tovární komíny, byly dlážděné ulice a nové stavby a nosilo se evropské oblečení. Zkrátka každý autor viděl Evropu a Orient tam, kde je spatřit chtěl.

IV. 3. Konstrukt národních, náboženských, regionálních a etnických identit balkánské populace

System uspořádání osmanské společnosti a sociokulturních vazeb v rámci národních společenství, popsány v kapitole o společenských poměrech v balkánském regionu (kapitola III. 3.), vychází z poznatků moderní světové historiografie, které jsou v současné době dále neustále studovány, diskutovány a upřesňovány. Pokud je naše práce založena na analýze pramenů z konce 19. století, bylo třeba si uvědomit, že penzum znalostí o osmanské říši a Balkánu bylo o poznání menší než zde prezentovaný výklad, a dalo se předpokládat, že percepce populace poloostrova nebude jednotlivým výše uvedeným kategoriím zcela odpovídat. Vzhledem k tomu, že ve všeobecném diskurzu v západní Evropě byla velká pozornost věnovaná „národům“ a „rasám“, bylo možné předpokládat, že se v našich pramenech rovněž objeví snaha rozlišovat národní a etnickou skladbu poloostrova. V tomto kontextu bylo třeba vzít v úvahu i skutečnost, že diskuje se o tom, co je vlastně „národ“, „etnikum“, „rasa“ a „národnost“ byla koncem devatenáctého století teprve otevírána a rezonance těchto pojmů mohla být v francouzském prostředí jiná než v prostředí českém.¹

Objasnění pojmů „národ“ v dobových encyklopediích nám o perspektivě autorů mnohé naznačilo. V *Ottově slovníku naučném* jsme se dočetli, že „národ“ je společný název příslušníků jednoho plemene, kteří mají společný jazyk, mravy a zvyky, tradice, literaturu a osvětu, následovala poznámka, že pojem není doposud jasně vymezen. Byl uveden jeho širší a užší význam; v širším významu byli pod pojem národ zahrnováni Slované (slovanský národ), v užším významu se hovořilo o národu polském, českém jako součástech velkého národa slovanského.² V jednotlivých heslech, vztahujících se k reáliím balkánských zemí a regionů, se jako o národě hovořilo o Srbech, Černohorcích, Bulharech, Albáncích, Řecích, Rumunech a Turcích.

Ve francouzské *Grande Encyclopédie*³ jsme k heslu „národ“ našli rozsáhlé vysvětlení, podané na několika stránkách. „Národem“ se podle této definice

¹ O problematice pojmu národ srov. předmluva k čítance textů věnovaných problému národa a nacionalismu. Miroslav Hroch (ed.), *Pohledy na národ a nacionalismus*, Praha 2003, předmluva s. 9-23.

² *Ottův slovník naučný*, sv. 17, 1901, s. 1046.

³ *Grande Encyclopédie*, sv. 24, s. 830-832.

rozumělo společenství lidí, u kterých se předpokládal společný původ, kteří měli společné fyzické rysy a psychickou, historickou a politickou příbuznost. Za základní prvky, které pomohly konstituovat národy v dějinách, byly považovány rasa, klima, jazyk, náboženství, teritorium a rovněž vláda. Autor slovníkového hesla dále poznamenal, že tato definice byla v zásadě použitelná pouze na Francii a Anglii, nemohla být však uplatněna i na Rakousko.⁴ Jak autor vzápětí upozornil, pojem „národ“ nemá jednotnou definici, která by byla aplikovatelná na všechny národy, poněvadž existují například i národy, které užívají více jazyků anebo které praktikují více náboženství, a naopak společenství, která užívají stejný jazyk, avšak mohou vytvářet rozdílné národy. V heslech věnovaných balkánským reáliím se hovořilo o národě albánském, bulharském, rumunském, řeckém, srbském a tureckém. Podívejme se nyní, jak zachycovali poměry sami autoři, jakým způsobem informovali o obyvatelstvu na stránkách studovaných periodik a jaký „konstrukt“ národních, náboženských i regionálních identit svými popisy vytvářeli.

IV. 3. 1. Neslovanská etnika

IV. 3. 1 .1. Turci a Osmané

Patrně nejpestřejším pramenem k analýze byly materiály, obsahující pojem „Turek“ a „Osman“. Pozastavme se ale nyní krátce ještě u vysvětlení těchto termínů. Jak jsme již výše uvedli, turecký národ v moderním slova smyslu procházel právě v období poslední třetiny 19. a počátkem 20. století důležitou etapou svého vývoje.⁵ V atmosféře rodícího se národního hnutí v průběhu sedmdesátých let měly výrazy „Osman“, „osmanský“, „Turek“ a „turecký“ výrazně odlišný společensko-politický podtext a souvisely s názorovou pluralitou i různými ideologickými proudy. Slovo „Turek“ představovalo ve společenském kontextu osmanské říše v této době označení pro prostého, nevzdělaného a hrubého venkovana z Anatólie. Příslušníci vyšších společenských kruhů ale sami sebe takto neoznačovali, nazývali se „Osmany“ a spojovala je především loajalita k říši a dynastii. Důraz na turectví a turecký národ se stal typický až v pozdějším období počátku dvacátého století pro spíše nacionálně smýšlející proud národního hnutí, nazývaného jako Mladoturci, a to

⁴ *Grande Encyclopédie*, sv. 24, s. 832.

⁵ Podrobně o tureckém národním hnutí viz David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, London 1977; Francois Goergeon, *Des Ottomans aux Turcs*, Istanbul 1995.

v souvislosti s formováním jejich ideologie. Mladoturci, hledající nové atributy národní identity, usilovali o to, odlišit se od multietnických a multikulturních elit starého režimu a začali klást důraz na ryzí turectví a čistý etnický původ. Právě „nezkažený venkovan“ stal prototypem pravého mravně a národnostně čistého občana, který se odlišoval od „Osmance“ jako příslušníka starého režimu.⁶ Znovu je třeba poukázat na fakt, že tyto poznatky jsou výsledkem moderní historiografie a naši autoři neměli takto utříbený přehled - a vlastně ani mít nemohli. I jejich popis však odráží velice zajímavé reflexe a úvahy na téma etnogeneze, identity a charakteru tureckého etnika.

Ve francouzských pramenech jsme se s pojmy Turek a Osman setkali nejvíce v materiálu informujícím o vnitropolitické situaci v osmanské říši, kterou francouzský tisk velice podrobně monitoroval. Francouzský encyklopedický slovník *Larousse du XIX siècle* rozuměl pod pojmem „Osman“ „veškeré obyvatelstvo osmanské říše“ a pod pojem „Turek“ zahrnoval „všechny etnické Turky“.⁷ V naučném slovníku *Grande Encyclopédie* se nacházelo heslo „Turek“ a „Turko-Tatar“, které představovalo rozsáhlý výklad o etnogenezi a historii turko-tatarských národů. O Turcích se pak hovořilo v souvislosti s Tureckem (které bylo synonymem pro osmanskou říši) a bylo uvedeno, že v Evropském Turecku žijí Turci pouze v Istanbulu.⁸

V periodikách pak byly termíny „Osman“ a „Turek“ používány značně volně – někdy víceméně jako synonyma, jindy viděli autoři mezi pojmy výrazné rozdíly. Z hlediska antropologického hovořil Eugène Pittard ve své studii o antropologii balkánských národů o „Turcích“ a „Osmanech“ víceméně jako o synonymech. Definoval je jako národnostně smíšené obyvatelstvo, jako populaci žijící v osmanské říši. Uvedl, že „evropští Turci“ mohou být národnostně Řekové, Albánci anebo Slované.⁹ Jiné pojetí nabízeli v osmdesátých letech 19. století Emil de Laveley a Jean Erdic, kteří ve svých pracích pojmy „Turek“ a „Osman“ důsledně odlišovali. Za „Osmance“ označovali vyšší vrstvy společnosti – zejména byrokraty a hodnostáře, kteří žili v palácích obklopeni luxusem a daněmi sužovali poddané obyvatelstvo

⁶ E. Gombár, *Zápas o novodobý stát v islámském světě*, Praha 1989, s. 56-57; Georgeon, *c.d.*, passim; Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Oxford 1969.

⁷ *Larousse du XIXe siècle*, sv. 3, s. 326.

⁸ *Grande Encyclopédie*, sv. 31, s. 485.

⁹ Eugène Pittard, *Les peuples des Balkans*, Paris 1930, s. 93-95.

nejen křesťanské, ale i muslimské. Jejich činnost spojovali autoři zejména s korupcí, podvody, lenošením a nicneděláním. Jako „Turky“ označovali Laveley a Erdic nižší vrstvy společnosti, zejména venkovské obyvatelstvo tureckého původu, které bylo podle jejich slov vykořisťováno stejně jako ostatní obyvatelstvo osmanské říše. „Turek v Konstantinopoli“ potažmo „Osman“ byl popisován jako líný Turek, žárlivec a požitkář a konzervativní muslim, nesnášející osvětlu, novoty a pokrok. Naopak venkovský Turek byl popisován jako zdravé jádro národa a naděje na lepší budoucnost, i když bylo rovněž poukazováno na aspekty jeho orientální povahy, za kterou byl považován zejména fatalismus.¹⁰

V podobném smyslu o Turcích hovořil i Alfréd Gilliéron, který uvedl, že Turkům byl veškerý pokrok cizí. Podle jeho názoru Turek, který vystoupil z atmosféry patriarchální a primitivní islámské civilizace, degeneroval a morálně zkorumpoval. Měl potom pouze dvě volby – buď se zcivilizoval a přestal být „Osmancem“, nebo se zatvrdil ve své orientální povaze a upadl ještě více do boje proti civilizaci.¹¹

Obraz líného a nevzdělatelného Turka byl pak v ostrém kontrastu s informacemi o vzdělaných představitelích osmanské moci, zejména o osmanských generálech, sultánech a politicích, jejichž portréty byly zveřejňovány zejména na počátku 20. století v časopise *Illustration*.¹² Právě články a především obrazový doprovod v *Illustration* v této době nejvíce reflektovaly evropeizaci a modernizaci osmanské společnosti. Pokrokové složky turecké společnosti, žijící převážně v Konstantinopoli a dalších velkých městech, přebíraly v rámci modernizace společnosti v průběhu 19. století mnohé evropské prvky. Jednalo se zejména o oblast každodenního života, projevující se zřetelně v oblečení (*à la franca*), ale také ve vystupování, ve znalosti francouzštiny a laicizaci společnosti. Na fotografiích z prostředí Konstantinopole bývaly v této době zachyceny postavy v evropských šatech a doplňovaly je zmínky o modernizaci společnosti. V období mladoturecké revoluce (1908) se objevovaly články, ve kterých se autoři o Turcích vyjadřovali velice kladně jako o národu, který v poslední době učinil velké pokroky na cestě

¹⁰ Např. Emile de Laveley, *La péninsule des Balkans*, sv. I., 1888, s. 214.

¹¹ Alfréd Gilliéron, *Grèce et Turquie, Notes de voyages, Revue des Deux Mondes*, 1877, s. 283.

¹² V *Illustration* se jednalo například o portréty Mehmeta Paši - ministra zahraničních věcí, Habarta Paši - vrchního velitele tureckých námořních sil, Konstanta Paši - zástupce guvernéra bosensko-hercegovského villájetu, Mehmeta Aliho Paši - vrchního velitele turecké armády.

modernizace a demokratizace společnosti, zdůrazňováno bylo zejména znovuzavedení konstituce. Pokud se ozývala kritika, byla adresována sultánovi Abdülhamidovi II., symbolu starého osmanského režimu, kterého revoluce odstranila. Celkově byla tato islámská společnost, transformující se po vzoru západních států, autory vnímána smíšeně.

V období první balkánské války byly líčeny válečné hrůzy obecně, Turci byly nahlíženi vesměs neutrálně jako jeden z bojujících národů. Pokud zaznívala kritika, byla vyslovována v tom smyslu, že osmanská říše nelítostně až fanaticky bojuje za své přežití. Výraz „Turek“ byl v tomto kontextu používán spíše jako personifikace říše. V tomto období se zejména v *Illustration* objevovaly poznámky, obhajující postup osmanské říše proti balkánským národům a prohlašující její úsilí o zachování celistvosti říše za oprávněné. Vzhledem k tomu, že články v *Illustration* nebyly signované, můžeme pouze předpokládat, že autorem některého z nich byl i Pierre Loti, skalní zastánce Turků a jejich obhájce ve francouzských médiích.

V souvislosti s úvahami o vlastnostech Turků vyvstala i diskuse na téma jejich etnogeneze. Ozývaly se hlasy, jež zdůrazňovaly, že Turci jsou neevropský element. Jean Erdic však v této souvislosti upozornil, že kdybychom zkoumali etnogenezi jednotlivých evropských národů, museli bychom konstatovat, že v Evropě není doma nikdo, protože všechny národy jsou de facto přistěhovalci.¹³ Rovněž další francouzský autor Léon Lamouche uvedl, že Turci nejsou v Evropě zcela cizorodým elementem, a poukázal na skutečnost, že Turci převzali mnoho prvků z byzantské kultury, a svým způsobem jsou tedy dědicové Byzance.¹⁴

V českých pramenech populárně vědeckého charakteru jsme se setkali s Turky zejména v souvislosti s informacemi o protitureckých povstáních slovanského obyvatelstva v Bosně a Hercegovině, později v souvislosti s událostmi v Bulharsku a Makedoni, za balkánských válek a rovněž v cestopisech.

V materiálu o povstáních a revolucích byl podán velice negativní obraz Turků. V českých pramenech vystupovali jednoznačně jako odvěcí nepřátelé balkánských Slovanů. Česká média kladla důraz na líčení válečných ukrutností, kterých se „Turci“, případně muslimové, obecně dopouštěli na křesťanech. Důraz byl

¹³ Jean Erdic, *Autour de la Bulgarie :Bulgarie, Roumélie, Turquie, Grèce, Corfou, côtes d'Albanie, Bouches de Cattaro, Monténégro, Dalmatie, Herzégovine, Bosnie, Slavonie, Serbie, avril-juin 1883*, Paris 1902, s. 5, 40-41, 132.

¹⁴ Léon Lamouche, *La péninsule balkanique*, Paris 1899, s.118-120.

kladen především na fakt, že se jednalo o muslimy, objevovali se velice expresivní výrazy typu „fanatičtí vrazi“, „muslimští psi“, „bestie v lidské podobě“ apod.

České naučné slovníky poskytovaly erudovaný výklad k problematice dějin Turků a obsahovaly podrobné definice k pojmům „Turek“ a „Osman“. Riegrův *Slovník naučný* rozlišoval u hesla „Turek“ užší a širší význam tohoto slova. V širším významu se pod ním rozuměl „(...) jeden z nejdůležitějších kmenů Altajské čeledi plemene Mongolského, v užším smyslu jsou (Turci) národ v Turecké říši panující, kteří sami sebe nazývají Osmanli (...)“.¹⁵ O zhruba třicet let později bylo možné nalézt v *Ottově slovníku naučném* u hesla Turek následující informace: „(...) Turci jsou názvem etnografickým, kterým obyčejně rozumějí se osmánští příslušníci říše turecké (...)“.¹⁶ Pojem „osmánští příslušníci říše turecké“ pak zahrnoval všechny etnické Turky. Podle dobového vysvětlení se jednalo o potomky Osmana I., který dal název celému národu a říši.¹⁷ Je tedy patrné, že během třiceti let došlo v českých slovnících k posunu významu slov „Osman“ a „Turek“. Zatímco v sedmdesátých letech 19. století se hovořilo o „tureckém národě“, počátkem 20. století byl oficiálně použit ve slovníku termín „osmanský národ“. *Ottův slovník naučný* tedy uvedl heslo v úplně opačném významu, než jak jej vykládá současná historiografie. S „Turky“ nebo s „Osmánci“ se autoři podle svých slov setkali rovněž v různých slovanských balkánských regionech. V tomto případě se však velice pravděpodobně nejednalo o etnické Turky, nýbrž o islamizované autochtonní obyvatelstvo – bosenské muslimy v Bosně a Hercegovině, Pomáky v Bulharsku nebo Cincary v Makedonii. Mohlo se jednat rovněž i o muslimy, kteří přišli z jiných částí říše a usazovali se, lépe řečeno byli usazováni, v oblastech, které opustilo původní balkánské obyvatelstvo, či spíše odkud bylo vyhnáno.

Vše turecké a osmanské bylo v českých pramenech povětšinou odmítáno jako cizí, orientální a bez jakýchkoliv vazeb na evropské prostředí. Turci a Osmané v popisech vystupovali vesměs jako národ barbarický, necivilizovaný a nezcivilizovatelný.

Například český autor Josef Wunsch ve svém článku ze sedmdesátých let 19. století uvedl, že Turek přestává být v důsledku modernizace Turkem a stává se

¹⁵ *Slovník naučný*, sv. 5, 1872, s. 640.

¹⁶ *Ottův slovník naučný*, sv. 25, 1906, s. 880.

¹⁷ *Ottův slovník naučný*, sv. 18, 1902, s. 916.

„Francouzem“, protože vzdělaný Turek podle jeho názoru neexistuje.¹⁸ Podle Wünschovy interpretace tedy Turek potažmo orientálec v důsledku osvěty automaticky ztrácel svou tureckou identitu a stával se z něj jiný člověk - Evropan.¹⁹ Osvěta, vzdělávání a modernizace byly v této perspektivě pohledu s islámem neslučitelné.²⁰

Líný orientálec a fanatický vrah však nepředstavovali jediný obraz Turků v českých pramenech. Ve *Světozoru* se například již v sedmdesátých letech objevily portréty představitelů osmanské říše a v období mladoturecké revoluce se objevily v *Národních listech* zprávy, vítající pokrokové změny a modernizaci.²¹ Stejně jako ve francouzském, tak i v českém prostředí se ozval názor, že Turci jsou dědici Byzance. Jednalo se o úvahy historika Josefa Bidla, který se věnoval problematice byzantských dějin a vystoupil s názorem, Turci jsou ovlivněni řeckou kulturou a osmanská říše je tak dědičkou Byzance.²²

Jako „Turci“ byli v českých i francouzských pramenech označováni etničtí Turci i muslimové z balkánského prostředí, a to jak autochtonní islamizované obyvatelstvo, tak přesídlenci. V českých pramenech vznikl obraz Turků zejména v období konfliktů jako „obraz nepřítele“, zrcadlově k obrazu křesťanských národů. Obraz Turků byl v tomto kontextu vždy negativní. Ve francouzských pramenech se objevoval také, ale nebyl nijak zvlášť výrazný.

Společný českému i francouzskému prostředí byl obraz Turka jako líného, neschopného, nepořádného a konzervativního orientálce, který odpovídal dobovým obecně rozšířeným stereotypním představám.. V tomto případě se vesměs popis vztahoval obecně na konzervativní společenské vrstvy, byrokraty a reprezentanty starého osmanského režimu. V případě, že byli Turci zachyceni jako moderní a

¹⁸ Označení Francouz zde je třeba chápat v širším kulturním kontextu jako Evropan.

¹⁹ „(...) již - již někteří Turci- ovšem jsou to posud jen řídké výjimky - učí se vědám moderním, vzdělávající se přestávají býti Turky, stávají se Francouzi řečí i mravem. Vzdělaný Turek je nemožností. Zdeť je jen krutá alternativa: buď vzdělanec, nebo Turek (...).“ Josef Wunsch, Cařihrad, *Osvěta*, 1876, s. 515.

²⁰ Podrobně se ještě budeme věnovat tématu islámu a modernizace v jedné z následujících kapitol.

²¹ Například ve *Světozoru* v roce 1877 byli vyobrazeni generálové a státníci Abdul-Kerim Paša (č. 21), Ahmed-Ejub Paša (č. 31), Mehmed-Ali Paša (č. 41), Osman Paša (č. 48).

²² Jaroslav Bidlo, Úpadek moci turecké a osvobození balkánských Slovanů, *Slovanský Přehled*, 1912, s. 149-151.

pokrokoví, jednalo se o politické elity, usilující o změny ve složitém období transformace.

Čeští i francouzští autoři se věnovali rovněž tématu vztahu Turků a Osmanů k modernizaci. V názorech českých a francouzských autorů byla patrná ambigvita, která potvrzuje, jak nejednotný a nevyhraněný postoj k tomuto tématu panoval. Na jedné straně byli autoři, kteří vítali modernizaci a změny v životě říše a naději na záchranu Turků spatřovali v osvětě, vzdělávání, reformách a emancipaci od Koránu. Zazníval ale i protiargument, že vzdělaný muslim vlastně ztrácí svoji identitu, že vzdělání a islám jsou neslučitelné. Na druhé straně se v článcích odráželo dogmatické zaujetí autorů z českého i francouzského prostředí a vlastně i neochota připustit vůbec myšlenku, že by bylo jen teoreticky možné skloubit islám se zásadami moderní evropské civilizace.

Jak naznačuje rozbor slovníkových hesel a užívání pojmů v časopisech a časopiseckých článcích, docházelo rovněž v významovém posunu slov Osman a Turek. Vyslovení obecnějšího závěru na toto téma by však vyžadovalo podrobnější analýzu, která je mimo rámec naší práce.

I když negativní stereotypní obraz v pramenech převažoval, je z poznámek o moderních politických elitách a z úvah o Turcích jako dědicích Byzance zřejmé, že existovaly i jiné perspektivy pohledu, které ze stereotypu vybočovaly.

Celkově lze konstatovat, že pramenný materiál svědčí o tom, že v českém i francouzském prostředí byla široká paleta informací, které reflektovaly velice složitý vnitropolitický vývoj, ve kterém sám novodobý turecký národ teprve hledal svoji identitu.

IV. 3. 1. 2. Řekové

Vedle Turků poutali ve francouzském populárně vědeckém diskurzu pozornost především Řekové. Úvahy o etnogenezi Řeků, existující koncem 19. století, navazovaly na předchozí diskuze na toto téma. Názory filhelénů, kteří prohlašovali, že moderní Řekové jsou dědicové antiky, a jsou tak plnohodnotnými pokračovateli antické civilizace, v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století utichly. Stále více autorů bralo na vědomí proměnu řecké kultury, ke které došlo během staletí osmanské nadvlády, a ve svých dílech se vyrovnávali s její aktuální poloorientální tváří. Německý historik J. F. Fallmerayer ve čtyřicátých letech 19. století prohlásil, že současní Řekové nemají s antickými Řeky již mnoho společného,

protože jejich žilách koluje více krve albánské a slovanské než krve jejich antických předků.²³

Téma etnogeneze se odrazilo i ve slovníku *Grande Encyclopédie*, která uvedla, že moderní řecký národ je národem, který vznikl na základě „spojení krve jiných národů“, jak už je to v moderní době zvykem. Podle autora se v žilách novodobých Řeků spojila krev Němců, Francouzů, Italů a Španělů. V kontinentálním Řecku podle jeho slov žili vedle Řeků ještě početné skupiny Valachů a Albánců.²⁴ Rovněž francouzský antropolog E. Pittard ve své studii uvedl, že neexistuje „řecká rasa“ a zdůrazňoval, že v prostoru Balkánu v historii neustále docházelo k míšení etnik. Upozorňoval, že státní celky, které v historii vytvořili Řekové, byly vždy multietnické a kosmopolitní, a tudíž neexistovalo území obydleno pouze řeckým etnikem. Ve své knize uvedl, že by nebylo divu, kdyby v řeckých žilách kolovala asijská krev anebo krev turecká. Poznamenal rovněž, že vlastnosti Řeků nesou stopy orientální svárlivosti.²⁵ Rovněž i Anatol Roy Beaulieu, další francouzský autor, ve svém článku otevřeně uvedl, že řecká krev je smíšená s krví albánskou, valašskou a slovanskou.²⁶ Tyto názory jsou velmi zajímavé a svědčí o bohatosti tehdejšího populárně vědeckého diskurzu, který již zcela opustil mýtus o Řecích jako dědicích antiky. V této atmosféře, kdy bylo Řecko přijímáno ve své reálné podobě, byly v *Revue des Deux Mondes* otištěny dopisy Godffroye Cavaignaca, jednoho z účastníků expedice na Moreu, které mladík v roce 1828 adresoval své matce. Cavaignac v nich vyslovoval zklamání nad realitou, se kterou se setkal. Prohlásil, že Řekové, jak je poznal, nejsou národem, nýbrž že se jedná o „(...) několik stovek žebráků, kteří se vynoří kdykoliv, když se objeví něco k snědku nebo ukradení (...)“. Pokus civilizovat tyto „barbary“ považoval za neprozřetelný.²⁷

V člancích cestopisného charakteru věnovali Řekům pozornost i autoři popisující balkánské slovanské provincie.²⁸ Řekové zde vystupovali zejména jako představitelé ortodoxní pravoslavné církve a v rámci osmanské říše byla

²³ Jakob Phillip Fallmerayer (1790-1861), o jeho názorech srov. Pavel Hradečný - Růžena Dostálová - Věra Hrochová - Pavel Oliva - Vladimír Vavřínek, *Dějiny Řecka*, Praha 1998, s. 9-10.

²⁴ *Grande Encyclopédie*, sv. 19, s. 294.

²⁵ E. Pittard, *c.d.*, s. 98-100; L. Lamouche, *c.d.*, s. 125.

²⁶ Anatol Roy Beaulieu, Grèce, Hellénisme et question d'Orient, *Revue des Deux Mondes*, 1877, s. 526-557.

²⁷ Expédition de Morée, Lettres de Godffroy de Cavaignac, *Revue des Deux Mondes*, 5.8.1897, s. 63.

²⁸ Léone Lamouche, Jean Erdic, Emile de Laveley.

zdůrazňována zejména jejich kulturní dominance nad ortodoxními křesťany. Na jejich adresu zaznívala kritika za zneužívání vlastní kulturní dominance k záměrné helenizaci Slovanů (zejména Srbů a Bulharů), a tím i potlačování kulturně- emancipačního a národního hnutí těchto balkánských národů. Nepopularita řeckých náboženských autorit mezi balkánskými Slovy byla autory někdy rovněž považována za příčinu konverze k islámu, a odmítání helenizace se potom stalo klíčovým prvkem v průběhu národního hnutí, zejména u Srbů a Bulharů.²⁹

V tomto kontextu můžeme ještě upřesnit, že řecký ortodoxní klérus a vysoce postavení příslušníci řecké obchodní oligarchie se stali značně konzervativní složkou osmanské společnosti, která se identifikovala s osmanskou ideologií. Tyto složky společnosti se stavěly proti moderním tendencím a ideologii osmanské inteligence v rámci osmanské říše a zároveň i proti mladé řecké inteligenci a rodící se buržoazii v mladém řeckém státě. Této otázce však ve studovaných pramenech nebyla věnována pozornost.

V malé míře se v textech objevovala témata, vážící se k antice. Výrazněji byla antická tradice oživena koncem devadesátých let 19. století, zejména v souvislosti s pořádáním novodobých Olympijských her v Athénách roku 1897.

V souvislosti s popisem velice neklidného vnitropolitického vývoje Řecka v tomto období byla věnována pozornost jeho představiteli, králi Jiřímu I. z dánského královského rodu.³⁰ Zmínky o něm se objevily v časopisech *Illustration* a *Correspondant*.³¹ Jiří I. byl popisován jako schopný inteligentní panovník a nejdemokratičtější král, jakého Řecko mohlo mít. Autor článku z roku 1913 zdůraznil, že král je velký patriot a jeho život je spjat s osudem Řecka. Král byl popsán jako: „(...) *garant osudu řeckého neklidného a temperamentního národa* (...).“³²

V pramenech z české provenience se zmínky o Řecích vyskytovaly zejména v cestopisech a úvahách o kultuře balkánských slovanských provincií, v cestopise

²⁹ Léone Lamouche, *c.d.*, s. 9; Jean Erdic, *c.d.*, s. 71-73.

³⁰ Řecký král Jiří I. (1863-1913) z dánského rodu Schleswig-Holstein-Sonderburg Glücksburg.

³¹ *Illustration* 1913, s. 241, 224, 245, 310; *Illustration* 1907, 21.12.1907, s. 411; Wladimir Ormersson, Georges, I., *Correspondant*, 1913, 25.3.1913, s. 1215.

³² Wladimir Ormersson, *tamtéž*.

z Athén a v cestopise z Konstantinopole. Objevily se tak dva základní obrazy Řeků – jednak jako schopných inteligentních osob, které nacházely uplatnění i v osmanských službách, a na druhé straně jako kulturních utiskovatelů a nepřátel Slovanů.

O Řecích v osmanské říši psal *Ottův slovník naučný* následovně: „(...) *Řekové hojně jsou zastoupeni mezi inteligencí Turecké říše, jejíž celá řada i nejvyšších hodnostářů jest národnosti turecké. Hojně jsou v Turecku i řečtí lékaři. Mezi ostatními národy vynikají zde Řekové vůbec svojí inteligencí, podnikavostí, učenlivostí a péčí o školství (...).*“³³ O Řecích působících v osmanských službách se vesměs psalo jako o vzdělancích, národu schopném se kulturně zaopatřit, národu, který se prosadil vedle Turků i ve společenském životě. Co do vzdělanosti byli Řekové J. V. Práškem označeni za nejinteligentnější národ tureckého východu.³⁴ Jaroslav Bidlo, který se zabýval byzantskými dějinami, označil Řeky za národ, který má mnohé zásluhy na „kultivaci Turků“.³⁵

V článkách ze slovanského prostředí se objevil obraz Řeka jako kulturního utiskovatele pravoslavných Slovanů. Nejsilnější byl tento obraz v textech o Bulharech a Slovanech v Makedonii. Autoři především poukazovali na to, jak byli Slované od Řeků utiskováni zejména v oblasti školství a vzdělanosti. Čeští autoři Řeky přímo odsuzovali za to, že ve snaze podmanit si Slovanů spolupracovali s Turky. Již zmíněný historik J. Bidlo ve svém článku *Úpadek moci turecké a osvobození balkánských Slovanů*, zveřejněném v roce 1912, vyslovil názor, že Řekové v minulosti vždy s větším či menším úspěchem usilovali o podmanění slovanských národů. Poté, co se Turkům podařilo Slovanů ovládnout, spojili se s nimi Řekové a díky existenci řeckého patriarchátu expandovali na úkor Slovanů.³⁶ Rovněž Josef Páta ve svém článku věnovaném bulharské vzdělanosti kritizoval řeckou kulturní politiku: „(...) *Řekové smluvili se s Turky jen za tím účelem, aby Bulharovi vyrvali jeho národní víru a mateřskou řeč z duše i z úst. Rušili v městech a bulharských sídlech bulharské školy, vyloučili slovanský jazyk z chrámů i učeben a*

³³ *Ottův slovník naučný*, sv. 25, 1906, s. 883-884.

³⁴ J. V. Prášek, *Procházky stambulské*, *Zlatá Praha*, 1887, č. 11, s. 163n; týž, *Z Pirea do Athén*, *Zlatá Praha*, 1887, č. 44, s. 698n; týž, *Pireus*, *Zlatá Praha*, 1887, č. 33, s. 522n; F. Velišský, *Athény*, *Osvěta*, 1878, s. 210n; J. V. Prášek, *Athény a Athéňané naší doby*, *Zlatá Praha*, 1887, č. 47, s. 742.

³⁵ Josef Bidlo, *Úpadek moci turecké a osvobození balkánských Slovanů*, *Slovanský Přehled*, 1912, s. 149-151.

³⁶ Josef Bidlo, *tamtéž*.

*místo toho všeho nutili lidu jazyk řecký (...).*³⁷ V Holečkově článku o Bosně jsme se setkali s pravoslavnými řeckými popy v prostředí bosenské vesnice. Jejich obraz byl rovněž negativní. Holeček popsal představitele řecké ortodoxní církve jako úplatné hodnostáře, kteří si koupili vysoké hodnosti, aby ze své funkce mohli od věřících vybírat poplatky. Útisk poddaných ze strany Řeků přirovnal Holeček k útisku tureckému, někdy jej považoval za horší.³⁸

Řecká tematika ve francouzských pramenech reflektovala aktuální události v novodobém řeckém státě a rovněž i téma existence Řeků v osmanské říši. Z francouzských pramenů vyplynul obraz novodobého řeckého národa jako národa, který procházel cestou transformace a v nových historických podmínkách hledal svoji identitu. U Řeků žijících v osmanské říši byl kladen důraz na jejich inteligenci a kladně byl hodnocen jejich kulturní přínos Turkům. V případě vztahu Řeků ke Slovanům zaznívala kritika přílišné kulturní dominance zejména nad Bulhary.

České prameny naopak soustředily pozornost téměř výhradně na Řeky v osmanské říši a jejich místo jednak ve vztahu k Turkům, jakožto představitelům moci, a na druhé straně ve vztahu k balkánským Slovanům. V české perspektivě stáli Řekové na pomyslném civilizačním mezistupni mezi Turky a balkánskými Slovany. Nad Turky vyčnívali svojí inteligencí a schopnostmi, takže v tomto kontextu vycházel jejich obraz kladně. Na druhé straně ale této své zvýhodněné pozice zneužili ve vztahu ke křesťanským národům, které v touze po moci kulturně pokořili. Jejich obraz byl v kontextu popisu slovanských národů záporný.

IV. 3. 1. 3. Albánci

Ve francouzských i českých naučných slovnících byli Albánci popisováni jako rasa, případně národ, který se svým původem a jazykem zcela odlišuje od ostatních národů na Balkáně. Hesla shodně reflektovala náboženskou nejednotnost Albánců (jejich rozdělení na muslimy, katolíky a pravoslavné křesťany) a z ní pramenící vzájemnou nevráživost.³⁹ Rozbroje jednotlivých náboženských komunit, nedostatek národního uvědomění a vůle ke společnému postupu a programu byly

³⁷ Josef Páta, *Z dějin nejmladšího slovanského státu*, *Osvěta*, 1912, č. 6, s. 492.

³⁸ Josef Holeček, *Bosna*, *Osvěta*, 1876, s. 690; Josef Wünsch, *Cařihrad*, *Osvěta*, 1876, s. 210.

³⁹ *Grande Encyclopédie*, sv. 1, s. 1134.

potom považovány i za příčinu politické nejednotnosti. Dále byl zdůrazněn zejména jejich smysl pro rodový život, pro čest a osobní svobodu.

Zmínky o albánské národnosti a národním vědomí se objevovaly až v prvním desetiletí 20. století. Cestovní příručka *Meyers Reisebücher* dávala vědomí národní identity do souvislosti s politickým vývojem. Podle autora se albánský národ zformoval na konci sedmdesátých let a v osmdesátých letech 19. století v souvislosti s vytvořením Albánské ligy.⁴⁰ O Albáncích jako národě hovořil ve svém článku v roce 1912 i český autor Vladimír Sís. Konkrétně uvedl, že Albánci už nejsou bezhlavou masou, ale nespokojeným národem, který je veden vlastní inteligencí.⁴¹ Francouz Jean Louis Jarray psal v roce 1914 o vzniku albánské národní myšlenky, kterou dával do souvislosti s Mladotureckou revolucí a následným probuzením národního vědomí Albánců.⁴² Ve francouzských pramenech byly rovněž diskutovány okolnosti vzniku Albánie, kterou autoři přičítali zejména aktivitě Rakouska-Uherska, která chtěla za všech okolností zabránit Srbsku přístupu k moři.⁴³

České autory pak zajímal i vztah Albánců k Turkům a sousedním Černohorcům. Autor J. Knotek ve svém článku popisoval Albánce jako prodejné, nájemné žoldáky, kteří za peníze vraždí bezbranné křesťany. Vztah Albánců a Turků líčil jako vztah žoldněře a jeho najímatele: „(...) *Albánc bije se za Turka, nebo za jiného, když se mu zaplatí ... za peníze je schopen všeho - loupí, krade, zapaluje a vraždí podle přání (...)*“⁴⁴

Zajímavě hodnotil Albánce český autor J. Holeček, který viděl paralely mezi povahou Černohorců a Albánců.⁴⁵ Oba tyto národy byly podle jeho slov vychovány ve válečné vřavě. Zatímco se z Černohorců stal podle Holečka národ rytířský, z Albánců učinily stálé pŕtky a krveprolívání podlé loupežníky, kteří bojují jen při vidině hmotného zisku.⁴⁶ V již citovaném článku Holeček ještě na adresu Albánců uvedl, že je jim vzdělání naprosto cizí a mají odpor ke všemu, co „páchne civilizací a jsou naprosto nevzdělatelní“⁴⁷.

⁴⁰ *Meyers Reisebücher: Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*, Leipzig/Wien 1908, s. 21.

⁴¹ V. Sís, *Albánci, Osvěta*, 1912, s. 407.

⁴² J. L. Jarray, *Dans les futures capitales d' Albanie autonome, Correspondant*, 25.1.1914, s. 366.

⁴³ J. L. Jarray, *c.d.*; André Chéradame, *L'Europe et l'Albanie, Correspondant*, 10.6.1914.

⁴⁴ J. Knotek, *Ze života Albánců, Zlatá Praha*, 1914, č. 31, s. 517.

⁴⁵ J. Holeček, *c.d.*, s. 280.

⁴⁶ J. Holeček, *c.d.*, s. 285.

⁴⁷ „(...) *čtení a psaní, jakož i všeliké novoty, které přispívají k zjemnění mravů, jsou Albáncům protivny. Tato nechť ke všemu, co páchne civilizací, je v povahu Albánců tak*

U českých i francouzských autorů vystupoval obraz Albánců jako značně nejednotného a doposud ještě nezformovaného národa. Původ nejednoty spatřovali autoři shodně v náboženství. V českých pramenech potom vystupoval navíc ještě zřetelně negativní obraz albánských muslimů, který vznikl zrcadlově k obrazu Černohorců a potažmo i křesťanských balkánských národů. Byla patrná zaujatost českých autorů jak vůči Albáncům, tak Černohorcům – stejné prvky a vlastnosti byly u Albánců líčeny negativně, a u Černohorců naopak pozitivně. Bylo patrné, že perspektivu českých autorů ovlivňovalo v pohledu na Albánce do velké míry slovanství.

IV. 3. 1. 4. Rumuni

Ve francouzských pramenech věnovali autoři značnou pozornost Rumunům. Francouzská *Grande Encyclopédie* poukazovala na to, že současný rumunský národ byl výsledkem míšení ras – primitivních Dáků, Slovanů a Maďarů.⁴⁸ Ve francouzském tisku bylo poukazováno zejména na latinský charakter Rumunů, který nebyl setřen ani velice silným slovanským vlivem. Právě na výjimečnost Rumunů jako latinského národa a jejich odlišnost od Slovanů kladli francouzští autoři důraz.⁴⁹ Autor Marbeau dokonce uvedl, že Rumuni by se měli spojit s Maďary a vytvořit hráz proti Slovanům, aby nezaplavili Evropu. Z pohledu Marbeaua měli Rumuni převzít roli Francie a začít šířit civilizaci mezi balkánskými národy.

Latinský základ Rumunů byl podle francouzských autorů zřejmý nejen v jazyce, ale například i v tradicích. Rumuni byli vesměs charakterizováni jako inteligentní lid s jasným rozumem, ostrovtipem, rychlou chápavostí, který se snadno učí jazykům a má smysl pro čistotu a pořádek. Mezi negativní hodnocení, která se rovněž objevila, patřilo například tvrzení, že nejsou příliš pracovití, zato nadmíru rozhazovační a schopni zadlužit se, jen aby ukojili chvilkovou touhu po hazardu.⁵⁰ Co se týkalo tureckého vlivu, nebyl podle francouzských autorů tak významný,

hluboce vkořeněna, že i ti z nich, kteří navštívili evropská města, kde se všelíščemu přiučili a barbarského rázu se zbavili, sotva se vrátili do vlasti, střemhlav upadají do svých národních zlovyků (...). J. Holeček, *c.d.*, s. 280.

⁴⁸ *Grande Encyclopédie*, sv. 28, s. 1037.

⁴⁹ Eduard Marbeau, Un nouveau royaume. Roumanie I., *Correspondant*, 10.4.1881, s. 28.

⁵⁰ L. Lamouche, *c.d.*, s. 12; Laveley, *c.d.*, vol. II, s. 329; A. Muzet, *c.d.*, s. 89-91.

protože Osmané nikdy nevládli dlouze, a navíc moc vykonávali řečtí fanarioté. Spíše než na osmanský vliv bylo poukazováno na vliv řecký.⁵¹

Vedle charakterových vlastností zajímalo autory i sociální složení společnosti. Antropolog Pittard odlišoval u Rumunů dvě vrstvy společnosti – jednak venkovský lid, který se podle jeho názoru vyznačoval výjimečnou inteligencí, a na druhé straně buržoazii a aristokracii.⁵² Marbeau rozlišoval tři vrstvy rumunské společnosti – vrstvu bojarů, vesnického obyvatelstva a řeckého kléru.⁵³

Vyšším vrstvám společnosti byly věnovány i články o rumunských korunovaných hlavách jako o nositelích ctností a vzoru pro ostatní obyvatele království. Jednalo se zejména o články o královském páru Carolovi I. z rodu Hohenzollern Simaringen⁵⁴ a jeho manželce, nazývané uměleckým pseudonymem Carmen Sylva. Zde je nutné upozornit, že Francouzi poukazovali na rozdíl mezi oficiálním polickým proněmeckým kurzem země a frankofilním smýšlením národa. Příkladem tohoto rozporu byla poznámka francouzského autora, který uvedl, že po francouzsko-pruské válce „lid plakal, zatímco král se radoval“. Autor v této souvislosti uvedl Carolův výrok, že v době příchodu do země představovaly Valašsko a Moldavsko primitivní polobarbarské země, a on z nich učinil země vzkvétající. Autor se vůči tomuto výroku ohradil názorem, že velkou část zásluh na civilizování Rumunů měla Francie.⁵⁵

V Riegrově *Slovníku naučném* jsme se o Rumunech dočetli, že jsou národem, který povstal z římských kolonistů.⁵⁶ V *Ottově slovníku naučném* se o Rumunech hovořilo jako o národě románském, o jehož původu se vedou diskuse. Autor hesla upozorňoval na tři tehdejší názorové proudy – jednak že Rumuni jsou původu dáckého s příměsí krve římských kolonistů, která však nesetřela jejich původní dácký charakter, dále že se jedná o romanizované Dáky a konečně prý Rumuni jsou potomky římských kolonistů. Bylo uvedeno, že sami Rumuni se přikláněli ke třetí

⁵¹ A. Muzet, *c.d.*, s. 89-91; Jean de Witt, Les débuts d'un régime d'après les mémoires du roi de Roumanie I. Une page de l'histoire de l'influence française en Orient, *Correspondant*, 25.10.1898, s. 255ff.

⁵² E. Pittard, *c.d.*, s. 57-58.

⁵³ Eduard Marbeau, Un nouveau royaume. Roumanie II., *Correspondant*, 25.5.1881, s. 688.

⁵⁴ Carol I. Hohenzollern-Simaringen, rumunský kníže 1866-1881, rumunský král 1881-1914.

⁵⁵ Jean de Witt, Les débuts d'un régime d'après les mémoires du roi de Roumanie I. Une page de l'histoire de l'influence française en Orient, *Correspondant*, 25.10.1898, s. 255.

⁵⁶ *Slovník naučný*, 1868, s. 810.

variantě, protože podle mínění autora byla pro Rumuna přijatelnější myšlenka mít v sobě římskou krev, než být potomkem bezvýznamného dáckého národa.⁵⁷

V českých cestopisných pramenech a publicistice pramenech se nevyskytovaly o Rumunech prakticky žádné informace. Jeden velice zajímavý článek byl zveřejněn v populárně vědeckém časopise *Světazor*. J. M. B Srbecký se svým článkem zabýval společenskou diferenciací uvnitř rumunské společnosti. Uvedl, že prostý Rumun je velmi počestný a důvěryhodný. Vyšší vrstvy společnosti podle něj byly zkažené napodobováním francouzských mravů a byly nositeli vlastností, jako je náklonnost k rozkošnictví, vládychtivosti, prostopášností a hazardu. Bojaři byli označeni za základ národních elit, ale podle autora chovali odpor k modernizaci, která mohla ohrozit starý řád, zejména jejich společenské postavení a příjmy.⁵⁸

Jako románský národ se Rumuni ve francouzském tisku těšili velké pozornosti. Francouzští autoři poukazovali zejména na kulturní příbuznost s Rumuny. Jak bylo patrné ze slov jednoho z autorů, Francouzi Rumunům stranili a spoléhali na ně jako na své spojence při šíření svého kulturního vlivu mezi ostatními balkánskými národy. Čeští autoři potom Rumunům nevěnovali příliš pozornosti. U popisu Rumunů lze ale pozorovat jednu zajímavost, a to fakt, že jak čeští tak francouzští autoři poukazovali na jejich sociální diferencovanost. Základ rumunského národa spatřovali potom společně v prostém lidu, poněvadž vládnoucí elita byla jinonárodní.

IV. 3. 1. 5. Levantinci – příklad zcela uměle vykonstruované skupiny

V textech se objevovaly i zmínky o ostatních náboženských, etnických a národnostních skupinách, které ale byly vesměs velice zkratkovité a neumožnily podat obecnější zhodnocení obrazu. Přesto uveďme závěrem analýzy materiálu o neslovanských etnicích příklad popisu levantinské rasy, kterou podal *Meyers Reisebücher*. Tento popis dokazuje, že vnímání plurality poloostrova bylo opravdu rozmanité.

V úvodní kapitole cestopisné příručky, ve které se hovořilo o národech žijících na balkánském poloostrově, byla pozornost věnovaná i Levantincům. Nehovořilo o nich

⁵⁷ *Ottův slovník naučný*, sv. 22, 1904, s. 105-106.

⁵⁸ J. M. B. Srbecký, Rumuni, *Světazor*, 10.10.1879, č. 41, s. 490; 17.10.1879, č. 42, s. 502-503.

vysloveně jako o národu, ale jako o etnické skupině se specifickými vlastnostmi. Autor je nazval „tureckými Kreoly“ a prohlašoval je za potomky kolonistů přicházejících zejména z Janova a Itálie, kteří se postupně mísili s orientálkami, zejména Řekyněmi a Arménkami. Tito Levantinci se podle slov autora vyznačovali vysokou inteligencí, ovládali mnoho jazyků, ale chybělo jim hlubší vzdělání a rovněž morální základy, což ale nebylo na překážku tomu, aby byli bigotními katolíky. Autor je dále charakterizoval jako velmi marnivé a namyšlené egoisty, kteří se s oblibou nazývali Evropany, i když jejich názory a pohled na svět byly zcela „orientální“.⁵⁹

IV. 3. 2. Slovanská etnika

Zajímavé konstrukty identit a charakteristiky zaznívaly v souvislosti s popisem jazykové a náboženské plurality uvnitř slovanských etnik a národů. V souvislosti se slovanskými regiony se hovořilo o Jihoslovanech, Srbech a Chorvatech, případně Srbo-Chorvatech, Černohorcích, Bosňácích, Bulharech, Makedoncích, případně Bosenských mohamedánech.

Při popisu obyvatel jihoslovanských regionů, pod nimiž se vesměs rozuměly regiony obydlené slovanskými etniky, které byly buď územím samostatného Srbského státu, součástí Habsburské monarchie anebo osmanské říše, připouštěli autoři existenci jistých společných rysů populace. Za tyto společné rysy považovali především jazyk a historii. Dále poukazovali i na rozdíly v náboženství, které ze společné „rasy“ vytvořily rozdílné „národy“. Za Jihoslovany nebyli koncem 19. století považováni vesměs Bulhaři a Slované, žijící v Makedonii. Je nutné ale podotknout, že existovala velká názorová pluralita a používání pojmů bylo značně volné.

Zajímavou teorii o vytváření samostatných národů v rámci jihoslovanské rasy vyslovil antropolog Eugène Pittard. Ve své antropologické studii hovořil o společném základu Slovanů, který se rozpadl z důvodu náboženské a politické plurality na jednotlivé „rasy“ a „skupiny“, které představovali Srbové, Chorvaté, Černohorci, Bosenci-Hercegovci. Za hlavní odlišné znaky a zároveň hlavní znak každé národnosti považoval náboženství, které bylo podle jeho slov základním charakterovým znakem Evropského Orientu.⁶⁰

⁵⁹ Meyers...s. 153-154.

⁶⁰ E. Pittard, *c.d.*, s. 34.

V českých pramenech se v souvislosti se Slovany hovořilo o „jednotném národu jihoslovanském“ a „národu srbochorvatském“. V *Ottově slovníku naučném* byly údaje o Srbech a Chorvatech obsaženy pod názvem Jihoslované.⁶¹ Dalším národem, který byl v české perspektivě součástí společného národa jihoslovanského, byli i Slovinci. Nehovořilo se tedy o srbském národě, nýbrž o národě srbochorvatském, jehož atributem byl především jazyk,⁶² po stránce náboženské, kulturní a politické byl však národ rozdělen. *Ottův slovník naučný* přímo říkal: „(...) náboženstvím rozdělen jest jednotný národ srbochorvatský ve tři části, římsko-katolickou, pravoslavnou a muhamedánskou (...) politická a ještě více kulturní rozdrobenost národa způsobila nestejný jeho vývoj(...)“.⁶³

Výrazný jednotný kladný obraz bojujících Slovanů či Jihoslovanů, zahrnující ve studovaném období zejména etnika a národy, které se dostaly do konfliktu s osmanskou mocí, vystupoval jak v českém tak ve francouzském tisku zejména v letech 1875-1878 a následně v období první balkánské války. Obzvláště v první balkánské válce byli Jihoslované značně heroizováni, konflikt byl pro mnohé zejména české autory dokladem slovanské jednoty. Slované dokonce podle některých českých hlasů bojovali i za „naši (tedy českou) věc“ a objevily se názory, že bychom si z jejich bojovnosti měli vzít příklad, což lze chápat jako výraz proslovanského nadšení a výzvu k většímu úsilí za kulturní a politickou emancipaci od habsburské nadvlády. V období druhé balkánské války došlo ke změně percepce Slovanů. Jednotný obraz chrabrého dobrého Slovanstva, bojujícího za svobodu, se začal tříštit. Jednota a bratrství se rozplynulo v partikulárních zájmech jednotlivých národů, které vstoupily do bratrovražedného boje. Za viníka situace bylo označováno Bulharsko, které konflikt vyvolalo.

IV. 3. 2. 1. Srbové, Srbo-chorvaté

Ve francouzských pramenech byla výrazná nejednotnost v používání pojmů národ, rasa a etnikum právě při popisu poměrů v jihoslovanských oblastech.

⁶¹ *Ottův slovník naučný*, sv. 4., 1889, s. 372.

⁶² Jednotný srbochorvatský jazyk je používán ve dvou hlavních dialektech - štokavském, který se kryje s národním jménem srbským, a čajkavským, který se kryje s národním jménem chorvatským. *Ottův slovník naučný*, sv. 4., 1889, s. 373.

⁶³ *tamtéž*, s. 373.

Francouzská *Grande Encyclopédie* uvedla, že Srbové jsou slovanská „rasa“, a dále uvedla že Srbo-chorvaté vytváří spolu se „Srby a Slováky“ společný „jihoslovanský národ“.⁶⁴ V souvislosti s popisem Srbů a Chorvatů Pitard dále uvedl, že Srbové a Chorvaté vyšli z jednotné rasy a historie musí vysvětlit nedostatek jejich politické a náboženské jednoty, která způsobila, že v některých oblastech stojí Srbové a Chorvaté proti sobě. Přirovnával je k dvojčatům, která byla od sebe v mládí oddělena a nyní žijí zcela samostatně. Střídání, neobvyklost a proměnlivost jejich existence zapříčinila, že jejich charakter a vlastnosti jsou odlišné. Rovněž podle Luise Legèra a Alfonse Muzeta představovali Srbové a Chorvaté jeden národ, který byl rozdělen náboženstvím.⁶⁵ Podle názoru Léona Lamouche byli Srbové blízcí latinským národům, zejména jižním Italům, od nichž převzali inteligenci, dobrodružný duch, ale také nestálost a nedostatek vytrvalosti.⁶⁶

Otázka „srbské národnosti“ byla v českém výkladu spjata s ideou jihoslovanského národa. V článcích se sice běžně objevoval pojem srbský národ, ale v *Ottově slovníku naučném* toto heslo neexistovalo samostatně. Údaje o Srbech bylo možno nalézt v příslušné pasáži hesla Jihoslované, vždy společně s informacemi o Chorvatech.

V cestopisných článcích se označení Srbové objevilo málokdy samostatně, většinou se nacházelo ve spojení se slovem, které blíže určovalo region původu. Hovořilo se tak o „Srbech z knížectví“ (autoři měli na mysli Srbské knížectví), nebo „Srbech z Bosny“. Většinou autoři ještě specifikovali náboženství - např. pravoslavný Srb, srbochorvátský mohamedán apod. O Srbech ze Srbského knížectví bylo možné se dozvědět nejvíce z cestopisů K. Jirečka⁶⁷ a J. Daneše.⁶⁸

Jireček předložil čtenářům obsáhlou cestopisnou črtu, ve které vlastní zážitky proložil podrobným téměř encyklopedickým výkladem o geografii a historii. Obyvatelstvu věnoval ale malou pozornost. Uvedl pouze, že Srbové chovají k cizincům nedůvěřivost, která se však mění v pohostinnost a přívětivost ihned poté, co zjistí, že cestovatel mluví jejich jazykem. Od Srbů z knížectví se podle jeho názoru lišil obraz bosenských Srbů, tedy etnicky srbských obyvatel Bosny a Hercegoviny. J.

⁶⁴ *Grande Encyclopédie*, sv. 29, s. 1038.

⁶⁵ A. Muzet, *c.d.*, s. 8-9, s. 254.

⁶⁶ L. Lamouche, *c.d.*, s. 21.

⁶⁷ K. Jireček, Srbsko, země i lid, *Osvěta*, 1875, s. 312.

⁶⁸ K. Jireček, *c.d.*, s. 313, s. 320-322.

Třeštík v článku z roku 1899 hovořil o národnosti „bosenskosrbské“ a za její základní znak považoval příslušnost k národní srbské církvi a odlišoval je tím od bosenských muslimů. Upozorňoval i na to, že i přes osmanskou nadvládu si pravoslavní Srbové zachovali mnoho ze své původnosti. Jako příklad uvedl popisy oslav, svatebních obřadů, a Velikonoc, které probíhaly podle tradičních zvyků. Podle jeho názoru neponechala osmanská nadvláda v životním stylu pravoslavných Srbů žádné viditelné stopy.⁶⁹

IV. 3. 2. 2. Bosňáci-Bosenci

Používání pojmů Bosenci-Bosňáci bylo ve studovaných pramenech značně nejednotné. Čeští i francouzští autoři tak označovali většinou všechny obyvatele Bosny bez rozdílu náboženství. Tak například vykládal pojem *Ottův slovník naučný* i francouzská *Grande Encyclopédie*.⁷⁰

Po stránce národnosti byl ve francouzských pramenech kladen důraz na slovanský původ obyvatel Bosny. V tomto kontextu se autoři shodovali na názoru, že se jedná o „srbo-chorvatskou rasu“, která je rozdělena nábožensky na muslimy, pravoslavné křesťany a katolíky. V náboženské nejednotě spatřovali autoři i důvod nejednoty politické.

V některých případech se ale pojem Bosňák vztahoval pouze na bosenské muslimy. Autoři je označovali rovněž „Turci“, „bosenští mohamedáni“ a v této souvislosti se zabývali i důvodem islamizace Bosny. Shodně uváděli, že bosenští muslimové původně pocházeli z řad bosenské šlechty a byli stoupenci bogomilství, které katolická církev pronásledovala. Za důvod konverze k islámu považovali autoři nenávisť bosenské šlechty ke katolické víře.⁷¹ Podle jejich tvrzení byli „fanatičtější“ ve víře než Turci a rovněž mnohem konzervativnější v otázkách modernizace. Autoři rovněž poukazovali na to, že bosenští muslimové si byli vědomi svého aristokratického původu a všemi ostatními muslimy pohrdali, byli netolerantními pronásledovateli křesťanů, fanatičtější než sami Turci.⁷² Čím více slovanské krve kolovalo v jejich žilách, tím byli údajně fanatičtější. Zejména u francouzských autorů

⁶⁹ J. Třeštík, *Z Bosny, Slovanský přehled*, 1899, s. 179.

⁷⁰ *Ottův slovník naučný*, sv. 2, 1881, s. 444; *Grande Encyclopédie*, sv. 7, s. 457-458.

⁷¹ Charles Yriatre, *Ensurrection en Bosnie Herzégovine, Revue des Deux Mondes*, 1876, Mai-juin, s. 166-200.

⁷² Laveley, *c.d.*, sv. I., s. 147-241.

se objevil názor, že přestoupili na islám z vypočítavosti, aby si udrželi své majetky a následně se stali muslimskými begy.⁷³ Jako pozitivní rys bosenských muslimů uvedl Emile de Laveley fakt, že se u nich neujala polygamie. Prosté venkovské muslimy na venkově autoři popisovali různě. Pokud vystupovali v kontrastu k bosenským šlechticům, byli popsáni jako prostí muslimové, srdeční dobráci, prosáklí bonhomii a lidé nenároční a srdeční.

Český autor J. Třeštík nazval ve svém článku *Z Bosny bosenské muslimy* „muhamedánskými Srbochorvaty“. Považoval je za nábožensko-politickou skupinu téhož národa, jehož příslušníky jsou Srbové a Chorvaté. Jejich náboženskou víru označil za konzervativní, příčiny islamizace spatřoval v nenávisti bosenské šlechty ke katolictví. V následujících řádcích mluvil o náboženské houževnatosti jako o základním rysu bosenského národa. V jádru však považoval bosenské muslimy za Slováky a věřil, že se vrátí ke křesťanské víře.⁷⁴

U některých českých autorů byla patrná obhajoba slovanských muslimů v Bosně a Hercegovině jako bytostí v jádru dobrých, protože v sobě mají slovanský základ. Islám byl v tomto kontextu považován za špatný nános na dobrém slovanském základě. Rovněž Holeček považoval slovanský původ za velice dominantní prvek formující charakter bosenských muslimů. Holeček považoval za jádro muslimů, a rovněž veškerého obyvatelstva v Bosně, historickou bosenskou šlechtu. Podle jeho názoru bylo možné slovanské muslimy civilizovat, lépe řečeno vyslovoval názor, že ve Slovanech převládá dobrá slovanská povaha a oni se navrátí k evropským návykům a ke křesťanství. U Holečka se v tomto kontextu poprvé objevil obraz národně uvědomělého vzdělaného muslima. Tento názor kontrastoval s obrazem „tupého nevzdělaného netečného lenocha“, což byly vlastnosti, které byly rovněž bosenským muslimům často přisuzovány. Právě konzervativnost muslimů, jejich nepřítelství vůči novotám a lenost byly nejčastěji považovány za důsledek osmanské nadvlády, který byl na závalu pokroku země.

Zatímco čeští autoři slovanské kořeny obyvatel Bosny vyzdvihovali, ze studií vyplývá, že sami bosenští muslimové na svůj slovanský původ nepoukazovali, ba jej spíše skrývali. Jak je uvedeno v jednom z článků, snažili se spíše prokázat, že jejich

⁷³ Charles Yriatre, *Ensurrection en Bosnie - Hérzégovine*, *Revue des Deux Mondes*, 1876, s. 141. Podobně rovněž Laveley, Třeštík, Holeček.

⁷⁴ Josef Třeštík, *Z Bosny*, *Slovanský přehled*, 1899, s. 195.

kořeny sahají do Malé Asie anebo že jsou smíšení s Turky. Jeden z českých autorů přímo vysvětluje: „(...) mohamedáni nejsou čistí orientálci, nýbrž zvláštní plémě, vzniklé smíšením křesťanů, kteří přistoupili k islámu a Osmanů, kteří se země zmocnili. Orientálský příznak zůstal silnější. Ovšem nechtěj tito mohamedáni o někdejším smíšení s křesťany nic věděti a většina rodin odvozuje svůj původ z Malé Asie a nejráději z Arabie. Ale jako se nestydí, že převzali řeč od Jihoslovanů, neměli by se ani styděti, za smíšení krve, neboť z něho vznikl ráz obyvatelstva, který předčí plémě Osmanské (...).“⁷⁵

V pohledu českých a francouzských autorů na populaci Bosny bylo možné spatřit shody, ale i výrazné rozdíly. Autoři se shodovali na popisu specifík bosenských muslimů – jednalo se podle nich o potomky aristokracie, což jim dávalo pocit nadřazenosti a výjimečnosti nad ostatními muslimy. Čeští autoři zdůrazňovali slovanské kořeny bosenských muslimů a v této souvislosti poukazovali na fakt, že jejich slovanský původ je zárukou jejich dobré povahy a lidských kvalit.

IV. 3. 2. 3. Černohorci

Černohorci byli v *Grande Encyclopedie* definováni jako příslušníci „srbské rasy.“⁷⁶ Někdy se o nich francouzští autoři vyjadřovali jako o samostatném národě. Podle jeho autorů si Černohorci uchovali díky svému izolovanému životu v horách čistotu rasy, zvyků a tradic. Za typický černohorský rys byla rovněž považovaná bojovnost. Průvodce *Guide Joanne* uvedl, že Černohorci připomínají spíše dobře organizovanou armádu, připravenou bojovat, než uvědomělý národ. Podtrhoval rovněž jejich fyzický vzhled – fakt, že vyšli z drsných podmínek se odrazil i na jejich fyzické stavbě – byli silní, otužilí a odolní. Považoval je za národ, který se dá lehce vyburcovat do permanentního boje, který má charakter náboženské války bez slitování. Francouzský průvodce ale rovněž uvedl, že Černohorci neměli nikdy pověst národa příliš pohostinného, že Černá Hora je „doupětem povstalců a násilných rebelů neuznávajících žádný zákony a autoritu.“⁷⁷

⁷⁵ *Zlatá Praha*, 31.1.1908, s. 226.

⁷⁶ *Grande Encyclopédie*, sv. 24, s. 222.

⁷⁷ *Guide Joanne...*, Paris 1905, s. 187.

Srbský autor J. Wlahovič, který publikoval ve francouzské *Revue des Deux Mondes* a byl spoluautorem knihy *Le Monténégro contemporain*, vystupoval s ostrou kritikou poměrů na Černé Hoře.⁷⁸ Upozorňoval, že mnohé informace kolující ve Francii o Černohorcích jsou naprosté dezinformace – poukazoval zejména na romanizující pohled Xaviera Marmiera. Podle Wlahoviče byla Černá Hora je zemí barbarskou s amorálními zvyky. Vyslovil ale naději, že se země vlastními silami a prostředky zcivilizuje.⁷⁹

V českých pramenech se Černohorci těšili zvláštní pozornosti. Byli považováni za součást jihoslovanského národa, případně za výkvět srbského národa a někdy i za národ samostatný - národ hrdinů a junáků. Mezi českými autory věnovali Černohorcům nejvíce pozornosti Josef Holeček a Ignát Hořica. Ve své studii z roku 1876 usiloval Holeček o objasnění původu Černohorců. Uvedl, že oni sami sebe považovali za potomky Srbů bojujících na Kosovu, kteří se ve snaze uniknout turecké nadvládě uchýlili do hor.⁸⁰ Autor dodal vlastní poznámku, že tito přistěhovalci byli nejstatečnější a mravně nejsilnější část srbského národa. Jejich další život byl nadále spjat s tureckým nebezpečím, které mělo vliv i na jejich povahu. Boj se pak stal jejich zaměstnáním, zušlechtil jejich mravy a vypěstoval z nich národ rytířský a ušlechtilé reky. Tato bojovnost se ale podle jeho tvrzení vymyká tradičnímu obrazu „mírumilovných Slovanů“, ale Holeček elegantně spojuje oba tyto protichůdné rysy následujícím vysvětlením: „(...) *neubráníme se spravedlivému podivení, že Černohorci dovedou býti na jedné straně bojovníky tak strašlivými, až nepřítel pozbývá ducha sotva jej zočí, a na straně druhé tichými, mírnými, lidumilnými a velikomyslnými Slovaný. Černohorci spojují v sobě povahu holubičí s povahou sokolí (...).*“⁸¹ Nebýt tureckého nebezpečí, byli by nyní Černohorci podle Holečka pokojnými rolníky, obchodníky a řemeslníky. Jejich boj s Turky měl však i širší kulturní význam. Podle Holečkových slov byli Černohorci nejbojovnějším slovanským národem, který bránil evropskou vzdělanost před asijským barbarstvím.⁸² Holeček vkládal do budoucnosti Černé Hory velké naděje -

⁷⁸ G. Frilley - J. Wlahovič, *Le Monténégro contemporain*, Paris 1876.

⁷⁹ G. Frilley - J. Wlahovič, *c.d.*, s. 125

⁸⁰ J. Holeček, Černohorci ve zbrani, *Osvěta*, 1880, s. 278n.

⁸¹ J. Holeček, *c.d.*, s. 279.

⁸² „(...) Černohorci získali mnohou zásluhu na rozvoji vzdělanosti evropské, rovněž jako jiní národové slovanští, kteří asijské barbary odráželi, když celé Evropě hrozili zaplavením. Kdo

měla by se podle jeho slov stát prostřednicí mezi východem a západem a šířitelkou civilizace ve krajích balkánských.⁸³ O mohutném ohlasu a vlivu Černohorců na české prostředí můžeme soudit i podle toho, že na scéně Národního divadla byla v roce 1876 uvedena opera „Černohorci“.

V období první balkánské války znovu ožil obraz statečného a bojovného Černohorce, zejména z toho důvodu, že Černá Hora jako první vyhlásila válku osmanské říši. Za druhé balkánské války nevystupovali Černohorci tolik do popředí, stále však bylo možné setkat se s obdivem ke stejným vlastnostem, které vyzdvihovali novináři již v sedmdesátých letech 19. století - k jejich statečnosti a bojovnosti.

Vedle černohorských horalů se v českých pramenech objevili zmínky o černohorských vladařích. Holeček ve své práci podtrhoval zejména zásluhy tehdejšího černohorského vládce - knížete Nikoly I. o modernizaci země a upozorňuje rovněž na jeho literární činnosti. Osobnost Nikoly I. byla potom v českém tisku připomínána zejména v období první balkánské války, poněvadž Černá Hora tento protiturecký konflikt zahájila. Nikola I. byl v této době značně heroizován jako bojovník za slovanskou věc.

Obraz Černohorců vykazoval v českých a francouzských pramenech zásadní rozdíl. Obraz Černohorců jako statečného a bojovného národa a jejich heroizace v českém materiálu vypovídá o tom, že po celé studované období byl tento pohled silně ovlivněn slovanstvím. Ve francouzském prostředí vyvstával spíše obraz Černohorců jako národa žijícího v primitivních podmínkách.

IV. 3. 2. 4. Bulhaři

O Bulharech se ve francouzských pramenech hovořilo zejména v sedmdesátých letech 19. století v souvislosti s rusko-tureckou válkou, dále v osmdesátých 19. století, v roce 1908 v souvislosti se vznikem samostatného bulharského státu a dále v období balkánských válek. Důraz byl kladen zejména na monitorování jejich úsilí za emancipaci od osmanské nadvlády a vznik samostatného státu, zároveň byla věnována okrajově i pozornost jejich kultuře. Co se týče

vylomí devítihlavému draku sršícímu jed a oheň, jediný zub, stává se o lidstvo zasloužilým. Černohorci nepřestávali na jediném zubu a jedině hlavě (...)“ J. Holeček, *c.d.*, s. 279.

⁸³ J. Holeček, *c.d.*, s. 280.

charakteristiky Bulharů, bylo možné nalézt celou škálu jim připisovaných vlastností. Kladné vlastnosti - jako odvaha a bojovnost - vystupovaly do popředí v souvislosti s bojem za nezávislost. Na chytrost, bystrost a inteligenci Bulharů bylo poukazováno v souvislosti s popisem jejich emancipace od kulturní dominance Řeků.

Emile de Laveleye o Bulharech prohlašoval, že mají nejvyšší stupeň kvality, která zajišťuje prosperitu, že jsou pracovití, neúnavní a inteligentní.⁸⁴ Podle názoru Luise Legera, shrnujícího celkově dojmy ze svých vykonaných v letech 1882-1912, odolali Bulhaři všem zkouškám, které je v historii potkaly. Leger je považoval za nejvzdělanější národ ze všech balkánských národů a za národ, který nejrychleji ze všech dovedl realizovat pokrok.⁸⁵

Vedle těchto pozitiv pozorovali autoři u Bulharů i jistá negativa. Okrajově se objevily i poznámky o lenosti a nespolehlivosti, které byly považovány za osmanské dědictví. Kritika na adresu Bulharů se pak ozývala zejména v období druhé balkánské války, kdy autoři vyslovovali celkově rozčarování nad vývojem situace, kdy bývalí spojenci obrátili zbraně proti sobě. Ozývalo se zklamání nad tím, že Slované zradili bývalé ideály bratrství a jednoty. Bulhaři byli obviňováni z rozpoutání druhé balkánské války a v souvislosti s válečnými masakry, spáchanými na civilním obyvatelstvu, jim byla připisována i odpovědnost za tyto události.

Pozornost byla věnována i bulharským panovníkům – v *Correspondant* se objevil článek o knížeti Alexandru Battenbergovi.⁸⁶ Jednalo se o nekrolog, ve kterém autor vyzdvihoval jeho zásluhy o zcivilizování a kultivování této země.⁸⁷ V *Illustration* se objevil významnější článek u příležitosti křtu prince Borise, syna Ferdinanda I.⁸⁸

I česká periodika, stejně jako francouzské časopisy, věnovala Bulharům velkou pozornost v přelomových obdobích. Vedle politických událostí se ale mnohem více zabývala jejich kulturou, zejména literaturou a dějinami. V souvislosti s jejich bojem za svobodu se o Bulharech hovořilo jako o statečných recích, bojovných bratrech slovanských a podobně. Ve člancích věnovaných literatuře bylo

⁸⁴ E. de Laveley, *La péninsule...* I, s. 212.

⁸⁵ L. Leger, *Panslavisme et l'intérêt français*, Paris 1917, s. 349-350.

⁸⁶ Alexandr I. Battenberg z rodu Hessen-Darmstadt, bulharský kníže 1879-1886, Ferdinand I., kníže 1887-1908, král 1908-1918.

⁸⁷ Alexander de Battenberg, *Correspondant*, 25.12.1893, s. 1058.

⁸⁸ Ferdinand de Bulgarie et prince Boris, *Illustration*, 22.2.1896, s. 145.

zdůrazňováno jejich utrpení během kulturní nadvlády Řeků. Celkově nejobsažnějším a nejuvýstižnějším článkem na téma bulharských kulturních dějin byla studie J. Páty o dějinách bulharské vzdělanosti.⁸⁹ Jednalo se o podrobnou vědeckou práci o bulharské historii, písemnictví, literatuře a školství od středověku až po tehdejší současnost. Bulhaři byli podle názoru autora národ slovanský, který do sebe úplně vstřebal původní kmen jihotureckých nájezdníků, od nichž přijal pouze jméno. Páta pokládal Bulhary za první a nejvzdělanější slovanský národ, který předával své vzdělání i druhým slovanským spolubratřím. Období osmanské nadvlády označil J. Páta za turecký útlak a naprostou decivilizaci. Autor odsuzoval nejen ničení chrámů a křesťanských památek Turky, ale upozorňuje i na snahy Řeků o likvidaci bulharské duchovní kultury. Líčil poměry následovně: „(...) *co nevzali Turci Bulharům, o to chtěli je oloupit Řekové. Proto asi podnes vedle Turka nejvíce Bulhar nenávidí Řeka. A Řeka mnohem více než Turka. Turek jej zbavil tělesné svobody, uvedl jej v otroctví hmotné, ale Řek jej chtěl uvést v horší porobu - porobu duchovní. Řekové smluvili se s Turky jen za tímto účelem, aby Bulharovi vyrvali jeho národní víru a mateřskou řeč z úst. Rušili ve městech a bulharských sídlech bulharské školy, vyloučili slovanský jazyk z chrámů i učeben a místo toho všeho nutili lidu jazyk řecký (...).*“⁹⁰ Počátek duchovního obrození bulharského národa kladl do období od první poloviny 19. století. J. Páta upozornil na píli a učenlivost Bulharů, kteří chtěli dohnat to, co za období kulturní nadvlády Řeků zameškali. V této souvislosti je třeba dodat, že Páta sice použil pojem Bulhaři, ale z kontextu vyplynulo, že se soustředil na vzdělané vrstvy společnosti a na bulharskou inteligenci.

Poznámky z bulharského venkova vydaly odlišný obraz Bulharů. Hovořilo se spíše o jejich neomalenosti, hlouposti a lenosti, tedy vlastnostech, které byly považovány za orientální rysy.⁹¹

Při popisu Bulharů nelze nezmínit dílo Konstantina Jirečka, který v Bulharsku dlouhou dobu pobýval. Ve studovaných pramenech objevil pouze jeden jeho článek, ve kterém se explicitně k charakteristice Bulharů příliš nevyjadřoval. Z jiných materiálů, zejména z jeho deníku, vyplývá, že měl k povahovým rysům Bulharů rovněž mnohé výhrady, zejména kritizoval jejich orientální povahové rysy.⁹²

⁸⁹ J. Páta, *Z dějin vzdělanosti nejmladšího slovanského státu*, *Osvěta*, 1912, č. 6, s. 411n.

⁹⁰ J. Páta, *c.d.*, s. 492.

⁹¹ J. Daneš, *Se Srby v Bulharsku*, *Zlatá Praha*, 1913, č. 17, s. 187n.

⁹² Podrobně o pohledu K. Jirečka na bulharskou společnost srov. Hana Sobotková, *The Bulgarian Intelligentsia and „Inteligencija“*. A contribution to the history of study of the

Obraz Bulharů byl v českých i francouzských periodických obdobných. Na jedné straně byly oceňovány jejich houževnatost v boji za kulturní a politickou emancipaci, kdy byli za jejich protivníky spatřováni zejména Řekové a Turci. Na druhé straně bylo poukazováno na jejich negativní vlastnosti – jako lenost a pohodlnost, které byly podle autorů osmanským dědictvím.

IV. 3. 2. 5. Makedonci

Označení Makedonci se ve francouzských naučných slovnících nevyskytovalo. O populaci žijící v Makedonii se hovořilo se jako o národnostně smíšeném obyvatelstvu provincie Makedonie, ve které žijí Slované, Řekové a Albánci.

Otázka Makedonie a Makedonců se objevovala ve francouzských časopisech od devadesátých let 19. století v souvislosti s diskusí, která se týkala celé východní otázky a postupem času začala být konkretizována jako tzv. makedonská otázka. Autoři se ve svých článcích ale nevyslovovali příliš k otázce identity Makedonců, popisovali spíše Makedonii jako součást velmocenské politiky a její obyvatele označovali na Makedonské Slované, které národnostně považovali za Srby a Bulhary. V denním tisku se objevovalo koncem 19. a na začátku 20. století poměrně často heslo „Makedonie Makedoncům“, čímž autoři apelovali na velmoci, aby upustily od snahy udržet na Balkáně statut quo. Makedonci nebyli chápáni jako národnost, ale jednalo se o pojem Makedonce zahrnující multietnickou populaci Makedonie – jednalo se tedy o konstrukt regionální identity.⁹³

Rovněž francouzští cestovatelé, kteří navštívili Balkán v průběhu 19. století, označovali obyvatelstvo žijící v Makedonii za Makedonce jakožto příslušníky regionu.

Bulgarian intelligentsia in the 19th century and the testimony of Konstantin Jireček. In: L. Klusáková (ed.), „We“ and „the Others“ : Modern european societies in search of identity, *Studia historica LIII*, AUC Philosophica and historica 1 (2000), 2004, s. 153-167.

⁹³ Jak již bylo zmíněno v úvodu, na národnostně smíšený region Makedonie si dělaly nárok sousední státy. Formou propagandy se snažily získat národnostně nevyhraněné obyvatelstvo a obhájit tak svůj nárok na toto území. Díky jazykové příbuznosti bylo nejvíce obyvatel jazykově považováno za Bulhary, po stránce náboženské se však hlásili slavofonní obyvatelé Makedonie k rozdílným vyznáním. Nejvíce bylo ortodoxních křesťanů získaných řeckou propagandou, dále i bulharskou a rovněž něco málo se jich hlásilo ke katolicismu. Skrz náboženskou propagandu se některé státy snažily získat vliv politický.

V souvislosti s makedonskými událostmi stojí za zmínku i fakt, že se v *Illustration* více hovoří o neklidu, násilí, vzbouřencích a masakrech, objevuje v *Illustration* články, které svědčí o jistém obrazu Makedonie jako místa neklidu a násilí.⁹⁴

V Riegrově *Slovníku naučném* nalezneme zmínku, že oblast Makedonie je obydlena nejvíce Řeky, Bulhary a Valachy.⁹⁵ *Ottův slovník naučný* již informaci o národnostních poměrech rozvedl – Makedonii podle jeho popisu obývají různé národy, mezi nimiž převažují Slované, kteří sami sebe nazývají Bulhary a jen jejich malá část se hlásí k Srbům. Za další populaci v Makedonii označil Řeky, Albánce, Španělské Židy, Kucovlachy (nazývané též Arumuni nebo Cinceři), zmínil i minority - Cikány, Gagauze, Čerkese. Poukazoval rovněž na náboženské rozdělení slovanského obyvatelstva na muslimy, kteří byli označeni za poturčence, nazývající se Torbeši, a na pravoslavné křesťany, kteří byli pod velkým vlivem Řeků. Poznamenal rovněž, že mezi muslimy a křesťany panuje nesmiřitelné nepřátelství.⁹⁶ Kromě údajů o ilidenském povstání nebyla problematice Makedonie a Makedonců v českých studovaných periodických věnována pozornost.

Pokud hovoříme o populárně vědeckém diskurzu k makedonské otázce obecně, je třeba zmínit dílo uznávaného českého etnografa Lubora Niederleho, na kterého odkazuje i tehdejší francouzská literatura. Český etnograf L. Niederle byl největším českým odborníkem na makedonskou problematiku a jeho studie *Makedonská otázka* z roku 1901 představovala v české dobové produkci nejzasvěcenější úvahu na toto téma.⁹⁷ Niederle se zabýval dvěma základními aspekty makedonské otázky – aspektem politickým a národnostním. Jazykově řadil makedonské Slované k Bulharům, ale nepovažoval tím otázku příslušnosti za vyřešenou. Jak sám poukazoval, v Makedonii existuje řada dialektů, z nichž některé jsou bližší srbštině a jiné bulharštině. Niederle zde jako jeden z prvních historiků a lingvistů odmítl jazyk jako primární prvek pro určení národnosti.⁹⁸ Jak uvedl, „pojem národnosti“ je sice založen především na jazyce, ale vedle toho musí být brán zřetel na historii, politiku, snahy a vůli národního celku, zda chce být tím či oním národem. To, že slovanští obyvatelé Makedonie měli jazykově blízko Bulharům ale

⁹⁴ *Illustration*, 22.8.1903, s. 148.

⁹⁵ *Slovník naučný*, 1866, sv. 5, s. 6.

⁹⁶ *Ottův slovník naučný*, sv. 16, s. 666-668.

⁹⁷ Lubor Niederle, *Makedonská otázka*, *Česká revue*, 1901.

⁹⁸ L. Niederle, *c.d.*, s. 32.

neznamenal, že tím jejich národnost byla definitivně rozhodnuta.⁹⁹ Niederle rovněž akceptoval konstatování srbského geografa Jovana Cvijiče, že národní uvědomění není u obyvatel Makedonie příliš vyvinuto, ale na rozdíl od Cvijiče, který považoval Makedonce za Srby, řadil Niederle makedonské Slované stále k Bulharům. Niederle prohlásil, že teprve ten stát, který Makedonii získá, jí vtiskne národnostní ráz. Niederle i Cvijič se shodli v názoru, že v tomto případě hraje velkou roli politická propaganda. Upozornili na to, že politická propaganda může z politicky neuvědomělého individua učinit Srba nebo Bulhara.¹⁰⁰

K otázce příslušnosti Makedonců se vyjadřovali i další čeští autoři. Například B. Popelka ve svém článku *Jest Makedonie srbská či bulharská* dospěl k názoru, že Makedonci jsou Bulhaři.¹⁰¹ Otázku jazyka a jazykové individuality považoval za rozhodnutou – podle jeho názoru byli makedonští Slované Bulhaři, o jejich identitě měla rozhodnout dohoda mezi Srbskem a Bulharskem. Rovněž navrhoval, aby se Makedonie stala samosprávnou oblastí. Stejně tak J. Toužimský, který byl několik let v Bulharsku, prohlašoval Makedonce za Bulhary¹⁰² a stejný názor zastával i Josef Toula.¹⁰³ Čeští autoři tak rozhodně odmítali řecké stanovisko, podle kterého měla Makedonie řecký ráz a měla tudíž připadnout Řecku.

V českých i francouzských pramenech se ve studovaném období objevovalo označení Makedonci, jednalo se však o pojem, který neměl jednotnou definici. V české i francouzské osvětové publicistice představoval tento pojem regionální konstrukt, zahrnující obecně multietnické obyvatelstvo Makedonie. Při konkrétním popisu prostředí autoři vesměs hovořili i o Makedonských Slovanech (Makedoslovanech), Kucovlaších (Rumunech) a Řecích. V českých vědeckých kruzích na toto téma probíhala diskuse, která byla cenným přínosem i do širšího evropského diskurzu na toto téma. O Makedoncích jako samostatném národě se v tomto období ještě nehovořilo.

⁹⁹ Lubor Niederle, *Slovanský svět*, 1909, s. 161.

¹⁰⁰ Niederlův komentář na práci Jovana Cvijiče promatranja o etnografiji makedonskih Slovena (Bělehrad 1906), *Slovanský přehled*, 1906, s. 479.

¹⁰¹ *Jest Makedonie srbská či bulharská?*, *Slovanský sborník*, roč. VI., 1887, s. 10-15, 82-87, 111-114, 158-163, 203-208.

¹⁰² Josef T. Toužimský, *Boj o Makedonii*, *Osvěta*, 1897, s. 695.

¹⁰³ *Na Makedonských hranicích*, *Osvěta*, 1886, s. 302.

Na závěr kapitoly o konstruktivní identitě lze konstatovat, že prameny české a francouzské proveniencí nabízely širokou škálu informací o balkánské populaci. Jak u českých tak u francouzských autorů jsme si mohli všimnout, že způsob charakteristik záležel především na typu zpravodajství a době, ve které popis vznikl. Ve zpravodajství z období válečných konfliktů tak vznikaly spíše konstrukty náboženských skupin než konstrukty národů. Na jedné straně v tomto případě zřetelně vystupoval kladný obraz křesťanských bojovníků za vysvobození z osmanského muslimského jha a na druhé pak záporný obraz muslimů, zastoupených především Turky a muslimskými Albánci. Obrazy tak vznikaly zrcadlově: kladný obraz křesťanů, personifikujících zároveň i „civilizaci a dobro“, a záporný obraz muslimů, reprezentující „barbarství a zlo“. Tento černo-bílý obraz (křesťané versus muslimové) fungoval s jistými odchylkami víceméně po celé studované období a byl patrný zejména při příležitostech konfliktů a střetů mezi emancipujícími se národy a státy s osmanskou mocí. Přetrval prakticky i v období první balkánské války. Až ve druhé balkánské válce se začalo toto stereotypní schéma tříštit a do té doby homogenní kladný obraz křesťanů se definitivně rozpadl na obrazy dílčích národů. Vedle konstruktivní křesťanů byl v období konfliktů zřetelný i nadnárodní konstrukt Jihoslovanů.

V cestopisech a dalších materiálech, poskytujících informace vlastivědného a kulturního charakteru, získal pojem „národ“ širší významu. Autoři totiž věnovali pozornost všem vrstvám obyvatelstva, nabízeli pohled na život mimo válečnou vřavu, pohled do soukromí obyvatel, do mezilidských vztahů apod. Obraz byl v tomto případě mnohem plastičtější a odrážel větší názorovou pluralitu. V kulturním zpravodajství a v cestopisech se jednotný obraz „dobrých křesťanů“ rozpadal do dílčích obrazů jednotlivých národních či etnických skupin, u nichž bylo poukazováno spíše na národní charakter.

V české a francouzské společnosti vyplývalo pojetí „národa“ z odlišné historické zkušenosti. Zatímco Francouzi spojovali národ především se státní suverenitou, Češi pokládali za základ národa v první řadě jazyk a kulturní hodnoty. Jistým způsobem se tento koncept odrážel i v prezentaci „národů“ ve studovaných časopisech, a to v tom smyslu, že francouzští autoři kladli mnohem větší důraz na prezentaci států, jejich reprezentantů a význačných osobností, zatímco čeští autoři soustředili pozornost více na popis venkovského obyvatelstva, každodennosti a kultury. Podrobná analýza pramenů ukázala, že pojmy „národ“, „rasa“ a „etnikum“

byly skutečně používány v nejrozmanitějších souvislostech a spojeních a že existovala celá škála přívlastků, které byly jednotlivým náboženským, etnickým, národním a sociálním skupinám připisovány.

Autoři tak svým popisem vytvářeli velice pestrý obraz obyvatelstva poloostrova. Vedle pojmu „národ“, který nacházel nejširší uplatnění, se často vyskytovaly termíny, které označovaly určitou skupinu obyvatel vymezenou např. nábožensky nebo společným původem (křesťané, muslimové, Jihoslované, Slované apod.). Čeští autoři považovali jednoznačně za národ Bulhary, Řeky, Albánce, Rumuny a Srby - tedy etnika, která byla jasně vymezena jazykem, kulturou, případně i hranicemi určitého správního nebo státoprávního celku. U ostatních etnik, která nebyla politicky ani kulturně sjednocena, byl pojem „národ“ používán značně nesystematicky.

Vlastnosti, kterých si autoři všímali především, byly statečnost, bojovnost, fyzický vzhled, míra inteligence a pracovitost. Ojediněle jsme se setkali i s údajem o vztahu balkánských národů navzájem. Pokud bychom si seřadili národy podle jejich kladných a záporných vlastností, získali bychom v českém tisku následující pořadí: silně pozitivní byl v českém prostředí obraz Černohorců, spíše pozitivní byli všichni Slované, smíšený byl obraz Řeků a slovanských muslimů z Bosny. Ve skupině negativních obrazů stál na prvním místě obraz Turka a Albánce. Toto základní rozdělení - na pozitivní a negativní skupinu - přetrvávalo po celé analyzované období. Ve francouzském tisku existovala větší názorová pluralita. Od českých pramenů se ale lišil například tím, že neglorifikoval Černohorce a ani obraz Turků nebyl tak výrazně negativní.

Zajímavé je, že zde můžeme hovořit o jakémsi dvojím zrcadle, že jinak řečeno existovala dvojí „rovina“ obrazu. V té první stavěli autoři obvykle jednotlivé balkánské národy do vzájemného kontrastu, obraz jednoho balkánského národa nebo etnické skupiny, tedy vznikl jako protiklad obrazu dalšího, viděno očima „třetího“, tedy mluvčího. Ve druhé rovině se vůči balkánským národům a skupinám vymezovali sami autoři.

Negativní obraz Turků tak například vznikl ve dvojí rovině – jednak v protikladu proti dobrému obrazu balkánských křesťanů, kdy je Turek líčen jako fanatik a vrah, a druhou rovinou obrazu bylo vnímání Turka v protikladu k osobnosti autora – moderního Evropana. Turek tak představoval víceméně tragikomickou postavičku se všemi vlastnostmi, které mu brání zbavit se své orientální povahy -

líný muslim, požitkář a konzervativec, nesnášející pokrok a reformy, držící se Koránu a mající strach ze všeho nového. Tento obraz odpovídal dobovým evropským stereotypům, které existovaly, aniž by autoři skutečně do důsledku poznali realitu.

Čeští i francouzští autoři se shodli v názoru, že v určitých povahových vlastnostech balkánského obyvatelstva jsou orientální rysy. Za „orientální“ považovali zejména barbarství, fanatismus, nekulturnost, lenost a hloupost, které byly jakousi automatickou součástí popisu muslimského obyvatelstva a rovněž se objevily v některých popisech Bulharů i Řeků a ojediněle i ostatních národů. U etnických Turků a islamizovaného obyvatelstva byli pokládáni za samozřejmost, u křesťanského obyvatelstva vesměs za osmanské dědictví, které je třeba odstranit.

Na pozadí této kapitoly bylo rovněž možné sledovat identitu českých a francouzských autorů. Zřetelně se rýsovaly kontury identity české. Autoři svými projevy dávali jednoznačně najevo své slovanství a svoji křesťanskou identitu a rovněž identitu „malého“ národa. Tyto identity vystupovaly zejména v souvislosti s popisem emancipačního boje Jihoslovanů proti osmanské říši. Pro české autory sloužili slovanské národy v tomto období jako vzor v boji za kulturní a národní emancipaci v rámci habsburské monarchie.

U francouzských autorů se identita nezrcadlila tak zřetelně, jako v případě českém. V první řadě byla patrná identita národa kulturně a materiálně vyspělejšího než balkánské národy. Celkově byl z popisů francouzských autorů rovněž patrný kosmopolitismus, který Čechům chyběl, při popisu rumunského prostředí pak bylo možno sledovat i u Francouzů identitu nadnárodní a to identitu románskou.

IV. 4. Obraz ženy

V analyzovaných pramenech jsme často nalézali poznámky o ženách. Setkávali jsme se s nimi zejména v cestopisném materiálu z prostředí měst a vesnic, ve kterých se ženská tematika objevovala převážně v souvislosti s líčením každodennosti a mezilidských vztahů, ve člancích o kultuře se objevovaly zmínky o ženách působících v oblasti osvěty, literatury a umění. V materiálu informujícím o politických událostech se pak příležitostně vyskytovaly zprávy o životě panovnic či přímo jejich portréty, ženská tematika vystupovala zřetelně i v souvislosti s informacemi o válečných konfliktech a povstáních. Tato široká škála materiálu o ženách z různých kulturních prostředí a sociálních skupin přímo vybízela ke zpracování obrazu ženy. Pro následující analýzu byla inspirace čerpána zejména z děl, která usilují o interdisciplinární pohled na ženskou tematiku a její začlenění do širšího kontextu studia dějin.¹

IV. 4. 1. Postavení ženy v balkánských společnostech

Pokud se chceme zabývat pohledem na ženu v našich pramenech a analyzovat její obraz, je třeba si nejdříve ujasnit sociální a generové poměry, které existovaly v balkánských společnostech v 19. století. Jak již zaznělo v úvodní historické části, uspořádání společností v regionu Balkánského poloostrova bylo z velké části determinováno náboženstvím a tradičními vazbami, které byly základem fungování sociálních mechanismů zejména ve venkovském prostředí. Tradiční vazby zde předurčovaly i vztahy mezi mužem a ženou a postavení ženy v rodině, kde jí byla vesměs přisouzena role bytosti plně závislé na muži - nejdříve otci a potom manželovi. Vedle této patriarchální tradice podtrhovaly podřadné postavení ženy vůči muži v různých společenstvích i interpretace náboženských textů tří největších náboženských směrů, které se v Balkánském regionu vyskytovaly - křesťanství, judaismu i islámu.²

¹ Zmíňme zde především práce Georges Duby - Michelle Perrot (ed.), *Histoire des femmes en Occident I.-V.*, Paris 2002, která obsahuje podrobnou bibliografii; dále Jitka Malečková, *Úrodná půda. Žena ve službách národa*, Praha 2002; Jitka Malečková, *Žena ve vnímání nerovnoměrnosti světového vývoje*. In.: Luďa Klusáková (ed.), *Kritéria a ukazatelé nerovnoměrného vývoje v evropských dějinách*, Praha 1997, s. 119-132; Nancy M. Wingfield - M. Bucur, *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, Indiana UP 2006.

² Gerhard J. Bellinger, *Sexualita v náboženstvích světa*, Praha 1998; *Cesta k prameni*, Praha 2003.

Tento sociálně-antropologický model postavení ženy v 19. století v balkánském prostředí byl převažující, ale rozhodně nebyl jediný. Pokud v naší studii zohledňujeme i prostředí vyšších vrstev osmanské společnosti, je třeba upřesnit, že ve vysokých společenských kruzích, přesněji řečeno u sultánova dvora a v jeho harému, existovala složitá hierarchie vztahů. Například matka sultána měla u dvora zvláštní postavení a těšila se velké úctě. Podle odborníků je třeba hledat kořeny jejího výjimečného postavení již v byzantské tradici, která sama vycházela ze starších kulturních prvků.³ Matka sultána měla nejvyšší moc i v harému, kde vedla společenský život, organizovala ceremonie a disponovala velkými prostředky. V sultánově harému panoval složitý vnitřní řád, podle kterého docházelo i k hierarchizaci postavení a vztahů členek harému.⁴

V důsledku společenskoeconomických změn, které byly součástí procesu modernizace balkánských společností, docházelo k narušování a postupnému uvolňování tradičních mechanismů. Ve vznikajícím hodnotovém systému se vytvářel i nový řád vztahů, jejichž prostřednictvím byla žena postupně stále více integrována do společnosti.⁵ Zhodnocení významu a role ženy v tomto období velkých společensko-politických změn a národních hnutí v prostoru jihovýchodní Evropy čeká však ještě na zpracování a je pro historiky velkou výzvou. V českém prostředí se problematice postavení ženy v národních společenstvích v okrajových částech Evropy, zejména v osmanské říši, věnovala Jitka Malečková. Jak vyplývá z jejího výkladu, role ženy měla své místo v dobových diskusích o budoucnosti národa a v různých národních ideologiích. Zapojení žen do společnosti však zpočátku nezáleželo na ženách samotných. Úvahy a diskuse o ženách rozvíjeli totiž nejprve muži, kteří se vyslovovali pro zlepšení postavení žen ve společnosti ještě dříve, než se ženy samy začaly na tomto poli aktivně angažovat.⁶ V tomto kontextu bylo zajímavé se ptát, zda naše prameny rovněž reflektovaly otázku postavení ženy ve

³ Postavení ženy a její místo ve společnosti vycházelo z původně raně křesťanského ženského náboženského ritu pramenícího z kultu Matky Boží, dále adaptovalo prvky římských císařských struktur, které se přizpůsobovaly dynastii a nárokům vládnout dědičným právem, které bylo nezbytně předáváno prostřednictvím žen, a bylo rovněž ovlivněno dvorskými ceremonii, které se ustálily v prostředí Konstantinopole jako Nového Říma. Srov. Judith Herrinová, *Ženy v purpuru*, Praha 2004, s. 276-277 ; Frédéric Hitzel, *Osmanská říše 15.-18. století*, Praha 2004, s. 234-236.

⁴ Frédéric Hitzel, *Osmanská říše*, Praha 2005, s. 236-237.

⁵ Srov. např. Miroslav Jovanovič - Slobodan Naumovič, *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Zur Kunde Südosteuropas - Band II/33, Beograd 2002.

společnosti a jejího významu, případně zda ji autoři nějak srovnávali se situací v prostředí, ze kterého pocházeli.

IV. 4. 2. Obraz ženy z křesťanského prostředí

IV. 4. 2. 1. Obraz ženy z nižších společenských vrstev

V pramenech cestopisného charakteru z balkánského křesťanského prostředí se vyskytovaly často informace o ženách z nižších vrstev společnosti, konkrétně z venkovského prostředí zejména na Černé Hoře a v Bulharsku. Autoři si zde všímali především podřadného postavení ženy a hodnotili jej různě: někteří pouze konstatovali stav věcí, jiní je posuzovali kladně, další je odmítali. Nejhlásitější názory a argumenty reflektující tradiční poměry, ve kterých byla žena plně podřízena muži, nalezneme v díle českých autorů Josefa Holečka a Ignáta Hořici, ve francouzsky psaných pramenech o nich hovořili zejména Emile de Laveley a Jean Erdic.

Čeští autoři Josef Holeček i Ignát Hořica, kteří věnovali pozornost zejména Černé Hoře a Bulharsku, uvedli, že žena stojí ve společnosti níže než muž a její postavení je z tohoto pohledu zcela podřadné. Holeček vyslovil názor, že černohorské ženy své postavení akceptovaly, protože si byly vědomy své nedostatečnosti a závislosti na muži a svém poslání.⁷ Práce žen spočívala podle obou autorů ve vychovávání budoucích generací bojovníků a horalů ke statečnosti a odvaze a v pomoci v boji.⁸ Autoři upozorňovali na to, že nesvobodné Černohorky a Bulharky mají velké zásluhy na rozvoji národa, a líčili je jako uvědomělé hrdinky, pro které je osud národa důležitější než vlastní blaho. Hořica rovněž upozornil na vztah mezi matkou a synem na Černé Hoře a na přísnost, s jakou ženy své syny vychovávají. V jednom ze svých článků uvedl, že matka svého syna vychovává ke statečnosti a odvaze a raději by jej zabila, než aby dovolila, aby se v boji vzdal nepříteli. Podle Hořicových slov pak horal či bojovník nikdy nezapomene na to, kdo jej vychoval a chová k mace úctu.⁹ Holeček v jednom ze článků věnovaných bulharskému prostředí poukázal i na fakt, že postavení ženy nebylo tak podřadné, jak

⁶ J. Malečková, *Úrodná půda...* zejména s.55-66.

⁷ Josef Holeček, Černá Hora, *Matice Lidu*, roč. 10, 1876, s. 31.

⁸ Josef Holeček, Černohorci ve zbraní, *Osvěta*, 1880, s. 338 ; Ignát Hořica, *Na Černé Hoře*, 1895, s. 15.

⁹ Ignát Hořica, c.d.s. 29.

se zdálo na první pohled. Upozornil však na to, že na veřejnosti žena je plně podřízená muži a poslušná.¹⁰

Úvahy o ženě jako ochránkyni tradičních hodnot a jejích zásluhách bylo možné nalézt i v článku českého autora Václava Petru (pseudonym Dorsinus) z prostředí řecké vesnice.¹¹ Ženy jsou v jeho textu popsány jako ochránkyně tradice a tradičních hodnot, zatímco muži se rychle poevropšťují a podléhají zejména evropské módě a mravům. Tento názor českého autora je zajímavý, poněvadž častěji se vyskytovaly poznámky v tom smyslu, že přijímání modernizace a narušování tradičních vazeb jsou spíše vlastní ženám než mužům.

Českým autorů se modernizace těchto společností jevila jako nepřijatelná. Zásahy do tradičních vazeb a vztahů byly podle zastánců tradice nepřijatelné a vedly ke zkáze. Veškeré průvodní znaky modernizace, projevující se v souvislosti s postavením ženy ve společnosti - šíření gramotnosti a ženská emancipace -, byly těmito konzervativními českými autory neúprosně odmítány. Podívejme se na příklady některých argumentací. Ignát Hořica například kritizoval zřízení dívčího gymnasia v Cetyni a označil jej za *nejbolestnější ránu, již kulturní vývoj Černohorcům zasadil*. Svůj postoj obhajoval následovně: „(...) byl zde zřízen ústav, kde se vyučují cizí jazyky, vyšívání, základy společenského chování – tedy věci, kterými si krátí nudu evropské dámy, které se rodí v přepychu a bohatství (...)“. *Černohorky se zde naučí všemu, co v životě nepotřebují a zapomenou vše, co se naučily*.“ Dále autor upozornil na to, že vzdělané ženy nebude žádný muž chtít a ony budou mít problém najít si partnera. Není tedy rozumné obracet se proti přirozenému vývoji a proti přírodě: „(...) na celé Černé Hoře není ani deset mužů, kteří by se ženili z přepychu (...) ostatní se žení, aby jim ženy obstaraly domácnost a vychovaly děti (...) právě v takových zemích jako je Černá Hora, je vidět, jak pošetilá je snaha přetvořit přirozený vývoj, opičit se po cizině, vše, co je v cizině nápadného, pokládat za dobré (...)“.¹² Hořica dále upozorňoval na negativní dopad civilizace a

¹⁰ „(...) mýlil by se kdo by z toho uzavíral, že postavení ženy bulharské jest krušné a nepřirozené. Obzor její jest ovšem malý, za hranice domácího krbu nesahající, ale v malém tom okrsku své působnosti jest pravou samovládkyní, je královnou domácnosti, je takřka její prozřetelností. Celý ten poměr naznačím krátce : žena jest okem, muž ramenem.(...)“ Cit. dle Antonín Robek, Zájem Josefa Holečka o bulharskou etnografii a folkloristiku, *Studia etnografica V*, AUC Philosophica et historica 3, 1980, s. 9.

¹¹ Dorsinus, *Obrazky z řecké vsí, Vlast*, 1888-1889, č. 1, s. 93, č. 3, s. 225; č. 4, s. 261; č. 5, s. 370; č. 6, s. 434; č. 7, s. 493.

¹² Ignát Hořica, *Na Černé Hoře*, 1895, s. 47.

modernizace na tradici a morálku. Podle jeho názoru v souvislosti s uvolňováním tradičních vazeb upadaly i mravy žen, ze kterých se stávaly poběhlice, neschopné zodpovědně vychovávat následující generace. V důsledku toho byla podle jeho mínění ohrožena mravnost celého národa.

Všechny tyto argumenty jsou nesmírně zajímavé a svědčí o tom, že si čeští autoři si ve svých, jakkoliv kontroverzních analýzách a interpretacích, uvědomovali důležitost role ženy ve společnosti. I když tradiční jihoslovanské společenství bylo v jejich popisech navenek silně patriarchální, jedním z morálních a mravních základů tradiční společnosti byla podle jejich pozorování ve své podstatě žena.

Ženy z černohorského prostředí, jako nositelky dobrých vlastností a ženy jako hrdinky, se těšily pozornosti rovněž v české krásné literatuře a výtvarném umění. Vrcholem heroizace této ženy z lidu byly v českém prostředí obrazy Jaroslava Čermáka, jehož dílo propagoval rovněž silně proslovansky laděný umělecký kritik Miroslav Tyrš. Z Tyršových esejů o Čermákově díle je patrné praslovanské nadšení, přecházející až v nekritickou glorifikaci slovanství. Čermákovy Černohorci představovali v Tyršově interpretaci prototyp původní slovanské povahy, život na Černé Hoře byl potom opakováním a pokračováním života starověkých Slovanů, u kterých byla fyzická síla doplňkem síly mravní a duševní.¹³ Rovněž ženy zde podle Tyrše vystupují jako hrdinky, které personifikují černohorský národ a Černou Horu jako zemi, která se ubránila tureckým dobyvatelům.¹⁴ Kromě fyziologických rysů se podle Tyrše podařilo Čermákovi zachytit i povahu a psychiku černohorských žen, které jsou za všech okolností statečné a hrdé a ob stojí i v těch nejtěžších životních zkouškách.¹⁵ Josef Holeček dokonce Černohorkám připisuje zvláštní půvab a

¹³ Ladislav Jandásek, *Tyršovo slovanství*, Praha 1947, s. 146-148 ; Miroslav Tyrš - Jaroslav Čermák, *Osvěta*, 1878, č. 11, s. 803.

¹⁴ Tyrš ve svých esejích a kritikách Čermákovy díla poukazuje na obecné rysy fyziologie Černohorců, která český malíř na svých plátnech zachytil. Například při popisu obrazu „Žena psancova“ Tyrš uvádí: „(...) je to postava stepilá a křehká zároveň, pružná, souměrně složená, širokým ramenem a krkem krásně modelovaným. Vysoce ušlechtilý a inteligentní je typus vážné poněkud osmahlé tváře její, již štíhlý nos, brada mírně a přec pevně vyklenutá, a bystré pronikavé oko zvláštního charakteru dodávají ... též typus, jehož rysy jsou ale všeobecně národní, nám připomíná Hlava Černohorky (...)“. Miroslav Tyrš - Jaroslav Čermák, *Osvěta*, 1878, č. 11, s. 809.

¹⁵ Tento typ ženy je patrný na obrazech „Košť válečná“ nebo „Únos ženy Černohorské“, ke kterému podává Tyrš následující komentář: „(...) bašibozuci vedrali se do chaty, zavraždili muže a žena, kterou se chystají unést, se brání. Krásný zjev nádherných kvetoucích forem ... roucho na jeho rameni roztažené je svědectvím odporu, jež oběť klade ... touto opravdovostí celého zápasu, s kterouž též výraz tváře plně souhlasí setřen s celku každý nádech smyslnosti, který při podobných výjevech nás nemile se dotýká. Známe celou řadu únosů

povahové rysy, kterými se odlišují od ostatních Jihoslovanek.¹⁶ Mýtus bojovné Černohorky je rovněž zřejmý v díle Elišky Krásnohorské. V roce 1886 byla ve Zlaté Praze otištěna její báseň *Černohorská Judita*, ve které mladá Černohorka lstí přemůže a zabije Turka a tímto činem pomstí svého bratra, který zahynul v boji s Turky.¹⁷

O vlivu Čermákových obrazů na vytváření představ o Černohorkách je možné usuzovat z dalších článků. Objevují se poznámky o typech dívek odpovídajících Čermákovým Černohorkám, názory na to, zda ale „černohorské typy“ opravdu existují, se ovšem různí. Ve většině případů autoři vyslovovali spíše zklamání nad tím, že takové dívky hledali zcela marně. Jan Třeštík, který koncem 80. let 19. století cestoval v oblasti Jaderského pobřeží, ve své cestopisné črtě hovořil o zvláštním půvabu hercegovských dívek a o dojemnosti jejich hrdého skalního výrazu. Přirovnal jej k výrazu ve tvářích černohorských dívek na Čermákových obrazech.¹⁸ O Čermákových Černohorkách jako symbolu slovanské krásy se zmínili i někteří francouzští autoři.¹⁹

V případě popisu poměrů na Černé Hoře se jedná o nekritickou heroizaci poměrů, ve kterých žena vystupuje jako hrdinka a bojovnice. Čeští autoři jako by znovuobjevili názor, který vyslovovali již osvícenští filozofové, a sice že žena oplývá zvláštními morálními kvalitami, které může plně rozvinout za příhodných podmínek. V představách těchto autorů kontrastuje venkov se svou nezkaženou morálkou a mravy se „zkaženou civilizací“, která pronikla zejména do měst. Tyto hodnoty byly potom zdrojem hrdosti. Autoři apelovali na české ženy, aby si vzaly z Jihoslovanek

malovaných a tesaných, únosy Sabineek, Nymf a Polyxen a jiných osob mythických. Všechny však bez výjimky trpí tím, že odpor ze strany ženské jen naoko se klade, i tam, kde se to s povahou věci nikterak nesrovnává ... Zde však přispívají ještě dvě okolnosti k tomu, aby byl dojem úplně čistý a objektivní. Předně je patrné, že oni tři pochopové ženu tu pro sebe neunášejí, že je to lup jako každý jiný, který se zde koná, za druhé arcit' jsou to formy krásné, jsou to formy ženy z lidu, ženy pracující, vyspělé a pevné beze všeho nádechu oné unylosti a změkčilosti, jež z části tak podstatné onen dojem smyslný podmiňují. Tak zůstal Čermák úplně objektivní, samostatný a vlivem vůkolí nedotknutelný (...)“ Miroslav Tyrš, *tamtéž*, s. 811.

¹⁶ „(...) vzrůstu prostředního křepkých pohybů svalů vyvinutých a silných, líce pravidelného často krásného ... neodolatelné oko, příroda ji okrášlila bujným havraním vlasem..nemá prostředky, aby si pořídila cetky a zvýšila svůj půvab. Ale i to patří mezi její přednosti – v jiných zemích jihoslovanských si ženy líčí tváře, ale i obočí a nehty, což ne vždycky je ve prospěch přirozených vnaď ... tento nezvyk nemá na Černé Hoře místa (...).“ Josef Holeček, *Černá Hora*, Praha 1876, s. 34.

¹⁷ *Zlatá Praha*, 1886, roč. 3, č. 11, s. 338.

¹⁸ Jan Třeštík, *Dojmy z potulek Dalmatsko-hercegovských*, *Vlast'*, 1890, s. 713.

¹⁹ *Journée de Gatzko, Revue Des Deux Mondes*, 1890, s. 455.

příklad (v Holečkově díle zejména Černohorek a Bulharek). Holeček přímo říká: „(...) *Necht' naše ženy omámené klábosem o ženské emancipaci poměr naznačený za sebebarbarštější prohlásí, na Černé Hoře je to výhradně žena, kdo vychovává děti a tudíž nejpřednější zásluha statečnosti mužovy patří jí, kteráž jej kojila, kolébala a uspávala za zvuků junáckých. Všechna čest ženám Černohorským (...).*“²⁰

Tyto úvahy českých autorů o ženách ze slovanského balkánského prostředí odpovídaly dobovým koncepcím úvah o ženách a národě, probíhajícím v národních společnostech na pokraji Evropy.²¹ Jednalo se o idealizované představy o ideálních ženách, které národ povznesou, či dokonce spasí. Podstatou těchto úvah nebyly samotné ženy, ale vyšší hodnoty jako národ, vlast, jejich současný stav a jeho následný vývoj. U českých autorů se jednalo nejen o úvahy nad osudem balkánských národů, ale rovněž o zamyšlení nad situací v Čechách, pro kterou hledali inspiraci. Holeček viděl v poměrech na Balkáně odraz slovanských patriarchálních poměrů z období „zlatého dějinného věku“, kdy všichni žili v symbióze. Tyto poměry dával za vzor a apeloval ve svém článku na české ženy, které podle jeho názoru byly až příliš vzdáleny tomuto ideálu ženy-matky,ručitelky za budoucnost národa a ochránkyně tradice.

Kromě uvedených poznámek, oslavujících někdy až nepřiměřeně heroicky tradiční vztahy, bylo postavení ženy kritizováno jako špatné, zabraňující modernizaci společnosti a vývoji národa. Autoři se ve svých úvahách zamýšleli nad tím, zda negramotná žena, žijící v nevědomosti, může vůbec nějak přispět k modernizaci a povznesení národa. Hlasy autorů, volající po osvobození žen z pout svazující tradice, po jejich gramotnosti vzdělanosti a samostatnosti, se ozývaly z článků, týkajících se zejména ve venkovského prostředí. Autoři vyslovovali i kritiku těžkých poměrů, které zanechávají stopy na vzhledu žen. V tomto kontextu nás překvapí i reakce Hořicy, který byl jinak zastáncem tradice: „(...) *žena na Černé Hoře je dosud pouhým tahounem, tvorem mezi lidmi, tj. muži, a dobyt看em. Práce, hrubé strádání dělá z děvčete stařenu (...) na Černé Hoře začínají od třiceti let stařeny a od třiceti do čtyřiceti let jsou to ubohé stařeny, po čtyřicátém roce strašné stařeny – pouhé kostry šedivě žlutou a popraskanou kůží potažené, s očima zapadlýma (...) dřou a živí celou rodinu (...)* Tyto smutné poměry se jen pomalu lepší – v Cetynji, kde jsou

²⁰ J. Holeček, *c.d.*, s. 23.

*cizinky, uvidíte leckdy zdravou statnou ženu, ale na Brdech a mnohých jiných končinách budí ženy ve vás hrůzu (...).*²² V podobném duchu zaznívaly hlasy autorů, kritizujících tradiční poměry, i z prostředí bulharského a řeckého.

Francouzští autoři se otázce každodennosti nevěnovali tolik jako čeští autoři a nad postavením ženy ve společnosti nerozvíjeli tak hluboké úvahy jako jejich čeští kolegové. Podrobněji se postavením ženy v černohorském prostředí zabýval například francouzský autor G. Frilley, který na adresu Černohorek uvedl: „(...) *žena v černohorském prostředí je nešťastnou družkou svého despotického pána. Její život představují dvě slova – pracovat a trpět (...)* V jejích gestech není ani náznak sebedůvěry, se kterou je možné se setkat u žen v civilizovaných národech. Boží pravidla jí předurčila pocit nerovnosti vůči muži. Černohorská žena vidí ve svém muži nadřazenou bytost, před kterou se sluší třást (...).²³ O fyzickém vzhledu Černohorek poznamenal: „(...) *Černohorky nejsou pěkné (...)* jsou poznamenané prací a prostředím (...) *krása je velmi výjimečná (...).*²⁴ Dále se Friley věnoval i fyzickým rysům a na rozdíl od Tyrše, který viděl v Černohorkách typické představitelky slovanské krásy, tvrdil, že u Černohorek už nebylo možné nalézt stopy slovanské fyziognomie, protože jsou překryty rysy antickými. Pro vysvětlení uvedl, že antičtí bojovníci si při cestách přivezli jistě i manželky a došlo ke smíšení krve, podobně jako Římané unášeli Sabinky.

Čeští autoři přistupovali k postavení ženy v tradiční balkánské společnosti ze dvou úhlů pohledu. Zastánci tradičních poměrů a odpůrci modernizace byli toho názoru, že modernizace má negativní dopad na původní hodnoty a doporučovali návrat k původním hodnotám a ideálním poměrům v tradičních společnostech. V tomto postupu spatřovali rovněž i nápravu „českých poměrů“, které byly modernizací rovněž negativně postiženy. Autoři si toto rané období dějin slovanských společností, kdy společnost žila v naprosté harmonii, ale značně idealizovali. Ve starém slovanském životě a uspořádání viděli prototyp stavu, ke kterému měl současný vývoj směřovat.

²¹ O významu diskusí o ženách viz Malečková, *Úrodná půda..* zejména s. 86-111 a 123-143.

²² Ignát Hořica, *Na Černé Hoře*, 1895, s. 70.

²³ G.Frilley - J. Wlahovič, *Monténégro contemporain*, Paris 1876, s. 146-148.

²⁴ G. Frilley - J. Wlahovič, *tamtéž*.

Francouzští autoři byli k poměrům na venkově mnohem kritičtější. V podřadném postavení ženy spatřovali jistý stupeň zaostalosti, jehož překonání je součástí celkové modernizace společnosti.

IV. 4. 2. 2. Obraz ženy z vyšších kruhů - učené a emancipované, vladařky

V předchozí části analýzy českých textů o obrazu venkovanky z křesťanského prostředí vystoupil v jednom momentu zrcadlově ke kladnému obrazu venkovanky výrazně negativní obraz moderní zhýralé ženy, nekriticky přijímající vše ze západu, přesněji řečeno přejímající z modernizace jen to špatné, což vede k jejímu mravnímu úpadku. Vedle tohoto částečně negativního pohledu na moderní ženy však bylo možné se setkat i s kladným hodnocením emancipace a modernizace. Do zorného pole autorů se v těchto člancích dostávaly zejména ženy ze středních a vyšších vrstev městské populace, jejichž postavení bylo odlišné od postavení žen ve vesnickém prostředí. Jednalo se zejména o poznámky o ženách z vyšších společenských kruhů či o manželky politiků, jiné články pojednávaly o literárně a umělecky činných ženách, případně o příslušnicích panovnických rodů nebo o samotných panovnicích.

Spisovatelky a umělkyně byly hodnoceny kladně, protože se zaslouhovaly o rozvoj jazyka a literatury. Zvláštní pozornost byla věnována panovnicím z balkánského prostředí. Například v portrétu černohorské princezny Mileny se hovořilo o její chytrosti, kráse a lásce k černohorskému národu.²⁵ Rumunská královna německého původu Alžběta z Wiedu, která užívala umělecký pseudonym Carmen Sylva, byla obdivována za svoji spisovatelskou činnost a byly taktéž vyzdvihovány její zásluhy o rozvoj rumunské kultury a umění.²⁶ V časopisech se objevila několikrát její fotografie a ukázky z její tvorby. Další panovnicí, které byla věnována pozornost, byla bulharská carevna Eleonora. Na jedné fotografií z období balkánských válek byla zachycena v uniformě sestry Červeného kříže a článek informoval o její činnosti v postu předsedkyně Červeného kříže.²⁷

O ženách z vyšších společenských kruhů se hovořilo i ve francouzských časopisech. V *Illustration* se příležitostně objevovaly informace z každodenního života královských rodů, kde byla zdůrazněna péče o královskou rodinu a případně i

²⁵ *Vlast'*, 1888-1889, č. 1, 15.10.1888, s. 52.

²⁶ *Zlatá Praha*, roč. 24, 1907, s. 43-46 ; roč. 25, 3.10.1908; č. 15, s. 177.

²⁷ *Zlatá Praha*, 1913, č. 7, 25.10, s. 83.

osvětová činnost. Takto byla zachycena například řecká královna Marie de Bonaparte či rumunská královna Alžběta z Wiedu (Carmen Sylva).²⁸ Erdic ve svém cestopise zmiňuje například černohorskou kněžnu Milenu, kdy zdůrazňuje její půvab, krásu a inteligenci a uvádí, že Milena má ve tváři výraz, který se v 19. století již jen zřídka vidí – výraz jasný, čistý a klidný.²⁹ Srbskou princeznu Nathalii Erdic popisuje jako panovnici, která má ráda pokrok.³⁰

V českých i ve francouzských materiálech byly ženy z vyšších vrstev společnosti, zejména panovnice, prezentovány jako zosobnění kladných vlastností. Setkávali jsme se zejména s důrazem na jejich osvětovou činnost. Autoři zmiňovali jejich nebalkánský původ, nicméně jako zástupkyně národních států se svým způsobem stávaly i nositelkami národních ctností a hodnot.

IV. 4. 3. Obraz ženy v muslimském prostředí

IV. 4. 3. 1. Muslimská žena - kulturní stereotyp a realita

V evropských společnostech převažoval v 19. století kulturních stereotyp muslimské ženy jako nešťastnice zahalené závojem, která žije vězněna v harému, případně jako lascivní zahálejší odalisky. Tyto stereotypy, které byly součástí všeobecných evropských stereotypů o Orientu, je nutné blíže objasnit, protože obsahují řadu nesrovnalostí a zjednodušených či mylných interpretací skutečnosti.³¹ Podřadné postavení ženy v islámu vycházelo sice ze zásad Koránu, ale jak uvádí práce odborníků, situace žen se v muslimských společnostech odvíjela rovněž podle jejich sociálního postavení. Často záleželo i na etnické skupině a na oblasti, poněvadž existovaly i regionální zvláštnosti. Stejně tak byla modifikována různými tradičními vazbami a sociálním prostředím i interpretace Koránu. Odborníci na

²⁸ *Illustration*, 21.12.1907, s. 411; *Illustration*, 1912 (reprint), I., s.177.

²⁹ Jean Erdic, *Autour de la Bulgarie :Bulgarie, Roumélie, Turquie, Grèce, Corfou, côtes d'Albanie, Bouches de Cattaro, Monténégro, Dalmatie, Herzégovine, Bosnie, Slavonie, Serbie, avril-juin 1883*, Paris 1902, s. 158.

³⁰ Týž, *tamtéž*, s. 308.

³¹ Alain Grossrichard, *Structure du sérail: la fiction du despotisme asiatique par l'Occident classique*, Paris 1994; Carla Coco, *L'Orient amoureux*, Paris 1997; Lynne Thorton, *La femme dans la peinture orientaliste*, Paris 1993; R. Kabbani, *Europe's myths of Orient*, Bloomington 1986.

genderová studia a na islamistiku zdůrazňují, že nikde v Koránu nezní přímé zákazy a příkazy, co žena smí činit a co ne, spíše se jedná o nabádání, co má dělat a jak se chovat. V praxi vždy záleželo na výkladu jednotlivých citací ze Svaté knihy muslimů.³² Lze tedy říci, že interpretace Koránu ženy záměrně někdy znevýhodňují a autorizující tak nadvládu mužů nad ženami.³³ V souvislosti s ženskou tematikou je rovněž třeba vysvětlit pojem harém, o kterém se v textech často hovořilo, ale vesměs v ne zcela správném smyslu. Harém bylo v muslimském kulturním okruhu označení té části domu, která byla vyhrazena ženám. Do tohoto prostoru měl přístup pouze pán domu, výjimečně byl povolen vstup i jiným mužům. Je tedy zřejmé, že jej nikdo z Evropanů (až na ojedinělé výjimky) neměl možnost poznat. Cestovatelé, kteří o harému psali, si jej většinou vysnili a opředli jej řadou mýtů a skazek. Do evropské kultury 19. století tak vstoupil pojem „harém“ zejména jako synonymum pro neřest a mnohoženství a násilí páchané na ženách. Evropany tolik kritizované mnohoženství bylo rovněž zveličované. Na polygynii bylo v samotných muslimských společnostech totiž pohlíženo v intencích materiálního zajištění. Podle islámu totiž musel muž všechny své manželky zabezpečit, což byla povinnost finančně velice náročná. Ve skutečnosti nebyl ale výskyt mnohoženství v muslimských společnostech příliš častým jevem, poněvadž vydržování více žen si mohli dovolit jenom vysoce postavení hodnostáři anebo sultán.³⁴

Jak již bylo výše uvedeno, povinnosti a pravomoci ženy a zároveň její omezování závisely na jejím sociálním původu, regionu a na historickém období.³⁵ Například ženy z nejvyšších muslimských vrstev osmanské společnosti řídily chod harému a domácnosti. Představovaly v tomto smyslu hlavu rodiny, které se podřizovala celá domácnost - synové dcery, snachy služebnictvo - a žena měla rovněž plnou zodpovědnost za výchovu dětí. Její vážnost stoupla zejména v případě,

³² Zákaz vycházet z domu vznikl například interpretací těchto veršů: „(...) *Ženy prorokovy, nebud'te jako lecjaká jiná žena ... Zdržujte se důstojně ve svých domech a nestavte na odiv ozdoby svoje podle způsobů dřívější doby nevědomosti (...)*“ (Korán 33: 23-33). Příkaz zahalovat si tvář je potom interpretací veršů: „(...) *Proroku, řekni manželkám svým, dcerám svým, aby přitahovaly úžeji své závoje. Toto bude nejvhodnější k tomu, aby nebyly poznány a nebyly uráženy (...)*“ (Korán 33:59). O postavení ženy v muslimských společnostech srov. Luboš Kropáček, *Duchovní cesty islámu*, Praha 1993; Iveta Kouřilová, *Žena a sexualita - fatální téma islámu*. In: *Cesta k prameni*, Praha 2003, s. 35-44, s. 58.

³³ Iveta Kouřilová, *tamtéž*.

³⁴ Iveta Kouřilová, *tamtéž*, s. 36-38.

³⁵ O postavení ženy v osmanské říši srov. Suraya Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München 1995; Frédéric Hitzel, *c.d.*, s. 233, 236-268.

pokud přivedla na svět mužského potomka. Zvláštní postavení pak měla sultánova matka, která byla často velice vlivnou osobností.

V nižších společenských vrstvách však bylo postavení ženy vesměs podřadné.³⁶ Koncem 19. století se v souvislosti s politickými a sociálními změnami v osmanské říši a probíhajícím tureckým národním hnutím ozývaly hlasy volající po zlepšení postavení ženy. Ženská otázka se stala i bodem různých politických diskusí a ideologií. Po mladoturecké revoluci začaly být ženy zapojovány do veřejného života a začaly pracovat.³⁷

Mnoho Evropanů se ale v 19. století stále domnívalo, že ženy neměly jinou alternativu žití než pobývat v harému a považovali je za nešťastné. V evropském tisku se objevovaly zmínky o utlačovaných muslimských ženách, které čekají, až je Evropané osvobodí. Evropané neměli nedostatek informací, aby si uvědomili rozdíly mezi jednotlivými sociálními vrstvami. Redukovali tak velice sociálně hierarchizovaný systém ženského světa na jednoduchý stereotyp.

Ve studovaných pramenech se setkáme s ženou v muslimském prostředí v Bulharsku, v Bosně, v Makedonii, v Albánii, v evropském Turecku a v Konstantinopoli. Jednalo se tedy o rozdílné etnické muslimské společnosti, jejichž chod byl kromě zásad islámu ovlivněn i regionálními a patriarchálními tradicemi a sociálním prostředím. Podívejme se nyní, jak se na muslimské ženy dívali naši autoři.

IV. 4. 3. 2. Obraz ženy z muslimského prostředí v pramenech

Naši autoři projížděli vesměs oblastmi, kde žily chudší vrstvy obyvatelstva, anebo se naopak pohybovali v Konstantinopoli, která, jak již bylo uvedeno, měla zcela zvláštní specifika. Pozornost naši cestovatelů - jak Čechů, tak Francouzů - přitahovala v muslimských společnostech zejména zahalená žena, žijící v plném podřízení muži. Ve vnímání muslimské ženy dominoval právě prvek nesvobody a podřadného postavení natolik, že až na výjimky setřel vnímání rozdílů mezi sociálními vrstvami a regiony.

³⁶; F. Davis, *A Ottoman Lady. A social History from 1718 to 1918*, New York/London 1986; F. Hitzel, *c.d.*, s. 235.

³⁷ O debatách o ženách v osmanské říši srov. Jitka Malečková, *Úrodná půda..* zejména str. 111-134; A. Duben -Cem. Behar, *Istanbul Households. Mariage, family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge 1991.

Se směsicí humoru, hořkosti, zlosti i lítosti autoři popisovali ženy jako bezmocná stvoření, uvězněná v harémech. Francouz Reynaud považoval existenci harému za doklad žárlivosti a slabosti orientálců, kteří nedokáží získat věrnost své ženy jinak než násilím a tím, že ji nechá hlídat eunuchy a sousedy.³⁸

Autoři se ale zamýšleli i nad rolí ženy ve společnosti a jejím místě v aktuálním procesu změn. V podřadném postavení ženy ve společnosti často spatřovali brzdu pokroku muslimské společnosti. Upozorňovali, že pokud se nepozvedne postavení žen ve společnosti a jejich vzdělanost, islámské společnosti nepokročí na cestě modernizace. Postavení ženy pokládali za zásadní pro pokrok společnosti a Laveley například při popisu vztahů v Bosně uvedl: „(...) i když má muslim jen jednu ženu, je to stvoření poddané, osobní otrok izolovaný od veškeré kultury. A protože posláním ženy je vychovávat potomky, vidíme v tomto ohledu jen ubohé výsledky (...) v situaci žen můžeme rovněž spatřovat hlavní překážku modernizace tohoto teritoria ... jedná se o velice primitivní lidská stvoření, která vůbec nic neví. Zamysleme se v tomto kontextu nad tím, jaká je pozice ženy v křesťanských rodinách? Jak významnou roli zde žena hraje? Můžeme si položit otázku, jestli toto není důvod toho, proč se muslimové nemohou asimilovat se západní kulturou (...).“³⁹ Podobně smýšlel i F. Reynaud ve svém článku *La femme dans l'Islam* z roku 1911. Kritizoval celkově muslimskou společnost s jmenovitě se dovolával toho, že zlepšení postavení ženy je podmínkou pro zlepšení stavu společnosti. Rozvinul úvahu ta téma, co v životě dokáže žena, která se musí plně přizpůsobit okolí, kterému nezáleží na tom, co si myslí a jaká jsou její přání? Dodal, že život muže a ženy by měl být harmonický: „(...) život muže a ženy by měl být harmonický, tak jak tomu je v naší společnosti – muž vidí vše celkově, žena v detailech. V orientálních městech a vesnicích, v životě soukromém i veřejném chybí tato harmonie, proporce a vkus, který charakterizuje dílo, na jehož završení se podílí žena (...).“⁴⁰ Nutnost ženské emancipace považoval za jeden z kroků na cestě k modernizaci muslimských společností rovněž Etienne Lamy. Podle jeho slov byl islám založen na degradaci ženy, takže jedině revoltou žen může být zničen. Podle jeho názoru k tomu měla napomoci zejména křesťanská výchova.⁴¹

³⁸ F. Reynaud, *La femme dans l'islame, Correspondant*, 1911, 10.10.1911, s. 59.

³⁹ Emile de Laveley, *La péninsule des Balkans*, Paris 1888, Vol. I., s. 235.

⁴⁰ F. Reynaud, *tamtéž*, s. 83.

⁴¹ Etienne Lamy, *La France du Levant*, Paris 1908.

Objevovaly se ale i názory, že život v harému je značně pohodlný a ženy jsou zabezpečeny a nemusejí se o nic starat. Holeček například líčil postavení muslimek v pozitivních barvách - z harémů se podle jeho slov ozýval zpěv, smích a hudba.⁴² Muslimky byly podle jeho slov zabezpečeny, což představovalo výhodu pro ty, které před sebou neměly v životě žádný cíl. Všechny starosti v tomto případě ležely na bedrech mužů.⁴³ Právě zabezpečení a bezstarostný život byl podle jiného (anonymního) autora výhodou žen z muslimského prostředí oproti „civilizovaným Evropankám“. Autor tvrdil, že postavení *civilizovaných* žen je vlastně horší než pozice žen muslimských. Uvedl, že muslimská žena je plně zabezpečena, což viděl jako právní výhodu oproti postavení ženy „civilizované“. Vyslovil otázku: „(...) *Kolik civilizovaných žen, jejichž život májí ve stínu moderních zákonů ve hladu i chladu - nezaměnilo by rádo za pobyt v harému práci u šicího stroje nebo ve škole?(...)*“.⁴⁴ Již zmiňovaný Reynaud rovněž vyslovil názor, že některé „orientálky“ resignovaly, plně se přizpůsobily a mnohé z nich jsou spokojené a neměnily by svůj život za život Evropanek, které mají četné povinnosti a zodpovědnost.⁴⁵

I když byly názory na muslimskou ženu vyslovovány vesměs v obecné rovině, někteří autoři vnímali v genderových vztazích i regionální odlišnosti. Například Josef Holeček, Konstantin Jireček a Emile de Laveleye si všimli specifických prvků u bosenských muslimů. Shodně upozorňovali na fakt, že bosenští muslimové nepěstují polygamii. Na základě toho vyslovil Holeček názor, že bosenští muslimové mají celkově lepší charakter než Turci. Ve své črtě z Bosny píše: „(...) *bosenští Turci prý jsou k svým ženám velmi něžní, šetrní a pozorní ... žena je sice zakleta v harem, ale není tak otrocky nesvobodna jako u Turků (...)*“.⁴⁶

Autoři našich pramenů se názorově neshodli v hodnocení ženské emancipace v křesťanském prostředí. V případě muslimského prostředí byla emancipace přijímána pozitivně a byla považována za nutnou součást modernizace a nutný stupeň vývoje islámské společnosti. Téma muslimských žen proniklo na stránky časopisů začátkem 20. století, kdy v souvislosti se změnami a událostmi došlo k závažným změnám v postavení ženy. Francouzský tisk informoval o ženách na

⁴² Zejména J. Holeček a J. Wunsch.

⁴³ Josef Holeček, Bosna, *Osvěta*, 1876, s. 808.

⁴⁴ Svatební obřady, *Zlatá Praha*, 1907, č. 52, s. 628.

⁴⁵ F. Reynaud, *tamtéž*, s. 76.

⁴⁶ J. Holeček, Bosna, *Osvěta*, 1876, č. 9, s. 808.

shromážděních, následujících po mladotureckém převratu, o ženách pracujících za balkánských válek v lazaretech a na fotografiích a obrázcích z prostředí Konstantinopole byly zachycovány ženy oděné zcela po evropsku.⁴⁷

U českých autorů byl sice obraz muslimské ženy jednoznačně konfrontován s ženou z křesťanského prostředí, na téma emancipace tureckých žen se v českém tisku neobjevila žádná poznámka.

IV. 4. 4. Žena a válka

V souvislosti s tématy války a povstáními je třeba zdůraznit, že na začátku kapitoly jsme zmiňovali obraz černohorské ženy bojovnice, která se ocitá po boku muže ve válečné vřavě. Tento obraz byl typický pro černohorské prostředí a vyskytoval se zejména v souvislosti s vývojem událostí koncem sedmdesátých a na počátku let osmdesátých.

Na počátku 20. století se téma ženy objevuje ve válečném zpravodajství znovu, avšak již v jiných konotacích. Již se nejednalo o ženu z křesťanského prostředí, bojující proti Turkům, ale o ženu jako bytost, která v době války v jakémkoliv kulturním prostředí plní totožnou roli a má stejný úděl. Ženy zde vystupovaly v první řadě jako matky, manželky, sestry a dcery, loučící se svými blízkými, kteří odcházejí do boje, či za ně truchlíci.

Tento sdílený osud zachycoval obrázek zveřejněný v *Illustration*, kdy na jedné stránce byly vedle sebe umístěny dvě fotografie, jedna z prostředí bulharského a druhá z tureckého, na kterých se ženy loučily s muži, odcházejícími do války.⁴⁸ Motívem, který se objevil v tomto kontextu, byly i ošetřovatelky raněných, ženy pracující pro Červený kříž.⁴⁹ V tomto momentu se stíraly všechny náboženské rozdíly, žena byla nahlížena jako bytost, která je v každé společnosti, bez ohledu na národnost a vyznání, postavena před stejné životní situace.

⁴⁷ Obrázek „*Elegance Mladoturkyň*“ od malíře Sabattiera, zveřejněný v *Illustration*, 24.2.1912, s. 146.

⁴⁸ *Illustration*, 26.10.1912, (nečíslováno).

⁴⁹ Světová válka na Balkáně. Ošetřovatelky Červeného kříže pro Balkán, *Zlatá Praha*, 1.11.1913, č. 8. s. 94; Vyslovení úcty a díky práci řeholnic, které za balkánských válek pracovaly zejména jako ošetřovatelky raněných, *Vlast'*, květen 1914, s. 637; Francouzská nemocnice v Konstantinopoli, *Illustration*, 16.11.1912, s. 368; Francouzsky pracující pro Červený kříž, *Illustration*, 9.11.1912, s. 372; Princezna Helena, manželka řeckého prince Nikolase ošetřující raněné, *Illustration*, 9.11.1912, s. 356; Princezna Natalie, manželka černohorského prince Mirka řídí dílnu v Cetinji, *Illustration*, 9.11.1912, s. 348; Princezna

V souvislosti s balkánskými válkami byl zřetelný ještě jeden prvek, který se výrazně projevil právě v obrazovém doprovodu, a tím bylo utrpení civilního obyvatelstva. Zřejmě i díky rozvoji technologií, jakou byla fotografie, bylo umožněno zachytit momenty, které zcela jistě působily emocionálně i na čtenářstvo, které vnímalo válku mnohem dramatičtěji než v předchozím období, kdy byly zachycovány zejména mužské postavy vojáků, generálů nebo reprezentantů státu ve vojenské uniformě. Balkánské války zviditelnily trpící civilní obyvatelstvo, reprezentované na fotografiích zejména ženami a dětmi.

Na základě analýzy rozmanitého materiálu můžeme konstatovat, že neexistoval jednotný obraz ženy z balkánského prostředí. Existovalo více obrazů, které vytvořili autoři muži a podávali v nich svědectví o ženě z různých kulturních a sociálních prostředích v balkánských společnostech. Některé články vypovídají i o tom, že autoři mnohdy srovnávali poměry v balkánském prostředí s poměry z prostředí, ze kterého pocházeli, případně uvažovali v širším kulturněhistorickém kontextu.

Nejvíce pozornosti věnovali autoři ženám z křesťanského a muslimského prostředí, žádná zmínka nepadla naopak o ženách z prostředí židovského či z dalších náboženských skupin.

V obrazu ženy z křesťanského prostředí bylo potom možné oddělit obraz ženy z nižších společenských vrstev a obraz ženy z vyšších společenských kruhů. Obraz ženy v nižších společenských vrstvách, zejména z venkovského prostředí Černé Hory a Bulharska, jako ženy podřízené muži, odrážel genderové poměry založené zejména na patriarchální rodové tradici. V převážné většině českých i francouzských pramenů bylo postavení ženy v křesťanském prostředí popsáno jako velmi podřadné až nedůstojné a autoři tyto poměry ve společnostech kritizovali. Existovaly však i názory, že ženy jsou v těchto poměrech spokojené, poněvadž tím, že pečují o své muže a syny, tak nejlépe slouží vlasti a národu.

Obraz žen z vyšších společenských kruhů v křesťanském prostředí byl kladný, jednalo se především o personifikaci dobrých vlastností a reprezentantky národa a státu, i když národnostně z balkánského prostředí nepocházely.

Xénie, dcera knížete Nikoly uprostřed dam pracujících pro Červený kříž v Podgorici, *Illustration*, 9.11.1912, s. 348.

Obraz ženy v muslimském prostředí byl u autorů částečně v zajetí stereotypů o Orientu, rozšířených v 19. století, v nichž byl dominantní stereotyp zahalené ženy, žijící v harému. Autoři vnímali muslimské prostředí jako celek a nedokázali příliš odlišit regionální a sociální zvláštnosti. K podřadnému postavení ženy v islámské společnosti se stavěli kriticky. V některých případech v něm však spatřovali pro ženu i značné sociální výhody, které nemá žena v prostředí západním. Neuvědomovali si však, že podřadné postavení ženy v islámské společnosti nebylo ve své podstatě tolik vzdáleno postavení ženy v tradičních společnostech – rozdílná byla pouze autorita, která postavení ženy určovala. V muslimské společnosti to byla tradice odvozená od Koránu, v tradičních společnostech patriarchální zvyky.

Další obraz ženy bylo možno nalézt v kontextu modernizace a pokroku – a to jak v prostředí muslimském, tak křesťanském. Emancipace muslimek byla reflektována pouze ve francouzském tisku a byla přijímána pozitivně. V případě křesťanských žen byla emancipace hodnocena rozporuplně – u českých i francouzských autorů nalezneme stoupence a odpůrce modernizace. Převažují stoupeni modernizace, kteří v ženské emancipaci vidí krok kupředu na cestě balkánských společenství k modernizaci, která byla ztotožňována s evropeizací a přebíráním evropských vzorů. Stoupeni tradice jsou méně početní, zato jsou ale více slyšet, protože se snaží své tvrzení přesvědčivě obhájit – modernizace ničí tradiční dobré hodnoty, jakými jsou slovanská pospolitost či ryzí dobrý národní duch. Obraz pracující emancipované křesťanky byl ale nahlížen také ze dvou úhlů pohledu. Jednak byla pracující křesťanka protikladem ke zhýralé orientálce, žijící sice v blahobytu a přepychu, ale zároveň nevědomosti a hlouposti. Emancipace žen byla ale na druhé straně nahlížena jako uvolňování mravů a úpadek morálky a tradičních hodnot. Moderní křesťanka s uvolněnými mravy je pak postavena do negativního světla, pokud byla porovnávána s venkovankou, žijící cnostně a plnící své manželské povinnosti.

Emancipace je ale také vnímána jako kladná a potřebná k zachování a rozvoji národa. Autoři oceňují ženskou emancipaci, která napomáhá rozvoji jazyka, kultury, národního vědomí a identity. I skalní zastánci tradice, stavící se kriticky ke změnám tradičních vazeb v rodině, poukázali na jednu velice důležitou věc: že žena jako matka a vychovatelka nese velkou váhu zodpovědnosti za budoucnost národa. Je to právě ona, kdo vychovává nové generace a bylo zřejmé, že negramotná venkovanka může jen stěží tuto úlohu plnit.

Stručné seznámení s materiály české a francouzské provenience naznačilo, že na pozadí popisu ženy se zrcadlily názory autorů na náboženství, společenskoekonomické poměry a širší kulturněhistorický kontext nejen v balkánských společnostech, ale i v české a francouzské společnosti. Čeští autoři spojovali mnohem více osud ženy s osudem národa. Na několika místech jsme si mohli povšimnout, že autoři se obrací k českým ženám a apelují na jejich národní uvědomění. Pro lepší pochopení jejich poznámek by bylo vhodné zařadit je do kontextu dějin českého ženského hnutí. V této souvislosti by bylo rovněž vhodné zjistit, zda jejich výzvy měly v českém prostředí ohlas a zda vyjadřovali k problematice českých žen a ženského hnutí vyjadřovali tíž autoři i nadále.

Francouzské texty budí dojem, že autoři vesměs považovaly celé balkánské prostředí za společnosti na vývojově nižším stupni. Z jejich názorů vyplývá, že je třeba dosáhnout celkové modernizace společnosti, za jejíž nedílnou součást považovali i zlepšení postavení ženy.

IV. 5. Reflexe tradice a modernizace

Již v předchozích kapitolách jsme se setkávali s komentáři věnovanými problematice náboženství a tradice. Poznámky na toto téma zazněly v materiálu různého typu – zejména v člancích týkajících se každodennosti, hospodářství, v souvislosti s líčením historických událostí a popisem politického vývoje. Autoři se vyslovovali zejména k jejich vlivu a dopadu na veřejný i rodinný život, na stav společnosti, hospodářství a k jejich vztahu a vazbám na modernizaci balkánských společností. Impuls k sepsání této kapitoly představovala především myšlenka tyto informace systematicky zpracovat, zařadit je do širšího kontextu.

Bylo však zřejmé, že téma je třeba úžeji specifikovat, protože problematika obrazu tradice a modernizace je záležitost velice obsáhlá a my zde nemáme dostatek prostoru ani materiálu na to, abychom se rozborem dopodrobna zabývali v celé jeho šíři. Z toho to důvodu jsme se úžeji zaměřili pouze na tři prvky, které v textech vystupovaly nejvýrazněji a kterým autoři věnovali nejvíce pozornosti. Jedná se o pohled na islám a s ním spojené zvyky a tradice, na slovanské patriarchální tradice a na postupnou transformaci společnosti, spojenou s politickými přeměnami na konci 19. století, pro kterou používáme v moderní historiografii název „modernizace“. Analyzovat budeme především to, jak naši autoři tyto prvky spojovali s mentalitou a charakterem balkánské oblasti a k jakým úvahám o budoucnosti je inspirovaly.

IV. 5. 1. Modernizace a tradice v kontextu dějin Balkánu

Pojem modernizace je v různých humanitních oborech vnímán různě.¹ Vzhledem k tomu, že se zabýváme problematikou konce 19. století, budeme jej používat tak, jak je při studiu tohoto období historiky používán, tedy jako určitý typ změn, které započaly v 18. století v zemích tehdejšího hospodářského centra v západní Evropě a dotkly se prakticky všech sfér života a postupně se rozšířily i do mimoevropských oblastí.² Vesměs se jednalo o změny v oblasti sociální,

¹ O významech a přístupu pojmu „modernizace“ v soudobém vědeckém diskurzu srov. např. Jan Keller, *Teorie modernizace*, Praha 2007.

² O modernizaci, modernizačních teoriích a jejím pojetí ve studiu dějin viz Hans Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975; Antony Giddens, *Důsledky modernity*, Praha 2003; Ulrich Beck, *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*, Praha 2004; M. Wiener (ed.), *Modernization. The Dynamic of Growth*, New York - London 1966; C. E. Blaf, *The Dynamic of Modernization. A study in Comparative History*, New York - London 1966.

hospodářské a technické, které postupně narušovaly staré, již zaběhnuté společenskoekonomické systémy a vytvářely prostor pro příchod nových prvků, které buď na původní navazovaly a rozvíjely je, anebo vůči nim stály v opozici. V období novověku, kdy proces modernizace zásadním způsobem přetvářel původní společensko-ekonomický systém i hodnoty, stálo zpravidla nové, moderní a pokrokové v opozici vůči starému a zaostávajícímu. Toto staré představovalo jistou zažitou a neodmyslitelnou součást kulturních hodnot, které se v kulturním systému ustálily, tedy stávaly se kulturní tradicí.

Je třeba si ale uvědomit, že k modernizaci a pokroku dochází v průběhu dějin neustále. Modernizace se vlastně objevuje jako jakýsi permanentní proces a podobně tomu je i u tradice. Nové a pokrokové věci mohou mít krátkou životnost, mohou se ale i ustálit a stát se běžnou součástí každodenního života, pak postupem času zaniknout anebo se případně stát stálou součástí hodnotového systému, tedy formou tradice.³

Modernizace Balkánu představuje značně složitý proces, ke kterému docházelo průběžně zejména v 18. a 19. století.⁴ V první fázi začala modernizace v balkánském regionu již za osmanské nadvlády. V dalších fázích k ní docházelo

³Jaroslava Krupková, *Tradice a etnografie*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, *Monographia*, CXXX (1989), Praha 1991.

⁴ K tématu modernizace v osmanské říši obecně: R. H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire, 1856- 1876*, New York 1973, Carter V. Findlay, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, 1789-1922*, Princeton 1980; o dějinách Balkánu v období této transformace zejména Daniel Chirot (ed.), *The origins of Backwardness in Eastern Europe. Economic and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, University of California Press, Berkeley 1989; Ch. Jelavich (ed.), *The Balkans in Transition*, Berkeley - Los Angeles 1963; dále viz např. příspěvky Michael Ursinus, *Die osmanischen Balkanprovinzen 1830-1840: Steuerreform als Modernisierungsinstrument*, *Südost-Forschungen*, 1996, Band 55, s. 129; Roumen Daskalov, *Ideas about and Reaction to Modernization in the Balkans*, *East European Quarterly*, XXXI, No. 2, June 1997, s. 141-180; Romyana Preshlenova, *Modernization in Southeastern Europe in the Perspective of Trade with Austria-Hungary before world war I*, *Etudes balkaniques*, n. 3, 1993, p. 38; Nikolai Todorov, *Les tentatives d'industrialisation précoces dans les provinces balkaniques de l'Empire ottoman*. In: Jean Batou (Hg), *Between development und Underdevelopment. The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800-1970*, Genf 1991; P. Sugar, *Some Thoughts of Pre-conditions of Modernisation and Their Applicability of the European Provinces of the Ottoman Empire*. In: *La révolution industrielle dans le Sud-Est européen au XIXe siècle*, Sofia 1976, s. 61-75; J. Petrosian, *Die Ideen „der Europäisierung“ in dem socialpolitischen Leben des Osmanischen Reiches in der Neuzeit (Ende des 18. - Anfang des 20. Jahrhunderts)*. In: *tamtéž*, s. 76-101; Roumiana Mihneva, *„Notre Europe“ et „l'autre Europe“ ou européisation contre évolution et certaines problèmes du „temps“ transitoire dans les Balkans*, *Etudes balkaniques*, n. 3, 1994, s. 9-20.

především po vzniku samostatných národních států v rámci „evropeizace a modernizace“ společností, které probíhaly v oblastech poznamenaných osmanskou nadvládou ve znamení deosmanizace, o které jsme již výše hovořili. Jednalo se ale vždy o modernizaci „shora“, zaměřenou především na modernizaci státního aparátu po vzoru západoevropských států, zavádění nových technických postupů, osvěty a laicizace společnosti. Jednalo se o značně složitý proces, jehož historický rozměr není doposud ještě dostatečně zhodnocen.

V oblastech osvobozených od osmanské nadvlády byl proces modernizace rovněž řízený centrálně. V rovině administrativní se modernizace projevovala především v přebírání právních kodexů, v budování státní správy a aparátu po vzoru evropských států a rovněž v laicizaci politického života. V oblasti každodenního života se jednalo o konfrontaci nových změn s tradičními formami a modely společnosti. Podstatou modernizace v sociokulturní a duchovní sféře bylo přebírání vzdělávacího systému, spojeného opět s prvkem laicizace společnosti, dále přebíráním módních trendů, západoevropských architektonických vzorů, technologií, metod apod. Vzorem pro společenskou transformaci jihovýchodní Evropy byla tehdy v obecné rovině dominující duchovní i hmotná kultura francouzská, dále vliv kultury středoevropské, tedy kultury pocházející z prostředí Habsburské monarchie, a markantní byl rovněž vliv kultury ruské. Do tohoto období je však třeba začlenit například i hledání národní kultury v prostředí nových nástupnických států. Byla patrná snaha o vytváření národních slohů, ovlivněných především západoevropským vlivem a zároveň hledajících základ v původních předosmanských kulturách.

Rovněž pojetí pojmu tradice je značně složitě, obecně se vztahuje k oblasti kulturních dějin a přenosu kulturních hodnot. Pro potřebu práce jsme se inspirovali pojetím tradice, které ve své knize *Tradice a etnografie* analyzuje Jaroslava Krupková.⁵ Tradici v obecném smyslu chápe jako organickou součást jistého

⁵ Srov. Jaroslava Krupková, *tamtéž*, s. 30-39. Více o pojetí tradice v sociálních vědách srov. např. O. Nahodil, *Menschliche Kultur und Tradition*, Aschaffenburg, 1970; J. Pieper, *Über dem Begriff der Tradition*. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Norderhein – Westfalen, Geisteswissenschaften, Heft 72, Köln - Opladen 1958; A. Rüstow, *Kultur, Tradition und Kulturkritik*, *Studium generale*, IV. Jhg. Hft 6, Juni 1956; J. Gould - W. L. Kolb (ed.), *A Dictionary of the Social Sciences*, London, 1964, s. 723-724; B. Václavek, *Tradice a modernost*, Praha 1973; W. Windelband, *Über Wesen und Wert der Tradition im*

systemu kultury, kterou pokládá za souhrn materiálních a duchovních hodnot, které je třeba komplexně hodnotit z hlediska místa, času a jejich významu působení v systému kultury. V balkánských regionech se zaměříme pouze na dva typy tradice, se kterými jsme se v textech setkali - na slovanskou patriarchální tradici a na islám. Jedná se tedy o slovanskou tradici, založenou na patriarchálních vazbách, vycházejících ze starých zažitých mechanismů a zvyků. Na patriarchální slovanské vazby, které patří dodnes k významným antropologickým rysům balkánských společností, neměla osmanská nadvláda žádný významný dopad a nebyla s nimi nijak zásadně konfrontována. Druhý typ tradice představuje islám jako duchovní směr, který rovněž velkou měrou formoval mezilidské vztahy, duchovní svět i materiální hodnoty.

Změny do tohoto hodnotového systému, který představoval jistou stabilitu a jistotu, začala vnášet až modernizace v průběhu 19. století. V předložené kapitole se zaměříme na vnímání právě patriarchální tradice islámu našimi autory a pokusíme se analyzovat, jak autoři na obě témata v kontextu modernizace pohlíželi.

IV. 5. 2. Slovanské patriarchální vazby a modernizace

Jak uvádí soudobé studie, zaměřené na problematiku dějin Balkánu, patriarchální mentalita a tradice měly v prostoru Balkánského poloostrova region od regionu svá specifika a jejich celkové zhodnocení představuje pro historiky, etnografy a antropology ještě velkou výzvu. Z dílčích studií vyplývá, že patriarchální mentalita však zejména v 19. století představovala jednu z největších překážek modernizace balkánských společností.⁶ Dosavadní výsledky výzkumu této problematiky naznačují, že modernizace související s formováním nového společenského řádu v národních balkánských státech měla především ve venkovském prostředí negativní ohlas. Důvodem byl především fakt, že narušovala dosavadní stabilitu, jistotu a řád.⁷

Kulturleben. In.: Präludien, *Ansätze und Reden zur Philosophie und ihrer Geschichte*, sv. II. Tübingen, 1915, s. 244-269; S. Wollgast, *Tradition und Philosophie*, Berlin 1975, s. 127.

⁶ H.- Michael Miedlig, Patriarchalische Mentalität als Hindernis für staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert, *Südost-Forschungen*, 50. Bd, s.163.

⁷ Roumen Daskalov, Ideas About, and reactions to Modernization in the in the Balkans, *East European Quaterly*, June 1997, T. 2, s. 141.

IV. 5. 2. 1. Zádruha a krevní msta – dvě nejvýznamnější slovanské patriarchální tradice

Základní společensko-ekonomický pilíř představovala v jihoslovanském prostoru především jihoslovanská zádruha - *zadruga*. K problematice zadrugy existuje již značně rozsáhlá bibliografie, ale historikové se doposud neshodli na přesné definici tohoto termínu. Jak uvádí Maria Todorova, termín *zadruga* původně neexistoval jako podstatné jméno, existoval pouze jako adjektivum „*zadugaren, zadrugarski*“, což byly výrazy pro označení „komunitní, sjednocený, spojený“, které byly používány v souvislosti s vazbami v rodině. První jej jako podstatné jméno použil pravděpodobně Vuk Karadžič v Srbském slovníku z r. 1818. Termín *zadruga* v něm byl vysvětlen jako domovní soudrženství (společenství), které bylo v protikladu k pojmu rodina. V současné době se historikové shodují na tom, že *zadruga* byl neologismus, který vytvořil Karadžič, aby odlišil nukleární rodinu od velkorodiny. Toto označení velmi rychle proniklo do historických prací a do literatury a v tomto smyslu je nyní v historiografii používáno.⁸ Důležitým elementem v rámci zadrugy byla věková, pokrevní a genderová hierarchie, z níž vycházela práva a povinnosti, respekt a úcta. Podle nepsaných zákonů zadrugy se řídily i genderové vztahy mezi mužem a ženou, o kterých jsme již hovořili v minulé kapitole.

Další vazbou, která rovněž zavazovala k určitým povinnostem, představovalo i tzv. *pobratimstvi* a *posestrimstvi*. V tomto případě se jednalo o velice pevnou formu přátelství dvou osob stejného pohlaví.

Specifickým rysem balkánského prostředí (stejně jako i v dalších oblastech ve středomořském prostoru) byla i krevní (rodinná) pomsta, tzv. *osveta*, která způsobovala nevraživost v rámci rodin a generací a celkově představovala značnou společenskou nejednotu. Nejdéle přetrvávala na Černé Hoře, kde došlo ke stabilizaci společenských poměrů a nastolení řádu až v druhé polovině 19. století v rámci modernizace společnosti za vlády knížete Danila I. Petroviče a jeho nástupce Nikoly I. Petroviče.⁹

⁸ Podrobně viz Maria Todorova, *Balkan Family and European Pattern*, Washington 1993, s. 134-139.

⁹ Danilo I. Petrovič (v letech 1851-1852 vladyka, 1852-1860 kníže) usiloval o reformy v oblasti správních, celních a branných záležitostí, vrchol jeho reforem představoval *Obecný zemský zákoník* z roku 1855. Jeho nástupce kníže Nikola I. Petrovič (1860-1918) usiloval zejména o modernizaci státní správy a školství.

IV. 5. 2. 2. Reflexe patriarchální slovanské tradice v pramenech

Mezi našimi autory bylo na rodinné (patriarchální) vazby nahlíženo z dvojí perspektivy. Nalezneme poznámky, ve kterých jsou patriarchální rodové vazby v českých i francouzských pramenech posuzovány kladně. Hovoří se o nich jako o tmelícím prvku společnosti, díky kterému se uchovávají duchovní a materiální hodnoty, které jsou jinak neustále narušovány vlivem civilizace a modernizace. Pro úplnost si v tomto kontextu stručně připomeňme názory českých stoupců tradice – Josefa Holečka a Josefa Wünsche, jejichž dílům jsme se věnovali v kapitole o obrazu ženy (kapitola IV. 4). Oba čeští autoři považovali jihoslovanské patriarchální vazby za ideální stav a dávali tyto poměry za vzor i české společnosti. V tomto kontextu měly civilizace a modernizace negativní konotace. Modernizace v jejich výkladu přinášela rozvoj měst a destrukci venkova, modernizace životního stylu měla negativní vliv na uvolňování sociálních vazeb a zažitých společenských mechanismů, lidé ztráceli své společenské role a tápali v nově vzniklém hodnotovém vakuu, zkrátka docházelo k poškozování celkového kulturního a společenského dědictví.¹⁰ Konstantin Jireček dobovou situaci a názory o zadrugy v Srbsku komentuje následovně: „(...) v mnohých oblastech tyto společnosti vymizely (...) příčiny jsou vidět různé – někteří tvrdí, že ženy jsou svárlivé a svou svárlivostí a nesnášenlivostí vazby narušují (...) jiní za příčinu uvádějí styk s národy germánskými a rozvoj městského života, úpadek dřívější vzájemné lásky mezi zadrugary. Zadruga chránila patriarchálnost, čistotu a poctivost mravů, zamezovala všeliké tuláctví bez práce a udržovala pevný svazek mezi lidmi (...)“.¹¹

Na druhé straně je na zadrugu ale nahlíženo jako na překážku v modernizaci společností, která je pro balkánské oblasti z pohledu autorů nevyhnutelně nutná, aby se vymanily ze zaostalosti. Zadruga je v tomto případě negativní prvek, který brzdí nutné změny, které jsou ale v podstatě historicky neodvratitelné, a je tedy jen otázkou času, kdy bude tento historický proces završen. Tento názor zastával například i Jiří V. Daneš, který o zániku zadrug v Bosně důsledku modernizace prohlásil: “(...) je to přirozený vývoj dějinný, že patriarchální formy mizí víc a více; my Slované ztrácíme tím na pěkné svéráznosti, leč čím rychleji a důkladně převrat v ohledu národohospodářském vpřed půjde; tím dříve budeme s to úspěšně soutěžit

¹⁰ Např. u E. de Laveleye a J. Holečka.

¹¹ K. Jireček, Srbsko, země a lid, *Osvěta*, 1875, č. 5, s. 587.

*a velkými národy západu a v první řadě ovšem s Němci. Přirozený vývoj právě naznačený nedá se zadržeti (...).*¹²

K tématu záduhy se vyslovili i ekonom Emile de Lavaley, ve své knize věnované problematice různých forem vlastnictví. Srovnával formy vlastnictví v rodových společnostech v Evropě, v Africe, Americe a Austrálii. Z jeho práce je pro náš kontext zajímavé především jeho závěrečné zamyšlení nad tím, zda společnosti, žijící pokorně v těchto podmínkách, budou vůbec chtít „(...) okusit šarm svobodného života, který je však zároveň spojen se zodpovědností a má i své nástrahy (...)“.¹³ Jako ekonom viděl výhody zejména v tom, že zadruga zabezpečuje práci všem a zabraňuje tříštění majetku a zaručuje péči o všechny členy rodiny.¹⁴ Ve svém cestopise po Balkánském poloostrově zmiňuje i svůj rozhovor s biskupem Strossmayerem a jeho matkou na toto téma.¹⁵ Laveley ve své knize cituje názory biskupovy matky, která vidí důvod úpadku záduhy ve zkažených mravech žen, které touží po nákupu drahých šperků a šatů. Jejich muži nemohou v rámci hospodaření v záduze tolik vydělat, a proto opouští venkov a odchází pracovat do měst. Zadruga se následkem toho rozděluje mezi ty, kteří jsou ochotni ji obhospodařovat, avšak malá hospodářství pak těžko odolávají neúrodě a špatným rokům.

Problematiky osvěty se dotkli především francouzsky píšící autoři věnující se popisu Černé Hory, kterou hodnotili vesměs jako zaostalou, zejména po stránce společenských poměrů. Černohorské problematice se v tomto kontextu věnovali autoři, kteří psali pod jmény (případně pseudonymy) Douhaire, Frilley, Landermont, Patrimonio.¹⁶ Vyslovovali názory, že nenávisť způsobená touhou po pomstě vycházející z osvěty, byla u slovanských národů v mnoha případech silnější než odpor vůči Turkům. Právě zejména kvůli krevní mstě byl tento typ slovanské tradice některými autory považován za součást jakéhosi „nižšího vývojového stupně civilizace“ a tyto zvyky byly ztotožňovány s barbarstvím. Modernizace pak byla v této souvislosti spojována s odklonem od patriarchálních tradic a s převzetím evropských zákonů, rozšířením osvěty, vymaněním se ze starobylých zvyklostí.

¹² Jiří V. Daneš, *Před jubileem okupace*, Praha 1908, s. 11.

¹³ Emil de Laveley, *La péninsule des Balkans*, v. I, Paris 1888, s. 81.

¹⁴ Emil de Laveley, *De la propriété et de ses formes primitives*, Paris 1877.

¹⁵ Josip Strossmayer (1815-1905), politik a djakovský biskup, byl jednou z klíčových osobností chorvatského kulturního a politického života druhé poloviny 19. století.

¹⁶ Douhaire, *Le Monténégro contemporain par Wlahovitch et Frilley, Correspondant*, 10.5.1913, s. 417; Hardy Landermont, *De Cataro à Cetigne, Correspondant*, 1908, s. 284.

V českých pramenech žádný komentář na téma osvěty nezazněl. V kontextu hodnocení osvěty je ale zajímavý výsledek, ke kterému dospěl literární historik A. Stich, který se zabýval významem osvěty v kontextu českých kulturních dějin.¹⁷ Označil ji za hlavní rys jihoslovanské kulturní tradice, která byla v rámci slovanstva naprosto specifickým prvkem. Podle Sticha osvěta vytvořila jasnou kulturní hranici mezi jižními Slovy a ostatními Slovy, zejména pak západními. Jak zdůrazňuje ve svém článku věnovaném tomuto tématu, čeští literáti počátku 19. století se od osvěty distancovali jako od nehumánního a neetického aktu. Myšlenka ustoupení od osvěty byla autory chápána i jako projev úcty k životu a byla spojována s civilizací a humanismem, tedy úctou k člověku samému. Toto pojetí lze chápat jako vnímání jihoslovanského prostoru na civilizačně a kulturně nižším stupni.

Hodnocení slovanských patriarchálních vazeb mělo významné místo při vytváření obrazu Balkánu v kontextu modernizace. V hodnocení zádruhy se čeští i francouzsky píšící autoři shodovali. Na jedné straně si uvědomovali důležitost hospodářských a sociálních vazeb vycházejících ze zádruhy, které byly zárukou jisté stability a v jistém smyslu představovaly i nepsaný právní a morální kodex společnosti, fungující na polofeudálních základech. Modernizace společnosti však z pohledu autorů musela přinést zánik těchto vazeb, které už v nově vzniklých společenskoekonomických podmínkách nebylo možné uplatnit.

Druhý typ patriarchální vazby, krevní mstu, vnímali francouzsky píšící autoři jako akt barbarství a primitivnosti, neslučitelný se zásadami moderní společnosti, a odsuzovali jej. Právě osvěta vyřazovala černoorskou společnost v pohledu západní Evropy „z civilizace“.

IV. 5. 3. Islám, islámská kultura a tradice

Jak již zaznělo v předcházejících kapitolách, zejména v kapitole o obrazu populace a o obrazu ženy, v českých i francouzských pramenech se objevovaly značně negativní reflexe ohledně islámu a s ním spojených tradic a zvyků. V následující pasáži se tohoto tématu opět dotkneme a pokusíme se zanalyzovat hodnocení islámu a z něho vycházející tradice v kontextu modernizace. Dříve než tak

¹⁷ Stich, Kto se neosveti, taj se neposveti. In: *Práce z dějin slavistiky*, XVI Praha 1993, s. 1-30.

učiníme, připomeneme si hlavní tendence pohledu na islám v širším historickém kontextu v české a francouzské společnosti.

IV. 5. 3. 1. Vývoj pohledu na islám ve francouzském a českém prostředí

Francouzi přicházeli do styku s islámem již od středověku.¹⁸ V 8. století byl jih Francie dočasně obsazen Araby, nejvýraznější konfrontaci představovaly v průběhu 11.-13. století křížové výpravy. Percepce islámu jako pohanského náboženství byla v této době silně negativní. Je ale třeba zmínit i fakt, že na druhé straně s touto náboženskou vizí, nepřátelsky naladěnou vůči islámu jako nepřátelské ideologii, ostře kontrastuje obraz islámské filozofie a vědy jako kultury filozofů, od kterých se Evropa učí. Důvodem zájmu o islámskou filozofii a písemnictví v období středověku byl fakt, že okcidentální kultuře se v arabských překladech zachovala významná díla antických filozofů a dalších myslitelů.¹⁹ Zájem církevních představitelů o autentickou znalost islámu vedl i k překladům Koránu.²⁰ Například Petrus Venerabilis, opat z Cluny, inicioval nejstarší latinský překlad Koránu, který byl pořízen roku 1143 ve španělské překladatelské škole v Toledu.²¹

Pro formování obrazu islámu a percepce jeho kultury měly od 16. století zásadní dopad již výše zmiňované politické spojenectví Francie s osmanskou říší a dále rovněž politická expanze Francie do islámských oblastí, zejména do severní Afriky. Islám a jeho civilizace jako součást Orientu, našly své stálé místo ve francouzské kultuře 15.-18. století. K popularizaci Orientu a islámské kultury přispěl ve francouzském prostředí Antoine Galland svým překladem arabských pohádek, kterým dal název Tisíce a jedna noc (*Mille et une nuits*, vydáno r. 1704 a 1714).²²

¹⁸ Nejrozsáhlejší prací na téma vztahu Francie k islámu je kolektivní dílo, které vzniklo pod vedením Mohameda Arkhouna, *Historie de l'islam et de musulmanes en France du Moyen Age à nos jours*, Paris 2006. Z příspěvků více než sedmi desítek francouzských specialistů na problematiku islámu a téma muslimů ve Francii tak vzniklo nejrozsáhlejší souhrnné dílo věnované této problematice s podrobným bibliografickým seznamem. Není-li uvedeno jinak, je čerpáno z této práce.

¹⁹ Uvedme například dílo Ibn Síny (Avicenny) z 11. století, díky jehož dílu se zachovaly pro okcidentální kulturu poznatky o Aristotelovi a znalosti jeho díla. Ibn Sína sám potom významným dílem přispěl k rozvoji západní filozofie. Srov. rovněž M. Rodinson, *La fascination de l'Islam*, Paris 1999, s. 45-47; podrobně o vlivu islámské vědy na evropskou viz Sigrid Hunke, *Le soleil d'Allah brulle sur l'Occident. Notre héritage arabe*, Paris 1984.

²⁰ Norbert Daniel, *Islam and the West, the Making of an Image*, Edinburgh 1960.

²¹ O vztahu k islámu a islámské kultuře ve středověké Francii srov. Mohammed Arkoun, *Historie de l'islam en France*, Paris 2006, s. 140-303.

²² M. Arkoun, *tamtéž*, s. 311-476.

Od konce 18. století ovlivňovala vnímání islámu ve Francii ideologie osvícenství a z ní vycházející evropský kulturní a civilizační mesianismus, který přinesl pocit nadřazenosti nad islámskou kulturou a civilizací a zároveň podnítil její zkoumání a studium. Do diskuse o orientálních tématech přispívala ve Francii koncem 19. století již řada myslitelů, uvedmě v kontextu debat o islámu zejména zakladatele moderní arabistiky a islamistiky barona Isaaca Silvestra de Sacyho a orientalistu Ernesta Renana. Právě Renanovy názory formovaly koncem 19. století vnímání islámu nejen ve francouzském prostředí, ale i v ostatních evropských společnostech. Tento filozof a orientalista se zapsal do kulturního povědomí zejména svojí teorií o hierarchii národů, jazyků a kultur, ve které zařadil semitské kultury na nižší vývojový stupeň než kultury árijské. Kritizoval semitské kultury, které podle jeho názoru sice daly vzniknout monoteistickým náboženstvím - křesťanství a islámu - ale dále již nebyly schopny nic vyprodukovat. Jeho tvrzení, že islám zabránil rozvoji věd, pak vyvolalo silnou kritickou odezvu jak mezi orientalisty, tak mezi muslimy.²³

Vedle těchto myšlenkových střetů však mezi křesťanským a muslimským prostředím existoval i prostor vzájemného prolínání a předávání zkušeností. V rámci modernizace byli do Francie, respektive do Paříže jakožto tehdejšího politického a kulturního centra, vysíláni i studenti z islámských zemí, zejména pak osmanské říše, aby se přiučili, získali zkušenosti a po návratu ve své zemi přispěli k přiblížení se evropskému vzoru. Přítomnost muslimů nebyla tedy ve francouzském prostředí neobvyklá.

Můžeme konstatovat, že ke konfrontaci s islámem docházelo ve Francii ve třech rovinách - v rovině politické, kulturní a vědecké. V rovině politické byl determinován pohled již zmíněnou ideologií o nadřazenosti evropské civilizace nad ostatními a ideologií o nutnosti civilizovat a zavádět evropský řád; v rovině vědecké spadal zájem o islám do oblasti orientálních studií, tzv. orientalistiky; v rovině kulturní byl islám a jeho kultura neustálou inspirací kulturního proudu, který je označován jako tzv. orientalismus.

Širší česká společnost a veřejnost neměla naopak s islámem a jeho kulturou až do 19. století prakticky žádné přímé kontakty. V období středověku a novověku navštívilo muslimské prostředí (zejména Konstantinopol a Svatou zemi) pouze

²³ Eduard Gombár, *Úvod do dějin islámských zemí*, Praha 1994, s. 87; Mohammed Arkoun, *tamtéž*, s. 492-493.

několik jedinců, kteří ve svých dílech zanechali své dojmy a názory na islám a jeho kulturu. Informace o Koránu a islámu byly ale vesměs kompilovány z knih vydaných v jiných evropských jazycích. Výjimku představuje *Antialkorán* Václava Budovce z Budova, který je druhým nejobsáhlejším spisem v národním evropském jazyce.²⁴ Celkově však byly informace o islámu v období novověku vměstnány do stereotypu „náboženství Antikrista“, šířeného v rámci protiturecké propagandy.²⁵ Sedmnácté a osmnácté století znamenalo celkově pokles informovanosti české společnosti o islámské civilizaci.

V souvislosti s rozvojem česky psané osvětové literatury a s počátkem vydávání populárně vědeckých děl se v 19. století začaly znovu objevovat informace i o islámu.²⁶ Na zvýšení zájmu o islám a jeho kulturu a zvýšení informovanosti měl bezesporu vliv i fakt, že Rakousko-Uhersko se od roku 1878 angažovalo ve správě osmanské provincie Bosna a Hercegovina a po její anexi roku 1908 se bosenští muslimové stali poddanými císaře. Otázka vztahu k muslimům a k islámu se tak stala i otázkou politickou. V souvislosti s událostmi na Balkáně došlo také ke zvýšení pohybu Čechů po Balkánském poloostrově, kde se v různých regionech setkávali s muslimským obyvatelstvem. V průběhu 19. století se v populárně vědeckých časopisech začaly objevovat články, věnované tematice islámu a islámské kultury. Od poloviny 19. století se na filozofické fakultě pražské univerzity začala rozvíjet i orientalistika. V počáteční fázi byla soustředěna zejména na semitskou filologii a literaturu, až ve dvacátých letech 20. století se začalo vyvíjet vědecké studium koránu a islámu. Mezi první české arabisty patřili Jaromír Břetislav Košut, Rudolf Dvořák a Alois Musil.²⁷

IV. 5. 3. 2. Reflexe islámu a islámské tradice v textech

Své názory na islám a jeho kulturu vyslovovali naši autoři především v cestopisném materiálu - v souvislosti s popisem Turků, bosenských a albánských muslimů, při hodnocení stavu osmanské říše a rovněž v politických komentářích. Často v tomto kontextu rozvíjeli úvahy o vlastnostech muslimů a celkovém systému hodnot, na kterém byla muslimská společnost založena. Podle názoru prakticky všech českých i francouzských autorů, kteří se tematiky islámu a islámské kultury

²⁴ Jiří Bečka - Miloš Mendel, *Islám a české země*, Praha 1998.

²⁵ Tomáš Rataj, *České země ve stínu púlměsíce*, Praha 2002.

²⁶ Týž, *tamtéž*, s. 106-108.

²⁷ E. Gombár, *tamtéž*, s. 54-57.

nějakým způsobem dotkli, byla mentalita a vůbec duchovní život muslimů determinovány Koránem, ze kterého podle slov většiny autorů vycházel „fanatismus a fatalismus“.²⁸ Korán podle jejich slov představoval neměnnou autoritu, jak náboženskou tak politickou, a byl neslučitelný s potřebami moderního života.

Fanatismus, který figuroval v zamyšleních o muslimech, se podle autorů projevoval především násilím, destrukcí křesťanských kulturních a civilizačních hodnot během osmanské nadvlády na Balkáně. Právě islám chápali autoři v tomto kontextu jako protipól civilizace ve smyslu evropské kultury konce 19. století. Negativní percepce islámu ovlivňovala i vytváření obrazu národů a etnických skupin, které islám vyznávaly – tedy bosenských muslimů, Turků a Albánců. Uvedli jsme příklady jak z českého, tak i z francouzského prostředí, kdy autoři (např. Čech J. Wunsch či Francouz A. Gilliéron) považovali islám za důvod zaostalosti, za brzdu vývoje a pokroku. I když naši autoři připouštěli jistou možnost zcivilizování muslimské společnosti, bylo obecně zřejmé, že by k ní bylo potřeba síly zvenčí, protože muslimská společnost nebyla sama o sobě schopná se posunout kupředu. Prakticky jediným způsobem, jak zcivilizovat muslimy, se jim jevilo převzetí evropských kulturních hodnot, čímž ale zároveň podle jejich tvrzení „Turek ztratil svoji identitu a stal se Evropanem“. Připomeňme si v této souvislosti již citovaný výrok, že „vzdělaný Turek neexistuje“.

Islám zde tedy představoval prvek, který nebylo možno akceptovat, hrál roli tradice, která byla nahlížena jako nepřekonatelná překážka, která musí být odstraněna, přičemž ale dojde k zániku celého jejího systému. Jednalo se tedy o odmítnutí islámu a s ním spojeného hodnotového systému jako méněcenného, který se vlastní silou nemůže vyvíjet.

Někteří autoři se ale ve stejné době zabývali islámem v širších dějinných souvislostech. Například Emile de Laveley se jako ekonom zamýšlel i nad dopadem islámu na hospodářství daných regionů a zdůrazňoval, že šíření islámu většinou zapříčiňuje dekadenci islamizovaných oblastí. Jako příklad uvedl ekonomiku balkánských regionů, která před dobytím Osmany prosperovala, a integrací do říše ztratily provincie na významu. V díle dalšího francouzského autora Alfreda Muzeta zazněl totožný názor, nicméně Muzet dále upřesnil, že islámská civilizace nebyla

²⁸ *Ottův slovník naučný* (XII. díl, 1897, s. 779) se k ní vyjadřuje následovně: „(...) *Nauka o praedestiaci (fatalismus) jest původcem proslulého fanatismu muslimského, neobávajícího se žádného nebezpečí, právě tak jako ze strany druhé úplné idolence vrcholící ve všem v odevzdanosti do vůle boží (...).*“

vždy dekadentní. Upozornil v tomto kontextu na to, že v minulosti vybudovali Arabové mohutnou prosperující říši, muslimské Španělsko. V Muzetových slovech je tedy patrná snaha uchopit muslimskou civilizaci, přiblížit se k ní, zhodnotit klady a respektovat rozdíly. Objevovaly se i další články, které lze považovat za jistý důkaz snahy o respektování a pochopení určité „civilizační odlišnosti“. Jedná se o poznámky, kdy autoři připouštěli, že islámský svět je založen na odlišných hodnotách, a tato „odlišnost“ nebyla automaticky považována za špatnou. Jinak řečeno reflexe islámu se neomezovaly vždy jen na pouhou kritiku a odsuzování. Například francouzský autor René Millet ve svém článku, zveřejněném v osmdesátých letech v *Revue des Deux Mondes*, rozvedl úvahu nad rozdílným pojetím státu v evropské a muslimské společnosti. Koncept moderního státu v Evropě byl podle Milletových slov určen především hranicemi. Obyvatelé Evropy prý mají k tomuto teritoriu vztah, nejsou ochotni se ho vzdát, naopak jsou ochotni válčit, kdyby byl přesunut třeba jediný hraniční patník. V islámu však podle Milleta toto pojetí vlasti neexistuje. Na rozdíl od evropského vnímání vlasti není muslim fixován na jediný region, je doma všude, kde žijí muslimové, a jediným zákonem je pro něj Korán. Pro muslima nejsou žádné další zákony ani hranice podstatné. Na závěr své úvahy Millet uvádí, že koncepce vlasti u muslima je jiná než „naše“, nemůžeme ji tedy považovat za horší ani za lepší.²⁹ Tento Milletův názor je zajímavý, poněvadž reflektuje i jeho způsob uvažování o jinakosti, zejména důležitý je jeho poznatek, že „jinakost“ není negativní.

IV. 5. 4. Reflexe „modernizace“ a „zaostalosti“

Proces modernizace v prostoru Balkánu probíhal podle názoru autorů pomalu. Jedním z důvodů byla podle jejich mínění nejen odlehlost venkovských osad, nacházejících se často v horských oblastech, ale i fakt, že stoupenci tradic a starého řádu - jak patriarchálních tradic, tak islámu - se všemu novému bránili.

Poznámky, kritizující poměry na venkově, bylo možné nalézt zejména ve francouzsky psaných pramenech. Je poměrně složité vyslovovat nějaké obecnější hodnocení, poněvadž autoři někdy sami neměli ucelený pohled a jejich poznámky souvisely s celkovým kontextem popisovaného období či regionu. Celkově lze ale na

²⁹ René Millet, Du Danube et l'Adriatique - III. Des differentes cults, *Revue des Deux Mondes*, 15.11.1881, s. 352; Týž, Du Danube et l'Adriatique - VII. La question de Bospore, *Revue des Deux Mondes*, 15.11.,1883, s.378.

základě studovaného materiálu konstatovat, že francouzsky píšící autoři (např. E. Laveley, Dorlisheim, Frilley, Caix de St, Aymour) považovali balkánský venkov všeobecně za zaostalý a primitivní. V tradičních poměrech spatřovali značnou brzdu modernizace, kterou považovali za nevyhnutelnou součást historického vývoje, kterou balkánský venkov musel projít.

Rovněž někteří čeští autoři se k poměrům stavěli kriticky, i když jejich kritika nebyla tak markantní jako francouzsky píšících autorů. Zmínky o zaostalosti nalezneme zejména v poznámkách z balkánského slovanského prostředí (např. u K. Jirečka, V. Dobruského, J. Toužimského). V hodnocení důvodu tohoto stavu ale zdůrazňovali, že se jedná o důsledek těžkých životních podmínek a pozůstatek osmanské nadvlády, která neumožnila vývoj.

Jednoznačná kritika ze strany českých i francouzsky píšících autorů dopadala na adresu islámu jako tradice a s ní spojeného systému hmotných a duchovních hodnot. Na obě tradice - islámskou i slovanskou patriarchální - tedy bylo nahlíženo negativně. Byl však patrný rozdíl v hodnocení budoucnosti. Zatímco u slovanské patriarchální tradice nebylo pochyb o postupu modernizace, v případě islámské tradice zaznívaly skeptické hlasy o možnosti skloubit islám s modernizací. Zejména v pohledu českých autorů, zabývajících se touto myšlenkou (J. Wünsche a J. Friče), bylo zřejmé, že pro ně možnost modernizování muslimů nepřicházela v úvahu. Francouzi byli k islámu rovněž kritičtí, například A. Gilliéron rovněž odmítal možnost civilizování muslimů, nicméně obecně byli islámu otevřenější než čeští autoři. I když se zejména v období mladoturecké revoluce objevovaly poznámky o pokrokových politicích, pokroku a změnách, bylo zřejmé, že pro autory byla modernizace spojována s odklonem od islámu. Nacházíme se tedy opět u konstatování, že islám a modernizaci nebylo možné skloubit.

Jednalo se o značně zjednodušený pohled na velice složitou vnitropolitickou situaci v osmanské říši. Společnost procházela mnoha významnými zvraty a sama hledala identitu. Diskuse o vztahu k islámu představovala velice důležitou součást koncepcí budoucího politického a společenského vývoje říše.³⁰

³⁰ O myšlenkových proudech a vnitropolitickém vývoji osmanské říše v tomto období srov. Robert Mantran, *L'Histoire de l'Empire ottoman*, Paris 2003, s. 577-633; o laicizaci osmanské společnosti srov. Bernard Lewis, *Islam et Laïcité*, Paris 1988; o vývoji myšlenkových proudů a jejich vztahu k islámu Eduard Gombár (ed.), *Zápas o novodobý stát v islámském světě*, Praha 1989, s. 50-60.

Z tábora příznivců tradice a odpůrců modernizace, ke kterým z českých autorů patřil především Josef Holeček, zaznívaly odlišné názory na vztah tradice a modernizace. Odloučenost od civilizace a nesnadná přístupnost balkánských regionů měla podle jejich názoru i řadu výhod. V době osmanské nadvlády sem nepronikal vliv islámu a osmanské kultury obecně, a z toho důvodu se zde uchovaly původní zvyky a tradice ve své ryzí podobě. Jednalo se vesměs o reminiscenci romantických představ o venkovském lidu jako jádru národa, ve slovanském prostředí umocněnou ještě glorifikací starých slovanských poměrů. Vesnická idyla však byla běžným prvkem, vyskytujícím se v širším významu i v evropské literatuře konce 19. století. Vesnice se stávala prostorem, kam se již od osvícenství uchýlovali autoři, aby zde studovali jádro a povahu národa, a v období *fin de siècle* se pro ně stala i útočištěm před postupující modernizací a civilizací.³¹ V kontextu naší práce je třeba uvést, že pouze čeští autoři spojovali idylu s venkovským balkánským prostředím, pro Francouze, jak jsme již zmínili, nebyl balkánský venkov idylický, nýbrž zaostalý.

IV. 5. 4. 1. Reflexe modernizačních a civilizačních zásluh v balkánském prostředí

Francouzští autoři poměrně často zdůrazňovali své zásluhy a svůj vliv na modernizaci balkánských oblastí. V textech zaznívaly poznámky v tom smyslu, že Francie je ochráncem křesťanských národů v osmanské říši. V souvislosti s emancipací národů od osmanské nadvlády bylo zdůrazňováno, že Francie prosazuje a podporuje hodnoty jako konstituce, demokracie, svoboda a má civilizační podíl na dobových událostech.³² Dalším výrazným prvkem, který se objevoval ve francouzských člancích, bylo zdůraznění všeobecného francouzského vlivu v oblasti osvěty a kultury v balkánských zemích. Často bylo poukazováno na fakt, že členové panovnických dynastií, pocházejících z balkánského prostředí, byli vzděláváni ve Francii. Několikrát v této souvislosti proběhla tiskem informace, že srbský princ Milan a černoohorský princ Nikola studovali v Lyceu Louis le Grand v Paříži,³³ dále že srbský král Alexandr žil po své abdikaci ve Francii, typické byly rovněž noticky, které informovaly, že ten který panovník Francii navštívil anebo je jejím

³¹ Hodrová, *Poetika míst*, Praha 1997; Zdeněk Hrbata - Martin Procházka, *Romantismus a romantismy*, Praha 2005; *Idyla a idyličnost v kultuře 19. století*, Plzeň 1999.

³² L'Empire Ottoman et la France, *Revue des Deux Mondes*, 10.4.1911, s. 130.

³³ *Illustration*, 27.8.1910, 22.8.1891, 5.8.1893.

milovníkem. Časté bylo i zdůrazňování francouzského podílu na výstavbě infrastruktury, na modernizaci měst, výstavbě železnic apod.

Francouzi rovněž reflektovali činnost ostatních velmocí na Balkáně a jejich aktivity. Francouzské texty tohoto typu jsou obecně prostoupeny zejména kritikou Německa a německého vlivu na Balkáně a Blízkém Východě na počátku 20. století. Německo bylo Francouzi obviňováno zejména ze své podpory tureckých nacionalistů, kteří budili podle názoru francouzských autorů národnostní nevraživost. Francie se v tomto kontextu vyslovovala zejména pro podporu menšin. V Německu byl spatřován velký mocenský konkurent, zejména co se týkalo vlivu na Balkáně. Bylo poukázáno na to, že Německo si zajišťovalo vliv především prosazováním příslušníků z německých dynastií na trůny v balkánských nástupnických státech. Rakousko-Uhersko bylo v několika případech označeno za prodlouženou ruku Německa, které se zde snaží vytvořit své východní císařství. Ozývaly se rovněž hlasy plné obav z germanizace oblasti Balkánu. Caix de Saint Aymour v tomto kontextu prohlásil, že jediným východiskem pro záchranu Rakousko-Uherska jsou Slované. Volal po federalizaci monarchie, jinak Rakousko-Uhersko podle jeho názoru převezme v dějinách roli „nemocného muže“ a následně bude vše pohlceno Německem.³⁴

Výrazně protiněmecký byl i Viktor Bérard, jehož dílo prostupuje kritika německého vlivu na Balkáně jako vlivu nekulturního. Za jediné správné kulturní hodnoty považoval Bérard vliv Francie a francouzské civilizace. Ve své knize *Pro Macédonia* ostře napadl německý vliv v Bulharsku. Bulhaři se podle něj stali pionýry německého Drang nach Osten.³⁵

Češi své zásluhy na civilizování a modernizaci Balkánu příliš nezdůrazňovali. Je třeba si ale uvědomit, že vliv na šíření informací tohoto druhu mohla mít i cenzura. Pokud poznámky na téma modernizace a civilizace zazněly, bylo to především v kontextu hodnocení rakouské správy Bosny a Hercegoviny. V našich pramenech bylo modernizační úsilí v Bosně hodnoceno kladně, jako vnášení civilizace do zaostalé provincie. Podrobně se nad tématem efektu aktivit Rakousko-Uherské správy v Bosně a Hercegovině zamyslel Jiří V. Daneš ve svém článku,

³⁴ Caix de Saint Aymour, *Bosnie et Herzégovine après occupation autro-hongroise III*, *Revue des Deux Mondes*, 1883, 1.2.1883, s. 555-559.

³⁵ Victor Bérard, *Pro Macédonia*, Paris 1903, s. 46.

vydaném později v knižní podobě s názvem *Před jubileem okupace*.³⁶ Jak vyplývá z názvu, článek byl vydaný před anexí Bosny a Daneš tedy pohlížel na úsilí monarchie, která spravovala ještě de jure osmanské území. Z textu zaznívala kritika velice neefektivního přístupu k této oblasti, jejíž význam nebyl doceněn. Vnitřní správa byla pak podle jeho slov dokladem rakouské bezradnosti. Ostrou kritikou vyslovil zejména na období Kállayovy správy Bosny. Vytýkal mu nevyřešení agrární otázky, která prakticky zůstávala stále na stejné úrovni jako za osmanské správy. Dále nesouhlasil s politikou vlády vůči náboženským skupinám, kdy prý se největší podpoře vlády těšili muslimové, následovali katolíci a pozice pravoslavných Srbů byla podle jeho slov nejhorší.

Daneš rovněž kritizoval germanizační politiku, prováděnou prostřednictvím klášterních škol. Českým politikům a podnikatelům potom vytýkal nedostatečnou zainteresovanost v tomto prostoru. Právě germanizaci v oblasti vzdělání a hospodářství viděl jako největší hrozbu: „(...) *germanizační činnost škol klášterních katolických je ovšem hlízou velmi nebezpečnou, činitelem, kterému je třeba věnovati mnoho pozornosti. Hlavní a nejdůležitější moment germanizace však nespočívá v té vnější formě jazykové, nýbrž v tom faktu, že dnes veškeré podniky ať již průmyslové neb obchodní jsou v moci kapitálu německého i německo židovského. To je pro nás pro Slovany nejbolestnějším výsledkem okupační činnosti naší říše. Máme však na tom sami viny více než dost. Kapitál slovanský a zejména český leží raději v záložnách a spořitelnách, anebo ukládá se do pasivních již pivovarů (...) nemá smysl pro jižní země naší monarchie (...)*“. Dále zaznívají výčitky do vlastních řad – že Češi jezdí na Balkán pouze na pobavení anebo utvrzení se v platonickém slovanském bratrství, a ne s cílem prospět nějak podnikavě a racionálně. Vyzýval rovněž k investování českých podnikatelů do Bosny a k vysílání odborníků, kteří by se zasloužili o rozvoj země. Uvedl, že čeští úředníci byli nejspokornější z úředníků na Balkáně a nejrychleji si získali důvěru místního obyvatelstva. Důvody oblíbenosti spatřoval v lidském chování a nestrannosti vůči národnostním třenicím a ve faktu, že Češi nešířili katolickou propagandu. Jediná oblast, ve které Daneš viděl významný pokrok, byla infrastruktura – zejména vybudování železnic a silnic. Rok nato vyšla kniha s názvem *Bosna a Hercegovina*, kde Daneš zohledňoval i vývoj po anexi.³⁷ Hovořil o zlepšení situace ve školství, kdy po anexi byly zavedeny státní školy,

³⁶ Jiří V. Daneš, *Před jubileem okupace*, Praha 1908.

³⁷ Jiří V. Daneš, *Bosna a Hercegovina*, Praha 1909.

zdůraznil, že vláda vyšla muslimům vstříc zřízením muslimských škol. Ocenil i rakouskou politiku ve vysokém školství, díky které byla udělována vysokoškolská stipendia, umožňující bosenským studentům získat vzdělání ve Vídni.³⁸ Danešův pohled byl silně v zaujetí ideologie novoslovanství, která spatřovala v Balkánu prostor pro hospodářskou expanzi. Právě prvek slovanství vytváří z českého přístupu k Bosně specifickou kategorii, která neumožňuje zařadit jej do klasifikace evropského kolonialismu.³⁹

Francouzští autoři se vyjadřovali o Bosně jako o kolonii. I když se zpočátku netajili rozčarováním nad anexí, postupem času k okupaci zaujali kladné stanovisko. Hovořili o Bosně a Hercegovině jako o rakouské kolonii a zdůrazňovali zejména zásluhy rakouské monarchie o modernizaci a civilizování této země, o které se vyjadřovali jako o zaostalé a poloorientální. Problémy, se kterými se Rakousko-Uhersko muselo vyrovnávat, byly ve francouzském tisku přirovnávány k problémům, které Francie poznala při kolonizaci Alžíru. Z francouzského pohledu byly tedy činěny paralely k rakouské správě Bosny a ostatním evropským koloniím.

Závěrem lze konstatovat, že v hodnocení modernizace a tradice byl v pohledu našich autorů rozpor, který nejvíce odrážel různorodost nejen české a francouzské společnosti, ale i rozdělení uvnitř české společnosti samotné. Modernizace byla v kontextu naší práce Francouzi chápána jako přejímání západoevropských technologií a postupů v rovině materiální, v rovině duchovní potom v zavádění hodnot, na kterých byly vystavěny evropské státní systémy – tedy demokratické konstituční systémy, laicizace společnosti, budování infrastruktury, modernizace měst, zřizování školních a osvětových zařízení. Z jejich pohledu evropeizace znamenala další nutnou a jedinou logickou vývojovou etapu společností, které byly na nižší úrovni než společnosti, ze kterých pocházeli autoři. V tomto procesu musely tradiční vazby – ať již slovanské nebo vycházející z islámu – ustoupit modernizaci. Francouzi v tomto kontextu sami sebe považovali za okcidentální vyvinutý národ, který je, co se dějinného vývoje týče, o několik kroků před balkánskými regiony, které považovali za zaostalé.

³⁸ Týž, *tamtéž*, s. 119 – 123.

³⁹ Typologii evropského kolonialismu zpracoval německý historik Jürgen Osterhammel ve své knize *Kolonialismus* (München 2003).

V českém pohledu na patriarchální společnosti a na modernizaci se odrážely rozpory mezi českými tradicionalisty (reprezentovanými Holečkem) a stoupenci modernismu (ke kterým bychom mohli řadit většinu našich autorů). Na jedné straně byl v patriarchálních poměrech spatřován tradicionalistický ideál, ke kterému by se měly společnosti navrátit a který se měl stát vzorem i pro hledání cesty české společnosti. Modernizace v tomto kontextu fungovala jako destruktivní prvek, ničící původní kladné hodnoty a vazby, které po staletí stmelovaly společnost.

Na druhé straně označovali stoupenci modernizace tradiční prvky za překážku pokroku. Islám a patriarchální tradici tito autoři pokládali vesměs za brzdicí element modernizačního a civilizačního procesu, tedy ve stejném smyslu, jako jej vnímali Francouzi.

Co se týče hodnocení rakousko-uherské správy Bosny a Hercegoviny, francouzští autoři ji chápali jednoznačně jako kolonizaci ve smyslu francouzské kolonizace – tedy vnášení evropských civilizačních vzorců do zaostalé orientální země. Český pohled na modernizaci a civilizaci Bosny do značné míry ovlivňovalo slovanství. V českých materiálech zaznělo sice rovněž kladné hodnocení modernizačních zásluh monarchie, nicméně se ozývala i kritika. Ta byla adresovaná jak rakouské vládě za nedůsledný postup, tak do vlastních řad za malou angažovanost Čechů v Bosně jakožto slovanské zemi a za malou angažovanost v rámci celého slovanského Balkánu. Při obecnějším hodnocení českého pohledu na Bosnu a Hercegovinu si je ale nutné uvědomit, že tisk byl výrazně cenzurován a skutečný poměr k anexi by bylo nutné sledovat i v jiných materiálech.

V. Závěr

V předložené práci jsme podrobili analýze populárně vědecký materiál z české a francouzské provenience z konce 19. a počátku 20. století s cílem postihnout, jak v nich byl reflektován geograficko-kulturně-politický region, označovaný dnes jako Balkánský poloostrov. K pramenům jsme přistupovali s několika základními otázkami. Zajímalo nás především to, jak Češi a Francouzi teritorium Balkánu vnímali a kam jej zařazovali – zda do Evropy, nebo do Orientu, či zda jej považovali za samostatný region, případně kde při tomto vymezení pozorovali jeho geografické a kulturní *hranice*. Při hledání odpovědí jsme se soustředili i na to, jak autoři pohlíželi na náboženské, jazykové a národnostní složení obyvatel poloostrova. Při práci jsme použili moderní interdisciplinární metodologické přístupy, využívané při studiu „obrazu druhého“. Analýza přinesla řadu zajímavých zjištění, pokusme se nyní závěry práce shrnout.

Vzhledem k tomu, že obraz vytváří vždy mluvčí a popis souvisí i s jeho osobní zainteresovaností a rozhledem, zabývali jsme se před vlastní analýzou pramenného materiálu rovněž tím, kdo byli naši autoři a jaký byl vůbec jejich vztah k popisovanému prostoru. Autory článků byli v případě českých i francouzských autorů osoby s vyšším nebo vysokoškolským vzděláním, v několika případech se jednalo o osoby působící na univerzitách či odborných akademických pracovištích. V průběhů studovaného období, zahrnujícího téměř tři desetiletí, byly ve francouzských časopisech publikovány články anebo ilustrace zhruba šedesáti autorů, v případě českých autorů byl počet o třetinu menší. Při sestavování portrétů autorů jsme dospěli k zajímavému poznatku – bylo totiž mnohem jednodušší sestavit portréty českých autorů než autorů francouzských. Čeští autoři píšící o Balkáně byli totiž společensky více známí anebo měli pro kulturní vývoj celkově větší význam než jejich francouzští kolegové. Mezi českými autory převažovali známí literáti, případně lidé z akademického prostředí a výtvarníci, jejichž portréty bylo možné sestavit na základě informací uvedených ve všeobecných encyklopediích a ve slovnících spisovatelů či výtvarníků. Mezi Francouzi byly sice rovněž významné osobnosti, zejména historického anebo politického života, o kterých se daly zjistit informace v encyklopediích, ale celkově bylo vyhledávání informací složitější. Zhruba

třetinu jmen bylo nutné vyhledat v biografickém archivu Francouzské národní knihovny, o zhruba desítku autorů se pak nepodařilo zjistit vůbec nic. Můžeme se jen domnívat, že se jednalo o úředníky, případně jiné osoby z praxe (techniky, vojenské experty apod.), kteří zanechali svědectví o svém pobytu na Balkáně, ale do obecnějšího literárního a kulturního povědomí nevstoupili. Ve francouzském tisku rovněž dostávali prostor k vyjádření i autoři nefrancouzského původu, kteří buď ve Francii žili anebo byli s francouzským prostředím nějak spojeni. Autoři slovníkových hesel pocházeli v českém i francouzském prostředí rovněž z řad autorů publikujících v časopisech. Celkově je tedy možné konstatovat, že okruh autorů byl poměrně uzavřený.

Pokud bychom chtěli zhodnotit četnost výskytu článků s balkánskou tematikou ve studovaných pramenech v období 1875-1914, lze konstatovat, že se balkánská tematika odrazila ve všech studovaných populárně vědeckých časopisech a osvětové literatuře z české i francouzské proveniencí. Zvýšený zájem byl zaznamenán v období velkých konfliktů – zejména v letech 1875-1880, koncem devadesátých let 19. století a na samém počátku 20. století (zejména pak v roce 1903), dále v období let 1908-1914. Zájem dobových médií o balkánskou tematiku se projevoval vždy v období významných politických událostí v prostoru Balkánu a potvrzuje, že se o tomto teritoriu hovořilo v evropském tisku pouze v dobách válečných konfliktů. Zároveň je ale třeba vzít v úvahu, že po celou sledovanou dobu vycházely v českých i francouzských pramenech i drobné aktuality z oblasti politiky (zejména ve francouzském tisku) a z oblasti kultury a osvěty (v českém tisku), které odrážely trvalý zájem o tento prostor, jehož kontury se začaly právě ve studované době rýsovat na mapě kulturní i politické.

Z hlediska žánru vycházely jak v českých tak ve francouzských materiálech nejčastěji cestopisy, etnografické črty a reportáže. V českých časopisech se často vyskytovaly i eseje o literatuře, kultuře a historii, ve francouzských časopisech pak vycházely komentáře na téma aktuálního politického vývoje.

Pokud jsme odhlédli od válečného zpravodajství, které zaměřovalo pozornost českých i francouzských autorů vždy na ohniska konfliktů, bylo možné konstatovat, že Češi a Francouzi soustřeďovali pozornost do odlišných oblastí. U českých autorů

jednoznačně převažoval zájem o slovanské oblasti, v nichž byla upřena pozornost zejména na slovanský venkov, pozornost francouzských autorů byla soustředěna zejména na region Řecka, na Konstantinopol a rovněž na Rumunsko.

Jistý rozdíl se dal pozorovat i v okruzích témat, kterým se články věnovaly. Podrobili jsme analýze časopisy stejného nebo velice podobného zaměření a při studiu článků bylo možné zpozorovat, že francouzský pohled byl orientován spíše na témata jako stát, politický systém, politické aktuality, vládnoucí rod, portréty osobností. Byla zde patrná absence témat literárních a kulturních. V českých časopisech se objevovaly naopak častěji články zaměřené na lidovou kulturu, literaturu, historická a kulturní témata. Dobové naučné slovníky české i francouzské provenience nabízely již rozsáhlé informace o dějinách a kultuře balkánských států a etnik a odkazovaly na dobovou odbornou i populárně naučnou literaturu, kde mohl potenciální zájemce o problematiku nalézt další informace. Dalo by se shrnout, že Francie jako velký národ a Češi jako malý národ měly odlišnou perspektivu pohledu na Balkán, která se reflektovala i v tématech článků. Francouzi vnímali více prvek státu, politiky a politických dějin, Češi naopak spíše témata jako národ, lidová kultura, jazyk a kulturní dějiny.

Těžiště analytické práce spočívalo v pěti kapitolách analyzujících pět základních okruhů témat, které se v pramenech objevovaly. Jednalo se za 1.) o prvek geografický, který se odrazil v kapitole věnované analýze pojmu Balkán (kapitola IV. 1.); za 2.) o prvek sídelní, který jsme sledovali v kapitole o obrazu města (kapitola IV. 2.); za 3.) o aspekt národnostně etnický, který se reflektoval v kapitole o obrazu populace (kapitola IV. 3.); za 4.) o problematiku genderových vztahů a diskusi o postavení ženy, kterou jsme sledovali v kapitole o obrazu ženy (kapitola IV. 4.); a za 5.) o reflexi modernizace a tradice, kterou jsme se snažili postihnout v obecnější rovině v poslední kapitole (kapitola IV. 5.).

Pojem Balkánský poloostrov byl v českých a francouzských pramenech značně nevyhraněný. Autoři jej ve studovaném období používali v analyzovaných pramenech zejména jako označení prostoru, ve kterém docházelo k velkým politickým změnám souvisejícím s rozpadem osmanských držav v Evropě. Pod tímto názvem se tedy

rozumělo zejména teritorium nástupnických balkánských států, vzniklých v 19. století na území bývalých osmanských držav. Pro Balkán nebylo ale ve vnímání autorů ani tak důležité jeho geografické vymezení, jako především jeho kulturně historické sepjetí s osmanskou nadvládou, která determinovala i jisté společné atributy a svým způsobem i směr vývoje balkánských oblastí.

Ke společným atributům patřily časté bouřlivé konflikty provázející emancipační hnutí balkánských národů, které probíhaly v odlišném kulturně politickém duchu než v Evropě, a dále modernizace, která posouvala tyto oblasti na civilizačním žebříčku o stupínek výše a na pomyslné kulturně civilizační ose blíže k Západu a civilizaci. Modernizace byla podle autorů nutnou etapou k tomu, aby balkánské oblasti, které historicky patřily k Evropě, ale ne vlastním přičiněním se dočasně ocitly v Orientu, tedy na civilizační periferii, se navrátily zpět na vývojovou osu evropských dějin a pokračovaly na cestě kupředu, za svými evropskými vzory. Oblast Balkánu byla z pohledu autorů specifická nejen z důvodu existence osmanského dědictví, ale i díky existenci starých předosmanských patriarchálních hodnot a tradic, které rovněž v pohledu autorů představovaly určitá civilizační specifika.

Při rozlišení populace poloostrova se autoři řídili soudobými trendy vznikajících společenskovedních oborů - etnografie, filologie, studia literatur a dějin. Na základě hlavního rozlišovacího znaku, který představoval jazyk, a rovněž podle dalších kritérií jako náboženství a region, vytvářeli čeští a francouzští autoři konstrukty národních a etnických identit, kterým přisuzovali různé „národní“ a „nadanárodní“ povahové rysy a vlastnosti.

Tyto konstrukty národních, regionálních a jiných identit z pohledu Čechů a Francouzů pak představovaly kategorizaci národnostních poměrů a složení populace v oblastech, kde obyvatelstvo mnohdy nebylo dostatečně národnostně vyhraněné a uvědomělé. Pohledy zvenčí tak přispívaly do obecného diskuse, ze které příslušníci zmíněných etnik, národů a skupin mohli čerpat pro svoje vlastní reflexe.

Vytváření konstruktů jednotlivých národů a etnik a přisuzování jim typických vlastností a charakteristik bylo závislé na osobnosti autora i na době a okolnostech vzniku. V období válek tak převažoval konstrukt náboženských skupin – křesťanů a

muslimů. Konflikty byly prezentovány obrazně jako střet dobra a zla, tedy střet islámu, personifikovaného muslimy, a křesťanství, personifikovaného křesťany, zejména balkánskými Slovany a dalšími národy bojujícími proti osmanské nadvládě. V této rovině popisu stály obě skupiny, muslimové a křesťané, až na ojedinělé výjimky v přímém protikladu.

Při analýze obrazu populace v cestopisných materiálech jsme pak objevili širokou škálu popisů jednotlivých etnických skupin a národů. U každého sledovaného národa případně etnika bylo možné nalézt jak pozitivní tak i negativní složku obrazu. Není ale možné jednoznačně tvrdit, že obraz některého z národů by byl pouze pozitivní a druhý pouze negativní. Charakteristiky jednotlivých národů byly v souladu dobovými stereotypy, kritizujícími orientální rysy a oslavujícími motiv boje za svobodu a statečnost. Objevovaly se i obrazy, které z těchto stereotypů vybočovaly. Je nutné rovněž podotknout, že pro hodnocení obrazů byl velice důležitý celkový kontext. Nežádalo se stálo, že autoři věnovali pozornost pouze určité sociální vrstvě, které však přisuzovali „národní“ vlastnosti. Obecně lze konstatovat, že čeští autoři se soustředovali na národy slovanské, zvláštní pozornost věnovali Černohorcům, jejichž obraz měl nejjasnější obrysy. Články francouzských autorů se neupínaly na žádný národ, velká pozornost oproti českým materiálům byla věnována etnikům neslovanským.

Téma vymezení Evropy a Orientu, hledání orientálních a evropských prvků prostupovala různými tématy a projevovala se v různých rovinách s různou intenzitou. Pokud bychom se pokusili hledat hranice mezi Evropou a Orientem, bylo by možné říci, že pro naše autory byl Orient všude tam, kde se autoři setkali s islámem a islámskou kulturou. Orient nebyl přesně geograficky vymezen – jeho hranice byly pohyblivé. Někdy je tvořily hranice turecké čtvrti v jinak již „evropském městě“, někdy hranice celého regionu, jako například hranice Bosny jakožto osmanské provincie obklopené křesťanskými státy a državami. Naopak Evropa byla všude tam, kde stály evropské domy, továrny a nosily se evropské šaty.

Orient spojovali autoři se dvěma významnými okruhy témat – s orientálními prvky v rovině hmotné a orientálními prvky v rovině duchovní, které byly v obou

případech dávány do souvislosti s islámem a jeho kulturou a považovány za osmanské dědictví.

V rovině materiální byl orientální vliv spatřován především ve hmotné kultuře - v architektuře měst a vůbec ve všem, co naši cestovatelé vnímali vizuálně - tedy v rušném životu v ulicích balkánských měst, v oblečení, v různých nástrojích a doplňcích. O těchto prvcích se hovořilo zejména v kapitolách o městech (Kap. III. 2.) a o obrazu ženy (Kap. III. 4.). V rovině duchovní kultury bylo z pohledu českých i francouzských autorů základním prvkem celého „Orientu“ především muslimské náboženství a od něj se odvíjející hodnoty jako mentalita, myšlenkový svět a mezilidské vztahy. Tato reflexe se odrazila především v kapitolách o obrazu populace (Kap. III. 3.), obrazu ženy (Kap. III. 4.) a rovněž v poslední kapitole, věnované tématu reflexe modernizace a tradice (Kap. III. 5.).

Za orientální dědictví v duchovní rovině považovali čeští i francouzští autoři zejména lenost, pohodlnost, pomalost a necivilizovanost. Setkávali se s nimi nejen u Turků a muslimů, ale i u křesťanských národů a důrazně je kritizovali. Pouze čeští autoři se ale zabývali hlubšími úvahami týkajícími se původu těchto vlastností a toho, zda si je i v budoucnosti balkánské národy uchovají i po osvobození od osmanské nadvlády. U Turků a albánských muslimů je autoři považovali za samozřejmou součást jejich charakteru a za důvod dekadence. U křesťanů, zejména Slovanů, považovali Češi tyto vlastnosti za pouhý negativní nános, způsobený osmanskou nadvládou, a vyslovovali přesvědčení, že tyto vlastnosti postupnou evropeizací zmizí. Nejvýrazněji zaznívala tato argumentace v případě bosenských muslimů, kdy čeští autoři vyslovovali přesvědčení, že bosensští muslimové jsou v jádru Slované a jejich slovanství je zárukou jejich dobrých vlastností. Jednalo se zde tedy o jakousi „biologickou podmíněnost“ dobré slovanské povahy.

Akcent na slovanství bosenských muslimů a spatřování kladů v jejich povaze byl českým specifíkem. U ostatních muslimů (tedy především Turků a albánských muslimů) byla budoucnost nahlížena českými i francouzskými autory vesměs negativně. Zaznívaly pochybnosti o možnosti muslimy zcivilizovat. Autoři vylučovali, že by se mohli zcivilizovat vlastní silou, museli k tomu přispět Evropané, jejichž společnost se nacházela ve vyšším vývojovém stupni. Tento koncept plně odpovídal koloniální

ideologii o údělu Evropanů vnést civilizaci do méně vyspělých oblastí, které je třeba povznést. V tomto pohledu na Turky a osmanskou říši se všemi jejími atributy se tedy beze zbytku uplatňoval Saidův orientalismus jako nadřazený pohled na Orient coby prostor nehybný a zaostalý. I když autoři reflektovali i v osmanské společnosti známky pokroku, přičítali tyto zásluhy Západu. Byla zde tedy patrná neochota uznat zásluhy Turků a neochota připustit, že by jejich snaha o modernizaci mohla mít nějaký efekt. Islám byl tedy nepřekonatelnou překážkou, nebyl slučitelný se zásadami evropské kultury a evropských společností. Jednalo se tedy o příklad agresivního etnocentrismu, o hodnotovou absolutizaci vlastní kultury, kdy mluvčí vyvyšovali svoje vlastní hodnoty nad hodnoty druhého.

Výjimku tvořili čeští a francouzští autoři, kteří během Mladoturecké revoluce na počátku 20. století psali o pokroku a modernizaci osmanské společnosti. Je tedy zřejmé, že na jedné straně byl v prostředí populárně naučné publicistiky popis Turků v zajetí zažitých stereotypů spojených s představou Orientu jako ustrnulého a nehybného organismu, ale na druhé straně se objevovaly i názory, které z tohoto negativního stereotypu vybočovaly.

Vedle orientálních prvků reflektovali autoři i prvky původní, mohli bychom říci tradiční předosmanské, vycházející z kultur a zvyků rozšířených ve společnostech ještě před příchodem islámu, a dále se vyvíjejících i v době osmanské nadvlády. Tomuto tématu jsme se věnovali zejména v kapitole o ženě (kapitola IV. 4.) a v kapitole o reflexi tradice a modernizace (kapitola IV. 5.). Jednalo se o tradiční hodnoty patriarchálního slovanského rázu, jmenovitě zádruhu a osvětu, které determinovaly zejména rodové vazby, vztahy a zvykové právo. Tato tradice se podobně jako islám vymezovala zejména ve vztahu k civilizaci a modernizaci a byla hodnocena kladně i záporně.

Francouzští autoři považovali za doklad zaostalosti a za brzdu pokroku právě slovanskou tradici a primitivní poměry. Čeští modernisté byli v kritice sice mírnější, ale s Francouzi se názorově shodovali – tradici rovněž pokládali za překážku modernizace, kterou bylo nutné odstranit. Čeští tradicionalisté naopak vyzdvihovali význam tradice pro uchování kulturní identity. V tradičních poměrech spatřovali ochranu původních

ryzích hodnot a vzor, ke kterému by se měla česká společnost navrátit. Je nutné ovšem podotknout, že si poměry značně idealizovali.

Modernizace byla obecně vnímána jako etapa vývoje, kterou balkánské státy dříve nebo později musí projít, aby dosáhly úrovně Evropy, která představovala měřítko hodnot. V hodnocení balkánských poměrů bylo patrné, že pohled francouzských a rovněž části českých autorů byl zcela v perspektivě osvícenské idey univerzalizmu, která umožnila vnímat celý svět jako celek. Každá společnost pak byla určitou součástí celku a určitou fází pokroku lidstva od barbarství k civilizaci, za niž byla považována ve své době evropská okcidentální kultura. Balkánské společnosti se nacházely právě v duchu této perspektivy o stupeň níže než společnost česká a francouzská. Důslednou evropeizací měly být smazány stopy osmanské etapy balkánských dějin, které autoři považovali na uzavřenou. Evropské ztotožňovali naši autoři s okcidentálním a moderním, pod kterým rozuměli především okcidentální vliv v hmotné kultuře, zastoupený architekturou, technickým pokrokem a evropským oblečením. Jednalo se o západní - okcidentální - hodnoty, v té době v obecných obrysech vlastní francouzské i české společnosti. Obě společnosti se v tomto ohledu považovaly za reprezentanty „západu“. V rovině duchovní bylo evropské zastoupeno laicizací společnosti, zakládáním státních institucí a byrokratického aparátu podle západoevropského vzoru, modernizací životního stylu a společensko-ekonomickými změnami.

Ve vztahu evropského, tradičního a orientálního lze odlišovat několik vrstev pohledu. Evropské ve smyslu západoevropské civilizace bylo v interakci se dvěma prvky, s Orientem a osmanským dědictvím a islámskou tradicí na straně jedné, a na druhé straně s tradicí slovanskou. Ve vztahu k orientálnímu bylo vnímáno moderní až na zcela výjimečné názory vždy jako pozitivní. Bylo to patrné zejména v oblasti hmotné kultury, kdy bylo moderní v přímém kontrastu k atributům Orientu – moderní budovy nahrazovaly chátrající muslimské stavby, prašné cesty vystřídaly silnice a dlážděné chodníky, továrny a železnice představovaly symbol pokroku a evropeizace. Kladně byl evropský vliv v materiální rovině hodnocen i ve vztahu ke slovanské tradici zejména v oblasti materiálních hodnot, kdy modernizace a technický pokrok zjednodušovaly život v primitivních podmínkách. V duchovní rovině byly projevem evropeizace a

modernizace zejména laicizace společnosti, zavádění světského školství, budování státní a veřejné správy po evropském vzoru a rovněž zlepšování postavení ženy ve společnosti. Všechny tyto kroky hodnotili čeští i francouzští autoři převážně pozitivně.

Vedle tohoto pozitivního významu modernizace a civilizace jsme se setkali v textech pojednávajících o ženě (kapitola III.4.) a tradici (kapitola III.5.) i s evropským a moderním ve smyslu „zkažené civilizace“. Zaznívala kritika modernizace, v jejímž důsledku dochází k úpadku morálky, narušení vzájemné soudržnosti rodiny, společenských a hospodářských mechanismů. Kritikové pocházeli z řad českých stoupců tradice. Jednalo se ale spíše o hlasité jedince, snažící se své tvrzení přesvědčivě obhájit, než o mluvčí silně zastoupeného myšlenkového proudu.

Během studia pramenů bylo možné si všimnout projevů identit autorů. Vesměs se jednalo o projevy identity, které nebyly explicitně vyřčeny a proklamovány, ale odrážely se spíše na pozadí studovaných textů.

U Francouzů se jednalo zejména o identitu západního vyspělého kulturního a křesťanského národa a koloniální velmoci, která spojovala francouzskou národní identitu s identitou suverénního politického národa. Vedle toho byla při kontaktu s rumunským prostředím zřejmá i identita románská a při kontaktu s orientálním prostředím byl i přes již zmíněnou křesťanskou identitu a výhrady vůči islámu patrný kosmopolitismus a otevřenost vůči jiným kulturám.

Konfrontace s balkánským regionem ale ve francouzském prostředí neměla žádnou významnější odezvu. Francouzi si pouze utvrdili svoji pozici nadřazeného kulturního a politického národa. Jednalo se tedy jednoznačně o projev kulturního etnocentrismu, pocit nadřazenosti nad popisovaným prostředím, které mluvčího nemůže nijak obohatit. Naopak „druhý“ musí přijmout hodnoty mluvčího, pokud se chce vývojově posunout kupředu, mluvčí mu slouží jako vzor.

U českých autorů jsme mohli sledovat rovněž několik typů identit. Jednalo se především o nadnárodní identity - slovanskou identitu, identitu křesťanskou, identitu malého národa - a dále národní identitu českou. V určitých momentech vystupovala i

identita kulturně vyspělého národa, vykazující prvky identity „okcidentální“. Všechny tyto identity se v popisech mísily a doplňovaly.

Slovanská a křesťanská identita se nejvíce odrazily v článcích věnovaných balkánským Slovanům (patrné v kapitole III. 3. o konstruktu národů). Autoři zde zdůrazňovali zejména prvek sounáležitosti a vzájemné podpory. Čeští autoři spatřovali v balkánských Slovanech vzor k boji za národní svobodu a emancipaci od habsburské nadvlády. Slovanskou identitu posilovali zdůrazňováním, že na Balkáně se nerozhoduje pouze o osudu jižních Slovanů, ale o osudu celého Slovanstva. Skupinová identita slovanská byla rovněž podpořena identifikací vůči nepříteli, kterým byl Němec a Turek, významným prvkem byl odpor proti cizí nadvládě a boj za svobodu. Úsilí slovanských národů považovali mnozí čeští autoři za první krok v procesu, jehož cílem byla emancipace od politické nadvlády jiných (neslovanských) národů a vznik národních států. Jak ale několikrát zaznělo, vůči slovanským oblastem byla použita i jiná rovina přístupu – rovina, kdy u českých autorů vystupovala identita vyspělého okcidentálního národa. Jednalo se zejména o popis materiální úrovně (patrné v kapitolách III. 2. o obrazu měst a III. 5. o reflexi modernizace), kdy se Češi identifikovali s materiálně vyspělejším civilizačním okruhem. Do této kategorie náleží i přístup k Turkům a muslimům, přičemž přístup k bosenským muslimům měl svá specifika, která vycházela opět z českého slovanství.

Celkově lze konstatovat, že konfrontace s balkánským prostředím měla v českém kulturním prostředí velkou rezonanci i důležitost. V popisu se odrážela dobová situace českého národa a bylo patrné, že Češi se v ve vývoji na Balkáně mnohém inspirovali a hledali východisko sami pro sebe. V přístupu k balkánskému prostředí se v české perspektivě prolínalo několik rovin konfrontace s druhým, přičemž dvě stály ve vzájemném protikladu. Jednalo se jednak o zmíněný kulturní etnocentrismus, uplatňovaný v případě, kdy se česká společnost považovala za vyspělejší než balkánské společnosti. Na druhé straně byl naproti tomu uplatňován etnocentrismus naruby, kdy slovanským národům byla přiznána vyšší hodnota než mluvčímu samotnému. Dělo se tak při popisu emancipace balkánských národů, kdy byla jasná hodnotová absolutizace slovanských balkánských národů nad Čechy. Prvek svobody, státní suverenity a kulturní emancipace, kterých balkánské národy dosáhly, byly v českými autory vyzdviženy do

popředí. Představovaly pro ně nejvyšší hodnoty a zastínily zcela vnímání materiální zaostalosti balkánského prostředí. Čeští autoři stavěli balkánské Slovany a příležitostně i ostatní národy, které měly již ve studované době svoji státní suverenitu, na vývojově vyšší stupeň než sebe sama a brali si je za příklad.

Pokusme se nyní zcela na závěr vyslovit k diskusi o existenci balkanismu a orientalismu a zhodnotit, jaký postoj můžeme k této diskusi zaujmout a základě naší analýzy. Jak jsme uvedli v úvodu, podle M. Todorové se koncept balkanismu odlišoval od konceptu orientalismu především tím, že Balkán je geograficky vymezený prostor, zatímco Orient je pouze vágní pojem. Dále Todorová upozorňovala, že na Balkáně neexistovala kolonizace a že rovněž neexistovala společná Evropa, která by se vůči Balkánu vymezovala. Todorová se tak názorově rozcházela s Milicou a Robertem Haydenovými, podle kterých představovalo vnímání Balkánu v západoevropských společnostech pouhou odnož orientalismu.

Na závěr naší analýzy můžeme konstatovat, že přístup studovaných společností měl svá specifika, která neumožňovala jejich jednoznačné zařazení do výše uvedených kategorií. Česká a francouzská společnost se zcela jasně vymezovala vůči teritoriu Balkánu jako vůči oblasti materiálně zaostalé, ale v hodnocení kulturně civilizační úrovně zaujímal společností rozdílný postoj. Po stránce materiální byla atributem Evropy technická a materiální vyspělost, kterou si Češi i Francouzi uvědomovali a v tomto kontextu vystupovali jako příslušníci okcidentální západní kultury, moderní a vyspělé, ke které se balkánské nástupnické státy přibližovaly a do které se měly v budoucnosti začlenit.

V hodnocení úrovně duchovní kultury a bohatosti byla v české a francouzské perspektivě patrná odlišnost. Ve francouzském dobovém diskurzu stál Balkán ve srovnání s jinými zahraničně politickými tématy prakticky na periferii zájmu. Pohled na balkánské poloorientální oblasti ve francouzských autorech utvrzoval identitu kulturně a civilizačně vyspělejšího národa. Francie se cítila o krok vpřed a zdůrazňovala svoji historickou vůdčí úlohu. V jistém smyslu se cítila spoluodpovědná za vývoj na Balkáně, byla přesvědčena o nutnosti asistence balkánským národům. Zvláštní zodpovědnost pocítovala vůči Rumunům, s nimiž v jistém smyslu sdílela společnou románskou

identitu. Právě vztah k Rumunům by mohl představovat jisté specifikum ve francouzském k přístupu k Balkánu.

Naopak v českém dobovém diskurzu náleželo Balkánu významné místo. V pohledu na islám se jednoznačně uplatňoval orientalismus, který zcela potvrzoval dobový stereotypní pohled na orientální zaostalost a na islám. V konfrontaci s islámem byla zřejmá materiální a duchovní nadřazenost české společnosti. Specifikum českého přístupu pak představovalo hodnocení ostatních etnik a národů, zejména balkánských Slovanů. Tyto v očích českých autorů materiálně zaostalejší národy a etnika byly však ideově bohatší a český národ se od nich měl poučit a inspirovat. Glorifikace svobody zde zastínila kritiku materiální zaostalosti, a právě ve vyzdvihování prvku kulturní a politické svobody se znatelně lišil český přístup od francouzského.

V pohledu na Balkán hrál vyznanou roli ještě jeden prvek a to bylo nahlížení budoucnosti. Lze konstatovat, že právě v perspektivě budoucnosti tkvěl jeden ze zásadních rozdílů mezi českým a francouzským pohledem na Balkán, reprezentovaný mladými nástupnickými balkánskými státy, a na Orient, reprezentovaný osmanskou říší.

Osmanská říše byla symbolem Orientu – upadající oblasti odsouzené k zániku, bez perspektivy a možnosti dalšího vývoje. Balkánské státy byly naopak reprezentantem nového Balkánu, plného života, vzešlého z trosek osmanské říše, kterému byla předpovídána šťastná budoucnost. Lze tedy říci, že v českém a francouzském pohledu byl „orientalismus“ (ve smyslu stereotypního negativního pohledu) uplatňován při hodnocení osmanské říše, islámu a Orientu, které byly odsouzeny k zániku. Za „balkanismus“ bychom mohli považovat pohled na teritorium nástupnických balkánských států, ve které sice měly místo i negativní stereotypy, ale celkově v něm převažovala pozitivní perspektiva vývoje.

Analýza našich pramenů naznačila, že vnímání Balkánu je tématem nesmírně zajímavým a otevírá i další otázky, které výsledky naší práce v obrysech naznačily. Prostor k rozpracování se nabízí zejména v materiálu vypovídajícím o populaci. Zde by bylo možno klást větší důraz na vnímání sociálních vrstev společnosti v rámci jednotlivých národů i v rámci celého Balkánu (buržoazie, inteligence, venkovského

obyvatelstva). K širšímu studiu vybízí i otázka byzantského dědictví v kultuře osmanské říše a diskuse na téma Turků jako dědiců Byzance.

Rovněž by bylo možno se samostatně věnovat analýze politických diskuzí, která zůstala mimo náš zřetel. Jak naznačila poslední kapitola, věnovaná reflexi modernizace, zajímavé by v této souvislosti bylo studium pohledu zejména na Německo a jeho politiku v tomto období a na český a francouzský antigermanismus. Pozornost by si zasloužily i dílčí témata jako modernizace, makedonská otázka či problematika kolonialismu, k jejímuž zhodnocení jsme neměli dostatek materiálu. Fakt, že autory obrazů byli až na dvě výjimky pouze muži rovněž vybízí k úvaze, zda by reflexe autorek žen nevnosly do problematiky jiný úhel pohledu. Celkově by se dalo rovněž uvažovat o zařazení studia Balkánu do širšího teritoria Středomořského prostoru, ve kterém existují i některé shodné prvky, např. patriarchální rodové zvyky a jisté povahové rysy jako temperament, lenost, které jsou přisuzovány obecně jižním národům v oblasti Středomoří. V tomto ohledu může být předložená práce inspirací a vodítkem o pro potenciální zájemce o balkánský prostor.

VI. Přílohy

VI.1. Portréty autorů

VI.1.1. Francouzští a francouzsky píšící autoři

Barrés Maurice (1862-1923)

Studoval lyceum v Nancy, odešel do Paříže, kde se živil jako novinář
Autor článků o Východní Otázce a mladoturecké revoluci v *Correspondant*.

Baude Charles

Malíř vyslaný v letech 1876-1878 na Balkán jako zpravodaj časopisu *Illustration*.

Babin, Gustav

Dopisovatel časopisu *Illustration* z Černé Hory a z Konstantinopoli
Pracoval jako redaktor v časopisech *Journal des débats*, *Illustration*.
Dílo: *Souvenirs dexposition 1900*

Bellessort, André (1866-?)

Profesor, spisovatel, romanopisec, cestovatel, publikoval zejména v *Revue des Deux Mondes*, věnoval se zejména rumunské problematice. Podnikl cesty zejména na Dálný Východ a do Ameriky.
Dílo: *La Roumanie contemporaine* (1905)

Bengesco, Georges (1848-1922)

Rumunský diplomat

Berr, Emile

Absolvoval klasické lyceum, vstoupil do politiky. Podnikl několik cest do Bosny, Bělehradu, Bulharska. Spolupracoval s časopisy *l'Illustration*, *Petit Parisien*, *Revue Blue*.

Bérard, Victor (1864- 1931)

Vystudoval Ecole normale supérieure, byl členem Ecole française d'Athènes, stal se šéfredaktorem časopisu *la Revue de Paris*, působil jako pedagog na Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales.

Dílo: *La Turquie et Hellénisme* (1895), *La politique du sultan* (1897), *La Macédoine* (1897); *Les affaires des la Crète* (1898), *Pro Macédonia* (1903), *La Mort d'Istanbul* (1913), *La Serbie* (1915)

Berger, Philippe (1846-1912)

Orientalista, teolog. Vyučoval hebrejštinu na teologické fakultě, působil rovněž na Collège de France. Od roku 1874 spolupracoval s *Journal de Débats*, *Revue des Deux Mondes*
Dílo: *Histoire de l'écriture dans l'Antiquité* (1891)

Bertrand, Louis (1866-1941)

Spisovatel. vystudoval Ecole normale supérieure, vyučoval na Universitách v Aix en Provence a v Algeru. Psal zejména historickou prózu a historické romány, je autorem i mnoha cestopisů. K balkánské tematice se vztahují díla: *La Grèce du solil et des paysages*. (1908), *Le Livre de la Méditerranée* (1911)

Boissier, Gaston (1823-1908)

Vystudoval Ecole Normale Supérieure, stal se profesorem na Collège de France, kde stanul v čele katedry latinské poezie. Věnoval se rovněž řecké problematice, přispíval do *Revue de Deux Mondes*.

Burnouf, Emil Louis (1821- 1907)

Orientalista, studoval na Lycée St. Luis a na Ecole Normale Supérieure, roku 1841 získal doktorát a roku 1850 profesuru v oboru klasická studia. Stal se ředitelem Ecole française d'Athènes, působil jako sekretář a knihovník Société des études japonaises, chinoises, indo-chinoises et océaniques. Přispíval zejména do *Revue des Deux Mondes*, *Journal des Débats*.

Dílo: *Histoire de la littérature grèque* (1868), *La légende athenienne* (1872), *La Grèce en 1886* (1887).

Cahu, Théodore (1854-1928)

Novinář, publicista, publikoval rovněž pod pseudonymem Théo Drift.

Vystudoval Ecole militaire de St. Cyr, Ecole de cavalerie de Saumur. Od roku 1884 zastával různé posty na Ministerstvu války, pracoval i v diplomacii a rovněž jako novinář.

Dílo: *Europe en armée* (1889), *Des Batignoles du Bosphore* (1890), *La montée des races* (1902)

Caix de Saint Aymour, Robert, vicomte de (1843-1921)

Historik, publikoval v *Revue des Deux Mondes*.

Dílo: *Les pays sud-est de Austro-Hongrie* (1883)

Collas, Emile

Věnoval se problematice Východní otázky.

Dílo: *Srbsko a východní krize* (1875)

Cousinéry Esprite-Marie (1747-1833)

Numismatik, francouzský konsul ve Smyrně a v Soluni

Jeho dílo *Voyage en Macédoine* z roku 1831 je zmiňováno v několika cestopisech z pozdější doby.

Cvijic, Jovan (1865-1927)

Srbský politik, geograf profesor bělehradské univerzity, prezident Jugoslávské geografické společnosti.

Dílo: *l'Anexion de la Bosnie et la question serbe* (1909), *La Péninsule Balkanique* (1918)

Cavaignac Godfrey Louis (1801-1845)

Francouzský politik, v mládí se zúčastnil expedice na Moreu (1828).

Deschamps, Gaston (1861-1931)

Novinář, literární kritik. Studoval archeologii na Ecole normale supérieure, pobýval v Řecku na Ecole française d'Athènes, později se věnoval literatuře, redigoval literární rubriku v deníku Temps. Publikoval články týkající se Řecka a Turecka v časopisech *Revue des Deux Mondes*, *Journal des Débats*, *le Correspondant*.

Dílo: *La Grèce d'aujourd'hui* (1892), *Constantinople* (1913)

Dumont, Albert (1842- 1884)

Profesor, archeolog, absolvent Ecole normale supérieure. Byl jedním ze zakladatelů Ecole Française d'Athènes a v letech 1864-1878 působil jako její ředitel. Během své kariéry stal se rektorem na univerzitách v Grenoblu a Montpellier. Přispíval do mnoha časopisů – např.

Revue des Deux Mondes a *Journal des Savantes*, založil časopisy *Bulletin de correspondance hellénique*, *Bibliothèque des Ecoles Française d' Athènes et de Rome*.
Dílo : *Le Balkan et l'Adriatique* (1873)

Eliade, Pompliu (1860-1914)

Rumunský literární a kulturní historik, věnoval se mimo jiné i francouzskému vlivu na rumunskou kulturu (dílo: *Influența franceza asupra spiritului public în România*).

d'Estourmel, Alexandre

Státník, politik, po červencové revoluci 1832 stažen z veřejných funkcí, pracoval na několika prefekturách, později odešel do Řecka.

Dílo : *Journal d un voyage en Orient* (1884)

d'Estournelle de Constant (1852-1924)

Politik, státník. Vystudoval Ecole des langues Orientales a vstoupil do diplomatických služeb – pracoval na misích v Tunisu, Černé Hoře, Turecku, Holandsku. Zajímal se zejména problémy arbitráže mezi národy. Spolupracoval s *Revue des Deux Mondes*, vyučoval na Ecole militaire, Ecole supérieure de guerre. V roce 1909 získal Nobelovu cenu míru.

Fouillé, Alfréd (1838-1912)

Filozof, zabýval se zejména řeckou filozofií a rovněž psychologií.

Gilliéron, Albert

Dílo: *Grèce et Turquie, notes de Voyages* (1877)

de Gobineau, Arthure (1816-1882)

Archeolog, cestovatel, diplomat. Působil jako velvyslanec Francie ve Švýcarsku, Persii (1855-1858) a Řecku (1864-1868), později Brazílii a Švédsku. Je autorem řady cestopisů a esejů, k jeho nejzámějším dílům patří studie věnovaná nerovnoměrnosti mezi rasami: *Essay sur l' Inégalité des races* (1853-1855), která hovoří o nadřazenosti nordické a germánské rasy nad ostatními.

Dílo: *Au royaume des Hellènes*(1878), *Souvenirs de voyage* (1872)

Gonnard, René (1874-1966)

Profesor politické ekonomie na univerzitě v Lyonu. Specialista na maďarskou a jihoslovenskou problematiku.

Dílo: *Entre Drave et Save* (1911)

Houssaye, Henry (1848-1911)

Historik, vystudoval klasická studia se specializací na antické Řecko, věnoval se rovněž válečné historii. V roce 1868 podnikl dlouhou cestu do Řecka.

Dílo: *La Grèce à Expo universelle* (1867)

Chéradame, André (1871-?)

Spisovatel, politik, doktor práv, ředitel časopisu *Energie Française*. Přispíval do časopisů *Illustration*, *Revue des Deux Mondes*. Ve Zlaté Praze se v roce 1902 (9.5. 1902, roč. 19, s.335) se objevila noticka u příležitosti vydání knihy *l'Europe et la question d'Autriche* (Paris, 1902). Chéradame je popsán jako maladý publicista, energický zastávce a obránce Slovanů, odpůrce pangermanismu, patří mezi nejnenáviděnější Francouze v Německu.

Dílo: *Douze ans de la propagande en faveur des peuples balkaniques* (1913), *La question d'Orient : La Macédoine. Le chemins de fer de Baghdad* (1903)

Kaufmann, M.

Malíř, vyslaný na Balkán v sedmdesátých letech 19. století, přináší zpravodajství zejména z Bosny, Hercegoviny.

Klaczko, Julien (1828-1906)

Polský spisovatel, v roce 1849 se uchýlil do Paříže, působil i na francouzském ministerstvu zahraničních věcí, přispíval do *Revue des Deux Mondes*.

Lamy, Etienne (1845-1919)

Politik, zabýval se sociálními a kulturními otázkami. V *Correspondant* byly zveřejněny jeho články s bulharskou a řeckou problematikou.

Dílo: *La France du Levant* (1908)

Launay, Louis (1860)

Geolog, vystudoval Lycée Condorcet, Ecole Polytechnique, Ecole des Mines, působil jako profesor na l'École des Pont et des Chaussées. Jako geolog se zúčastnil několika miní na Balkáně a v Malé Asii. Od roku 1905 byl ředitelem časopisu populárněvědeckého časopisu Nature.

Dílo: *Chez des Grecs de Turquie, La Turquie qu'on voit, La Bulgarie de hière et d'aujourd'hui*

de Laveley, Emil (1822-1892)

belgický ekonom, profesor na Université de Liège, původem Belgičan, jeho činnost byla spjata i s francouzským prostředím. Byl autorem řady hesel v naučném slovníku Grande Encyclopédie. Zajímal se o otázku příčin ekonomického úpadku a vlastnictví půdy. Cestoval po Balkáně a střední Evropě.

Dílo: *Les Communauté de famille et de village* (1884), *La péninsule des Balkans I-II* (1888)

Léger, Louis (1843-1923)

Vystudoval klasická studia v Paříži a orientální jazyky. Přednášel na stoliici slovanských jazyků a literatur na Sorboně, dále srbštinu na Ecole des Langues Orientales, ruštinu na Collège de France a rovněž působil na Ecole supérieure de guerre. Podnikl řadu cest do Čech, Srbska, Polska, Maďarska, Černé Hory. Přispíval do řady časopisů a novin.

Dílo: *Le Monde slave, voyage et littérature* (1873), *Nouvelles études slaves* (1880-1886), *Le Panslavisme et l'interet français* (1917), *La Save, le Danube et le Balkan: Voyage chez les Slovène, les serbes et les Bulgares* (1884), *Turcs et Grecs contre Bulgares en Macédoine* (1904), *Les pays étrangers et l'Exposition de 1878* (1878), *Souvenir d'un Slavophile* (1863-1897)

Lenormant, Charles (1802-1859)

Archeolog, vědec, francouzský historik. Doprovázel Champolliona na jeho cestě do Egypta, zúčastnil se expedice na Moreu. Později pracoval jako konzervátor v Musée des Beaux Arts a působil jako profesor egyptské archeologie na Collège de France.

Leroy- Beaulieu, Anatol (1843-1916)

Ekonom, historik, publicista, ředitel a profesor historie a orientálních studií na l'École libre des sciences politiques, zakladatel časopise *l'Economiste français*. Jeho dílo je značně námětově rozšířené, nevěnoval se podrobně žádnému tématu, je autorem děl vztahujícím se k problematice náboženství, antisemitismu, politických stran.

Dílo: *La France, La Russie et l'Europe* (1888)

Leune, Jean (1861-1931)

Dopisovatel do *Illustration* v době Balkánských válek

Dílo: *Une revanche, une étape : avec les Grecs à Salonique par Athènes et la Macédoine, campagne de 1912* (1914)

Loti, Pierre (1850-1923), vlastním jménem Julien Viaud

Vystudoval *Ecole navale* v Brestu a pracoval celý život u francouzského námořnictva, příležitostně i jako akrobat v cirkuse, novinář, spisovatel. Převážnou část života strávil díky svému povolání na cestách, oblíbil si zejména oblast Blízkého a Dálného východu. Byl známý svými sympatiemi k Turkům a zejména v období balkánských válek v tisku obhajoval zájmy osmanské říše, osobně se s představiteli osmanské říše stýkal. Byl velmi váženou osobností v tureckém prostředí, v roce 1921 byl oceněn za své zásluhy pro turecký národ Mustafou Kemalem. Přispíval do mnoha francouzských novin a časopisů, je rovněž autorem řady románů a cestopisů z prostředí zejména Blízkého a Dálného východu.

Dílo: *Constantinople en 1890* (1893), *Suprêmes visions d Orient* (1921), *Turquie angoissante* (1913), romány *Aziyadé* (1879), *Fantôme d' Orient* (1892), *Roman d' un spahi* (1881), *Les Désenchantées* (1906)

Marmière, Xaviere (1808-1892)

Literát a spisovatel, zakladatel *Revue romantique*, profesor literatury na *Université de Rennes*, knihovník na ministerstvu vzdělávání.

Mille, Pierre (1864-1941),

Spisovatel, novinář, cestovatel, diplomat. Studoval právo na *l' Ecole des sciences politiques*, působil na diplomatických misích zejména v západní Africe. Během své novinářské kariéry pracoval jako korespondent řady novin a časopisů (*Revue des Deux Mondes, Journal des Débats, Petit Journal, Excelsior, Revue Blue, la Revue géographique*), během řecko-turecké války 1897 působil jako válečný zpravodaj *Journal des Debats*. V průběhu rusko-turecké války pobýval na Balkáně, později pracoval jako dopisovatel v Súdánu, Senegal, v Rusku, francouzské Indočíně.

Dílo: *De Thessalie en Crète* (1897)

Millet, René (1849-?)

Diplomat, člen kabinetu ministra zahraničních věcí, působil na diplomatické misi v Srbsku, Švédsku, Tunisku. Vyučoval rovněž na *Ecole militaire de St. Cyr*, přispíval zejména do *Revue des Deux Mondes*.

Dílo: *Les souvenirs des Balkans*

Muzet, Alfred

Dílo: *La péninsule balkanique* (1917)

Pinon, René (1870-1958)

Novinář, profesor *Ecole libre des sciences politiques*, od roku 1897 publikoval v *Revue des Deux Mondes*. Zajímal se zejména východní otázkou, vývojem v Tunisu a Maroku, kde připravoval zřízení francouzského protektorátu.

Dílo: *L'Europe et l'Empire ottoman* (1908), *L' Europe et la Jeune Turquie* (1911), *L'Empire de la Méditerranée* (1913)

Perrot, George (1832-1914)

Archeolog, studoval na *College de Charlemagne, Ecole normale supérieure*, byl členem *Ecole Francoise d Athènes*. Působil jako profesor na *Lycée Louis Grand*, profesor archeologie na *Faculté de lettre de Paris*, byl čestným ředitelem na *Ecole normale supérieure*, roku 1861 se zúčastnil archeologické mise do Malé Asie.

Dílo: *Histoire de l'Art à l'Antiquité, tome VIII- La Grèce archaïque, L'éloquence à Athènes* (1873), *Ile de Crète* (1866)

Petit Albert Armand (1860-?)

Profesor historie, spisovatel. Přispíval do *Revue des Deux Mondes*, *Illustration* a *Correspondant*, věnoval se zejména řecké problematice.

Quiellé, Euméne (pseudonyme Jean Erdic)

Ekonom, byl pozvaný bulharskou vládou aby pracoval v bulharských státních službách. V Bulharsku působil v osmdesátých letech, podílel se na kontrole státních financí.

Dílo: *Autour de la Bulgarie :Bulgarie, Roumélie, Turquie, Grèce, Corfou, côtes d'Albanie, Bouches de Cattaro, Monténégro, Dalmatie, Herzégovine, Bosnie, Slavonie, Serbie, avril-juin 1883*, Paris 1902 (1902)

Quinet, Edgar (1803-1875)

Historik politik, zúčastnil se expedice na Moreu, vypráví o tom v knize *De la Grèce et de ses rapports avec l'Antiquité* (1830). Oženil se s dcerou rumunského patriota Georfe Asakohi.

Quillard, Pierre (1864 –1912)

Profesor francouzštiny na *Collège armenien de Constantinople*. Zakladatel revue *Pro Arménka*.

Rambaud, Alfred Nicolas (1842-1905)

Pedagog, historik, politik. Studoval na Lycée Louis Grand a na Ecole normale supérieure. Působil jako profesor historie na Université Nancy, Caen a na Sorboně, zastával post ministra školství. Byl členem řady vědeckých institucí, byl autorem řady článků týkajících se problematiky Řecka a Ruska, přispíval do *Revue des Deux Mondes*, *Revue poitiques*, *Revue historique*

Dílo: *L'Empire grec au Xe siècle* (1870).

Remond, Georges

Dopisovatel časopisu *Illustration* z Turecka.

Renan, Ernest (1823-1892)

Orientalista, filozof. Studoval katolickou teologii a poté byl učitelem na soukromém penzionátu. Byl jmenován profesorem hebrejštiny na Collège de France, odkud byl odvolán za svoje dílo „Život Ježíšův“, ale později byl na instituci opět povolán. Ve svém vědeckém díle se věnoval zejména interpretaci náboženských textů, semitským jazykům, dějinám náboženství. Typické pro jeho dílo je pozitivistický a racionální přístup, který mu vynesl často kritiku a rovněž vyvolal roztržku s církví.

Rigondaud

Kreslíř, vyslaný redakcí časopisu *Illustration* spolu s kreslířem Kaufmannem na Balkán, obrázky z cesty po osmanské říši, Srbsku, Bosně a Hercegovině.

Robert, Cyprián (1801-?)

Slavista. Vedl stolicí slovanských studií na Collège de France, v šedesátých letech se ztratil beze stopy při cestě na Balkán.

Dílo: *Les deux Panславismes, situation actuelle des peuples slaves vis-à-vis de la Russie* (1847), *Le monde Slave, son passé, son état présent et son avenir* (1852), *Le panlatinisme, la confédération gallo-latine et celto-gauloise* (1860), *Slaves de Turquie* (1844)

Scotte, Georges

Kreslíř v *Illustration*, byl vyslaný na Balkán v době balkánských válek.

Tinayre Marcelle (1872-1923)

Francouzská spisovatelka, autorka řady románů. V *Revue des Deux Mondes* vyšel její cestopis do Konstantinopoli.

Vogue, Eugène Melchion (1848-1910)

Historik, v letech 1871-1882 působil jako velvyslanec na ambasádách v Konstantinopoli (1876), Káhiře, Petrohradu. Zúčastnil se v roce 1875 expedice do Egypta, cestoval po Palestině a Sýrii. Později se stal sekretářem na ambasádě v Petrohradě. Přispíval do časopisu *Correspondant*, *Journal de Debat*, *Revue des Deux Mondes*.

Dílo: *Syrie*, *Palestine*, *Mont Athos* (1876), *Histoires orientales* (1879)

De With, Jean Joseph Antoine Marie

Archeolog, člen Akademie Royale a Institut de France.

Yriatre, Charles (1833-1898)

Literát, zúčastnil se vojenského tažení do Španělska, Maroka a Itálie, od roku 1875 působil v Bosně a Hercegovině. Stál v čele časopisu *Monde illustré* a spolupracoval s dalšími periodiky - *Vie parisienne*, *Grand journal du temps*.

Dílo: *Bosnie et Hercegovine pendant l'insurrection* (1876), *Les bordes d'Adriatique* (1878)

O autorech publikujících pod následujícími jmény (případě pseudonymy) se nepodařilo zjistit žádné relevantní informace:

Britech Améde, věnoval se řecké problematice

Collas Emile

Dorlisheim

Douhaire

Gebhard

Gilliéron Albert

Charmes Gabriel

Jaray, J.L.

Lancón, zpravodaj z Balkánu

Landermond Hardy

Mahon, Patrice, autor článku s bulharskou tematikou (*Correspondant* 1913)

Malet, Albert, autor článku s makedonskou tematikou (*Correspondant* 1903)

Marbeau, Eduard, autor článků o Rumunsku (*Correspondant* 1881)

Pennenrum, Alain, Dopisovatel *Illustration* z Srbska a Bulharska

Petrowitz, speciální korespondent *Illustration* na Balkáně v 1876-1878

Quillard Pierre

Salve

Valbert G.

VI.1.2. Čeští autoři a malíři

Andrlík Jan (1852-1939), vl. jménem Josef František

Prozaik, autor literárních děl pro mládež, kritik a překladatel (používal pseudonymy Jan Drlím, Josef Brokl, Kratochvíl, Leo Čech, Lipovský). Vystudoval v reálku v Poličce, působil jako učitel v Ústí nad Orlicí, věnoval se především problematice výchovy a psal beletrii pro mládež. Podniknul dvě cesty a Balkán, které rovněž ovlivnily jeho dílo, přispíval do časopisů.

Dílo: *Z jihu* (1891), *Robinsonka na Balkáně* (1893)

Bidlo Jaroslav (1868-1934)

Český historik, profesor východoevropských dějin na Karlově Univerzitě. Zabýval se především byzantskými dějinami a dějinami jednoty bratrské. Je autorem kapitoly Historický vývoj Slovanstva, které vyšlo v souhrnném díle *Slovanstvo* (1912), *Kultura byzantská* (1917).

Čermák Jaroslav (1830-1878)

Malíř historických obrazů, podobizen, žánrové malby, zátiší a krajin. Studoval malířství v Praze, Antverpách, Bruselu, usadil se v Paříži. Podnikl několik cest na Balkán, zejména na Černou Horu a do Dalmácie. Na svých plátnech zachytil zejména černohorské motivy. K nejznámější plátnům na toto téma patří: *Únos ženy černohorské* (1865), *Kořist válečná* (1868), *Zajatkyňe* (1870), *Raněný Černohorec* (1874), *Černohorky v harému* (1877), *Bosna v roce 1877* (1877), *Černohorská madona* (nedatováno).

Daneš Jiří Václav (1880-1928)

zeměpisec, cestovatel publicista, představitel geomorfologie, studoval gymnázium v Praze, zeměpis a dějepis na univerzitě v Praze, kde získal roku 1902 doktorát. Pokračoval ve studiích v Berlíně (1903-1904), získal docenturu na Filozofické fakultě Karlovy Univerzity v Praze (1906), roku 1907 získal post na ČVUT a roku 1912 zde byl jmenován profesorem. V roce 1917 pobýval v Sarajevu, roku 1919 byl jmenován konzulem v Sydney (1920-1922). Přednášel na řadě zahraničních univerzit, působil rovněž na Univerzitě J.A. Komenského v Bratislavě, kde pomáhal zakládat zeměpisný ústav. Již za svých středoškolských a vysokoškolských studií mnoho cestoval, za svůj život podnikl 27 delších cest, z nichž 7 směřovalo na Balkán. Přispíval do řady časopisů: *Časopis českých turistů*, *Zlatá Praha*, *Venkov*, *Obzor*, *Národopis československý*. Prostředí Balkánu jsou věnována díla *Balkán po válce 1913-1914*, *Jovan Cvijič* (1925).

Dobruský Václav (1858-1916)

Český archeolog, od roku 1893 ředitel bulharského národopisného muzea v Sofii, kde organizoval národopisné sbírky

Drož, Karel (1858-1928)

Prozaik, autor beletristických cestopisných a národopisných děl, překladatel z rumunštiny a bulharštiny. Navštěvoval reálku a učitelský ústav Kutné Hoře a v Jičíně, studoval na pražské univerzitě. Působil jako učitel v Chotěboři, Duchcově a Oseku. Po roce 1918 byl jmenován inspektorem rumunských a měšťanských škol v podkarpatské Rusi. Cestoval po Evropě, Asii a Africe. Jeho literární činnost byla spjata s jeho cestami, na kterých navštěvoval oblasti zajímavé po stránce národopisné a přírodní. Přispíval do časopisů *Zlatá Praha*, *Světobzor*, *Osvěta*, *Nový obzor*, *Dělnické Listy*, *Slovanský přehled*, *Národní listy*. Jeho knižní publikace věnované Balkánu představují díla *Návštěva u Carmen Sylvy* (1908) a *Druhá a třetí cesta Rylskou planinou* (1921). Přeložil *Bulharské povídky* (1909).

Fajt, Emanuel (1854-1929)

Učitel, cestovatel, spisovatel. Pocházel z Berouna, studoval historii a slovanské jazyky na pražské univerzitě. Zabýval se ruštinou, bulharštinou, srbštinou, polštinou, osvojil si základy novořečtiny, arabštiny a sanskrtu. Roku 1878 nastoupil jako učitel v Litomyšli. Později působil jako suplent na různých školách v Praze. Roku 1885 se vydal na cestu do Ruska, dále navštívil balkánské země - v roce 1888 pobýval v Srbsku, Bulharsku a částech turecké říše, zejména Makedonie, Starého Srbska, následovaly cesty na Krym, Egypta, Turecka a Maroka. Největší cestu na Balkán podnikl v roce 1902, kdy navštívil další části Makedonie, Řecka, Bulharska, odtud dojel přes Černé moře na Kavkaz. Působil jako ředitel České zeměpisné společnosti. V letech 1898-1910 byl profesorem vyšší reálky v Praze na Žižkově. Je autorem řady populárněvědeckých článků a cestopisů.

Frič, Josef Václav (1827-1890)

Básník a prozaik, radikálně demokratický politik. Vyrůstal v prostředí rodiny politika Judr. Josefa Friče, který představoval jednu z vůdčích osobností předbřežné inteligence. V mládí utekl do ciziny - žil v Hamburku, Londýně, Paříži, roku 1847 se vrátil do vlasti a začal studovat filozofii. Za účast na revoluci 1848 byl perzekuován, od 1858 žil v emigraci v Londýně, Záhřebu, Paříži, Římě a Budapešti. Jeho mnohostranná literární tvorba zachycuje jeho hluboký vztah k Jihoslovánům, zejména Srbům a Chorvatům.

Heller, Servác (1845-1922)

Žurnalista, prozaik, tvůrce českého románu, autor cestopisných děl i národopisných črtů, fejetonů, redaktor literárních časopisů, mladočeský politik. Navštěvoval školu v Jihlavě, gymnázium v Praze. Roku 1866 odjel do Moskvy kde působil jako vychovatel a v důsledku toho to pobytu se z něj stal slavjanofil. Působil jako zpravodaj *Národních listů* v období rusko turecké války 1876-1877, později podnikl studijní cestu na Krym, do Zakavkazska, Srbska, Bulharska. V *Národních listech* byl prošel všemi rubrikami, od roku 1868 působil aktivně v politickém i kulturním životě. Toky 1873 získal doktorát z filozofie. Přispíval do řady časopisů – *Česká osvěta*, *Lumír*, *Národní listy*, *Zlatá Praha*, *Český svět*, *Květy*.

Holeček, Josef (1853-1929)

Prozaik básník, autor rozsáhlé epeje z jihočeského venkova a prací věnovaných historii, kultuře a současnému černohorskému prostředí, překladatel jihoslovanské, bulharské a finské poezie, slavjanofil zabývající se soudobým životem slovanských národů. Nejtypičtější představitel slavjanofilského směru v české literatuře. Pocházel ze selského rodu, navštěvoval gymnázium v Písku a Českých Budějovicích, Vyšší hospodářskou školu v Táboře, kde se seznámil i s řadou jihoslovanských studentů, zejména Bulharů a začal se zajímat o jejich jazyk a kulturu. Roku 1875 pobýval jako dopisovatel *Národních listů* v Bosně a Hercegovině, v letech 1876-1877 měl stejné poslání na Černé Hoře, kde byl jmenován roku 1877 zemským historiografem. Po návratu působil aktivně ve veřejném životě, roku 1882 procestoval Černou Horu, roku 1897 srbochorvátské kraje, v letech 1887 – 1889 pobýval v Rusku a poté pokračoval přes Cařihrad do Malé Asie. Ve svých pracích zdůrazňoval kladné rysy slovanské povahy, hrdinskou odhodlanost, pravdumilovnost, kmenovou soudržnost, národní moudrost, smysl pro rodovou čest, kritizuje zánik národní bohatýrské povahy způsobené civilizací. Přispíval do řady časopisů- *Česká včela*, *Lípa*, *Ruch*, *Národní Listy*, *Literární rozhledy*, *Národ*, *Literární noviny*. K jeho nejvýznamnějším dílům s Balkánskou tematikou patří : *Na Černé Hoře* (1898), *Bosna a Hercegovina za okupace* (1901), *Černá Hora* (1876), *Černohorské povídky* (1880-1881), *V míru* (1883); přeložil rovněž některé práce – *Srbská epika* (19009, 1913, 1923, 1926).

Hořejší, Otto (1857-?)

Malíř, který v letech 1882-1912 působil v Bulharsku jako profesor kreslení na několika ústavech (na reálné škole v Tarnovu, v Sofii). Publikoval zejména ve *Zlaté Praze*.

Hořica, Ignát (1859-1902[~]), používal pseudonym Bučovský J.H.

Novinář politik, autor prozaických děl z oblasti vojenského života.

Pocházel z rodiny úředníka, vystudoval reálku v Brně, kadetní školu v Brně a Terstu. Jako důstojník se zúčastnil roku 1878 okupace Bosny a Hercegoviny, později sloužil v Čechách. Roku 1884 odešel do zálohy. Od roku 1885 působil jako novinář – redigoval *Plzeňské listy*, *Český západ*, od 1889 byl členem redakční rady *Národních listů*, věnoval se zejména otázkám národohospodářským ale sledoval i události na Balkáně. Roku 1897 byl zvolen do říšského sněmu, roku 1901 do zemského sněmu. Jeho díla z balkánského prostředí vznikaly na základě jeho vlastních cest zprvu jako drobná próza, postupem času nabyly na jisté literárnosti a dnes mají nespornou dokumentární hodnotu. Přispíval do *Osvěty*, *Květy*, *Lumíra*, *Literárních listů*, *Národních listů*, *Světozoru*, *Zlaté Prahy*, *Svobodných listů*.

Dílo: *Na Černé Hoře* (1895), *Smutné i veselé z Bosny a Hercegoviny*, *Ze zápisů mladého důstojníka* (1909)

Jelínek, Eduard (1855-1897)

Publicista, prozaik, organizátor slovanských vztahů. Studoval reálku v Praze, potom působil na magistrátu, kde zastával funkci adjuntanta statistického odboru. Věnoval se průběžně i žurnalistické, organizační a literární činnosti, jejímž cílem bylo rozvíjení slovanské vzájemnosti. Cestoval po slovanských zemích (zejména po Rusku, Srbsku, Lužici, Slovinsku), od roku 1876 se jeho pozornost soustředila téměř výhradně na Polsko. V roce 1881 se stal zakladatelem a redaktorem *Slovanského sborníku*. Spolupracoval s akademickými institucemi v Bělehradě, Petrohradě a Krakově.

Přispíval do periodik: *Osvěta*, *Pokrok*, *Květy*, *Český lid*, *Národní listy*, *Světozor*, rovněž do chorvatských, rakouských a ruských časopisů a věstníků.

Jireček, Konstantin (1854-1918)

Profesor pražské a později vídeňské univerzity, historik zaměřený převážně na slovanské země Balkánu, zakladatel historiografie této oblasti. Vystudoval historii na pražské univerzitě a již během studií se zaměřil na slovanské dějiny, získal zde doktorát za svoji práci o dějinách Bulharska. Roku 1882 přijal pozvání bulharské vlády odešel do Bulharska, kde se podílel na budování státního aparátu a vědeckých institucí. Pracoval na různých pozicích – zastával funkci sekretáře na ministerstvu školství a krátce i post ministra, podílel se na zakládání národní knihovny a národního muzea, kde působil jako ředitel. Po návratu do Prahy působil na Univerzitě v Praze a později odešel do Vídně. Jeho dílo je zaměřeno na dějiny a kulturu jihoslovanských zemí, z Bulharského prostředí pochází práce *Cesty po Bulharsku* (1888), kterou vybavil bohatým historickým geografickým a etnografickým materiálem a kterou koncipoval jako informaci o jednotlivých lokalitách i jako aktuální svědectví o proměnách země osvobozené od turecké nadvlády.

Konrád, Josef Deograd (1859-1921)

Autor prozodických děl a románů z jihoslovanského prostředí a posázavského venkova.

Pocházel z mlynářské rodiny, studoval v Praze na reálce, dále na technice obor pozemní stavitelství, studia však nedokončil 1882-1883 vykonával vojenskou službu v Hercegovině a v Dalmácii. Od roku 1890 byl úředníkem a angažoval se aktivně ve společenském životě – podílel se na založení Spolku spisovatelů beletristů Máj, získal stipendium na cestu do Chorvatska a do jihoslovanského přímoří. Přispíval do řady periodik : *Beseda lidu*, *Jitřenka*, *Zlatá Praha*, *Květy*, *Osvěta*, *Lumír*. Je autorem románů a povídek, pro něž čerpal náměty ze svých cest po jihoslovanském prostředí, *Dalmatské povídky* (1888-1889), *Z bratrských vlastí* (1890).

Kořenský, Josef (1847-1938)

Cestovatel, autor knih pro mládež dospělé, přírodovědeckých studií, publicista, pedagog.

Pocházel ze skromných poměrů, vystudoval Amerlingův učitelský ústav, navštěvoval přednášky z psychologie, přírodních věd a lékařství. Od 1874 byl učitelem přírodovědných oborů na dívčí měšťanské škole na Smíchově, od 1891 byl jejím ředitelem, zároveň byl

posluchačem lékařské fakulty a věnoval se cestování. Nejdříve cestoval po Čechách a Evropě, později podniknul cesty na Sibiř, do Asie (Číny, Japonska, Koreje), Ameriky a Austrálie. Byl členem výboru Antropologické jednoty v Berlíně, výboru Národního muzea v Praze. Je autorem řady populárněvědeckých publikací, byl bystrým pozorovatelem a psychologem. Snažil se čtenáři přiblížit co nejvíce nové kraje a podat o nich všestranné poučení, je považován za průkopníka nového pojetí cestopisné literatury.

Prispíval do řady periodik- do *Světozoru*, *Ženských listů*, *Slovanského sborníku*, *Lidových novin*, *Českých novin*, *Časopisu českého muzea*, *Národní politiky*, *Venkova*, *České revue*, *Slovanského sborníku*. Podílel se na vydání *Ottova Slovníku* naučného a *Encyklopedie pedagogické*.

Dílo: *Tureckem do dalekých krajů* (1924)

Krásnohorská Eliška (1847-1926), vl. jménem Alžběta Pechová

Spisovatelka, zastánkyně národní orientace v literatuře, autorka lyrických i epických básní inspirovaných lidovou poezií, moralizující prózy. Byla propagátorkou ženského emancipačního hnutí, zastávala post předsedkyně Ženského výrobního spolku.

Kuba, Ludvík (1863-1956)

Malíř impresionistického směru, hudebník, sběratel slovanských lidových písní, etnograf a historik lidové hudby, autor pamětí a cestopisů ze slovanských zemí. Pocházel ze skromných poměrů – z rodiny zámečnicka, absolvoval pražskou varhanickou školu a učitelský ústav v Kutné Hoře, od mládí se věnoval malířství. Roku 1891 vstoupil na Akademii výtvarných umění, roku 1893 odešel studovat do Paříže, později do Mnichově a Vídně. Věnoval se studiu slovanského folklóru a umění a podnikl za tímto účelem mnoho studijních cest do Lužice, Polska, Ruska a zejména na slovanský jih. Za svoji činnost byl odměněn mnoha řády a cenami a akademickými vyznamenáními zejména v Bulharsku a Jugoslávii. Publikoval v řadě českých periodik - v *Časopise českých turistů*, *Květech*, *Lumíru*, *Národní politice*, *Slovanském sborníku*, *Vesně*, *Slovanském přehledu* - a rovněž v časopisech zahraničních.

Dílo: *Čtení o Makedonii* (1932), *Čtení o Starém Srbsku* (1932), *Čtení o Dalmácii* (1936), *Čtení o Bosně a Hercegovině* (1937), *Zaschlá paleta*, *Na Černé Hoře* (1890), *Křížem krázem slovanským světem* (1956)

Libschner, Karel (1851-1906)

Malíř krajinář a ilustrátor ve *Zlaté Praze*. Studoval ve Vídni, ztvárnil i několik středomořských a bosensko-hercegovských motivů.

Mrkvička, Jan Václav (1856-1938)

Malíř a básník. Studoval na výtvarné akademii v Praze a v Mnichově, roku 1881 odešel do Bulharska, kde vedl od roku 1896 do roku 1906 nově založenou malířskou školu, na které později působil jako profesor. Reprodukce jeho děl byly publikovány v novinách a časopisech – zejména ve *Zlaté Praze* a *Národních listech* - tvořil i ilustrace i k některým heslům věnovaným balkánskému regionu v *Ottově Slovníku* naučném.

Nejznámější dílo : historická malba - *cyklus Utrpení a osvobození Bulharska*, *Po návštěvě Turků*, *Giaurové*, *Hořící makedonská ves*; portréty : *Kněžna Marie Luisa v starobulharském kroji*, *Car Ferdinand I*, *Carevna Eleonora*, *Carevič Boris*

Niederle, Lubor (1865-1944)

Archeolog, etnolog, slavista, zakladatel moderní české archeologie. Profesor Univerzity Karlovy, zabýval se prehistorií, speciálně pravěkem, do široké oblasti jeho zájmu patřil i národopis, byl spoluzakladatelem *Českého lidu*. Díky Niederlovi byl založen Státní archeologický ústav, dnešní ARÚ AV ČR. Byl i jeho prvním ředitelem.

Páta, Josef (1886-1942)

Přední slavistický odborník specializovaný na lužickostrbskou a bulharskou literaturu, na problematiku vztahů mezi Čechy a slovanskými národy, působil rovněž jako překladatel a

literární historik bulharské, lužickosrbské a slovinské literatury. Pocházel ze skromných poměrů, studoval na vyšším gymnáziu a potom moderní filologii se zřetelem se slavistice na Filozofické fakultě v Praze, pobýval studijně v Bělehradě, Ljublani, Záhřebu. Roku 1914 byl povolán do armády, kde sloužil jako tlumočnický do slovanských jazyků. Později vyučoval na obchodní akademii v Praze, od 1918 vedl slovanský referát na ministerstvu zahraničí, pracoval jako lektor bulharštiny a roku 1922 se stal docentem pro obor slovanské filologie. Jako sorabista, bulharista a znalec jihoslovanské problematiky byl činný v řadě vědeckých a zájmových organizací - podílel se i na založení Slovanského ústavu v Praze, Česko-lužického spolku v Praze. Za svoji činnost byl jmenován čestným členem mnoha zahraničních organizací. Ve svých dílech se zabýval zejména bulharskou literaturou a jazykem. Častým tématem byly česko-bulharské kontakty a později dominovala i lužickosrbská literatura, přispíval do řady českých i zahraničních periodik – do *Lumíra*, *Národa*, *Národních listů*, *Osvěty lidu*, *Slavie*, *Vlasti*, *Zlaté Prahy*. K balkánské problematice publikoval řadu článků, knižně připravil k edici korespondenci Konstanina Jirečka a Hermenegilda Jirečka: *Vzájemná korespondence J. Konstanina Jirečka a Hermenegilda Jirečka* (1947).

Prášek Justin Václav (1853-1924)

Klasický archeolog, autor historických románů inspirovaných regionálními dějinami, historik a popularizátor dějin, zejména minulostí předního a Středního východu.

Studoval na Akademickém gymnáziu v Praze a poté historii na pražské univerzitě kde získal roku 1882 doktorát. Vyučoval zeměpis dějepis na gymnáziích v Praze, Kolíně a na reálce v Praze. Jako člen cizích orientalistických společností byl ve styku s četnými zahraničními vědci, podnikl řadu studijních cest (do Cařihradu, Athén, Mnichova, Berlína). Roku 1901 kandidoval neúspěšně na místo vedoucího katedry orientalistiky na pražské univerzitě, patřil k zakladatelům tohoto oboru u nás, ovlivnil i zaměření B. Hrozného. Přispíval do Ottova slovníku naučného (šifra Pšk) i do německého Brockhausova lexikonu. Psal populárněvědecké črty zejména z řeckého prostředí, je spoluautorem *Obecné učebnice dějepisu*. Přispíval do *Časopisu českého muzea*, *Listů filologických*, *Hlasu národa*, *Osvěty*, *Lumíru*, *Máje*, *Věstníku ČSAV*, *Vlasti*, *Zlatá Praha*.

Dílo: *Z druhé cesty řecké* (1906) *Dunajem do Cařihradu* (1901)

Příbyl, František (1838-1904)

Organizátor a spoluzakladatel českých kolonií ve Volyni a v Rusku

Rohlena, Josef (1878-?)

Český botanik, cestoval v rámci svých studijních cest i po Černé Hoře.

Sís, Vladimír (1889-1958)

Dopisovatel a později redaktor *Národních Listů*. Za balkánských válek pobýval na Balkáně. Dílo z tohoto období: *Z bulharského bojiště* (1913), *Makedonie* (1914), později vydal *Nové Bulharsko* (1924), zpracoval rovněž česko-bulharský slovník

Šafránek, Jan (1853-1914)

Český filolog, ředitel gymnázia v Praze. Přispíval do *Zlaté Prahy*.

Šak Vladislav (1860-1941)

Spisovatel, autor mnoha překladových děl. Působil jako v Bulharsku jako středoškolský profesor a v Praze jako bulharský konzul.

Toužimský, Josef Jakub (1848-1903)

Vystudoval slavistiku na univerzitě v Praze, působil jako novinář a spisovatel. Od roku 1870 byl dopisovatelem několik časopisů a novin (například *Pokrok*, *Národní politika*), působil rovněž jako redaktor *Pražských listů* a *Národních Listů*. Roku 1884 obdržel stipendium od

Družstva českých spisovatelů a podnikl svou první okružní cestu po Balkáně, poté udržoval cílé kontakty s srbskými a bulharskými revolučními kruhy.

Třeštík, Jan (1859-1935)

Český krajanský pracovník a spisovatel, národopisec, středoškolský profesor. V letech 1894-1898 pobýval v Sarajevu. Dojmy ze svého pobytu zpracoval v díle *Hercegovské obrázky* (1889), *Ku břehům Adrie* (1897), *Na slovanském Jihu* (1897).

Tyrš, Miroslav (1832-1884)

Český estetik a politik, průkopník české tělovýchovy. Působil jako profesor na pražském Vysokém učení technickém a na pražské univerzitě. V roce 1862 se podílel na zakládání pražského Sokola a působil jako jeho první starosta. Na poli teorie tělovýchovy usiloval o naplnění antického a renesančního ideálu harmonického rozvoje osobnosti, v oblasti estetiky a dějin umění se zabýval zejména dějinami antického a renesančního umění, propagoval soudobé české výtvarné umění. Publikoval řadu časopiseckých studií, propagoval dílo J. Čermáka.

Tyršová, Renáta (1854-1937)

Česká spisovatelka a sociální pracovnice, manželka M. Tyrše, podílela se na organizování společenského života, publikovala řadu studií z oblasti národopisu a dějin umění.

Velišský, František (1840-1883)

Klasický filolog a archeolog, gymnaziální profesor v Praze. Přispíval zejména do *Osvěty*.

Veselý, Jindřich (1885-1939)

Středoškolský profesor, věnoval se dějinám loutkářství, autor díla o českém a slovanském loutkářství.

Věšín, Jaroslav (1859-1915)

Studoval na pražské a mnichovské akademii. V osmdesátých letech pobýval na Slovensku, v devadesátých letech odešel do Bulharska, kde působil jako profesor na malířské akademii v Sofii. Byl zpravodajem generálního štábu a dvorním malířem Ferdinanda I. Jsou známé jeho obrazy zachycující bulharské a turecké typy, věnoval se dokumentaci bulharské armády, zachycoval i vojenské slavnosti. Publikoval ve *Zlaté Praze*, byl autorem výtvarného doprovodu k některým heslům s balkánskou tematikou v *Ottově Slovníku naučném*.

Vinař Josef (1876-1961)

Vojenský lékař v oboru vnitřního lékařství a psychiatrie, básník, překladatel. Přeložil z chorvatštiny dílo spisovatele Ivana Gunduloviče „Osman“ a rovněž básně z albánštiny, je autorem článků se slovanskou tematikou.

Voráček, J. A. (nar. 1857)

Učitel, překladatel z balkánských jazyků. Po ukončení studií pracoval jako učitel na řemeslnické škole v Mladé Boleslavi. V letech 1873-1883 působil jako učitel ve Slivenu a po návratu učil na obchodní škole v Brně. Věnoval se zejména překladům bulharské poezie a prózy.

Wagner, Jan (1856-1905)

Absolvoval gymnázium v Písku, poté zde působil jako učitel. Kontakty s bulharskými studenty probudily jeho zájem o Slovany a zejména Bulhary a ovlivnily jeho další orientaci. V roce 1879 působil jako učitel zeměpisu v Plovdivu, později odešel do Severní Ameriky. Po návratu do Čech redigoval knihy vydávané Maticí lidu, publikoval v časopisech *Ruch* a *Pokrok*. Je autorem několika učebnic bulharštiny.

Wünsch, Josef (1842-1907)

Na Filozofické fakultě v Praze vystudoval germanistiku, vedle níž studoval i řečtinu, latinu, sanskrt, také avestskou perštinu. Jeho učiteli byli W. W. Tomek, prof. Kvičala, prof. A. Ludwig, znal se i s V. Náprstkem. Cestoval po Evropě a Blízkém Východě. Na popud V. Náprstka a podle přesných pokynů německého kartografa H. Kieperta odjel v 80. letech probádat a zmapovat prameniště biblických řek Eufratu a Tigridu. V roce 1890 podnikl další cestu na Balkán do Černé Hory, kde opět mapoval, ale tyto materiály již nestačil zpracovat.

Zvěřina, František (1835-1908)

Malíř a kreslíř slovanského východu. Vystudoval pražskou akademii, působil jako učitel kreslení na reálce v Kutné Hoře, díle v Gorici a v Mariboru. Odtud podnikal cesty do Dalmácie, Chorvatska, Albánie, Černé Hory Bulharska a Rumunska. Roku 1871 byl přesazen do Brna a 1876 Vídně. Mnoho z jeho kreseb bylo publikováno v časopisech – v *Květech*, *Světozoru*, *Zlaté Praze* – a rovněž v Ottově slovníku naučném.

Autoři, o nichž se nepodařilo zjistit žádné informace:

Srbecký, J.M. B.

Šebek Gustav

Tomas Josef

VI. 2. Seznam pramenů

Francouzská periodika z období 1875-1914:

L' Illustration

La Revue des Deux Mondes

Le Correspondant

Le Petit Parisien

Česká periodika z období 1875-1914:

Národní listy

Osvěta

Světozor (1875 - 1883)

Vlast'

Zlatá Praha (1884 - 1914)

Naučné slovníky:

La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des Science, des Lettres et des Arts

Larousse - Grand Dictionnaire du XIXe siècle

Ottův slovník naučný

Slovník naučný

Cestovní příručky:

Guide Joanne. Etats du Danube et des Balkans: Hongrie méridionale, Adriatique-Dalmatie, Monténégro- Bosnie-Hérzégovine, Paris 1888

Guide Joanne. De Paris Constantinople, Paris 1908

Meyers Reisebücher. Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien, Leipzig/Wien 1908

Baedeker's Konstantinopel und Kleinseiten, Wien 1905

Cestopisné a osvětové publikace (vybraná stěžejní díla):

Bérard, Victor, *Pro Macédonia*, Paris 1903

Burnouf, Emile, *La Grèce en 1886*, Paris 1887

Cvijic, Jovan, *Question balkanique*, Neuchatel, Attinjer 1916

Cvijic, Jovan, *La péninsule Balkanique, géographie humaine*, Paris 1918

- Erdic**, Jean, *Autour de la Bulgarie : Bulgarie, Roumélie, Turquie, Grèce, Corfou, côtes d'Albanie, Bouches de Cattaro, Monténégro, Dalmatie, Herzégovine, Bosnie, Slavonie, Serbie, avril-juin 1883*, Paris 1902
- Gobineau de**, Arthure, *Au royaume des Hellènes*, Paris 1878
- Gonnard**, René, *Entre Drave et Save*, Paris 1911
- Lamouche**, Léon, *La péninsule balkanique*, Paris 1899
- Lamy**, Etienne, *La France du Levant*, Paris 1908
- Laveleye de**, Emile, *La péninsule des Balkans*, Paris 1888
- Léger**, Louis, *Le Panславisme et l'intérêt français*, Paris 1917
- Léger**, Louis, *La Save, le Danube et le Balkan: Voyage chez les Slovènes, les serbes et les Bulgares*, Paris 1884
- Pinon**, René, *A travers de la péninsule des Balkans*, Paris 1907
- Pinon**, René, *L'Europe et l'Empire ottoman*, Paris 1908
- Pinon**, René, *L'Europe et la Jeune Turquie*, Paris 1911
- Pittard**, Eugène *Les peuples des Balkans*, 1930
- Muzet**, Alphonse, *Le monde balkanique*, Paris 1917
-
- Daneš**, Jiří, *Bosna a Hercegovina*, Praha 1909
- Daneš**, Jiří, *Před jubileem okupace*, Praha 1908
- Holeček**, Josef, *Černá Hora*, Praha 1876
- Hořica**, Ignát, *Na Černé Hoře*, 1895
- Jireček**, Konstantin, *Cesty po Bulharsku*, Praha 1888
- Kuba**, Ludvík, *Čtení o Bosně a Hercegovině. Cesty a studie z let 1893-1896*, Praha 1937
- Kuba**, Ludvík, *Čtení o Dalmácii. Cesty a studie z let 1890-1912*, Praha 1936
- Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti**, Praha 1912
- Třeštík**, Jan, *Hercegovské obrázky*, Praha 1889
- Třeštík**, Jan, *Ku břehům Adrie*, Praha 1897

VI. 3. Seznam literatury

- Albert, F.**, *Historie de la presse*, Paris 1970
- Adanir, Fikret.** *Die Makedonische Frage, ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden 1979
- Agyropoulos, Roxane D.**, Modification du mode de vie et rôles des mentalités dans les Balkans (XVIIIe-XIXe), *Etudes balkaniques*, 1991, č.1, s. 52
- Ahmad, Feroz**, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908-1914*,
- Alexandrescu(ed.)**, Alexandre, *Lieux communs, stéréotypes, clichés*, Chatenoi les Forges 1993
- Alp, Ilker**, *Bulgarian atrocities*, London 1988
- Amort, Čestmír**, *Dějiny československo-bulharských vztahů*, Praha
- Amossy, Ruth**, *Les idées reçues: sémiologie du stéréotype*, Paris 1991
- Amossy, Ruth**, *Les discours du cliché*, Paris 1982
- Amossy (ed.)**, Ruth, *Critique légitime du préjugé*, Paris 1999
- Amossy, Ruth**, *Stéréotypes et clichés: langues, discours, société*, 1997
- Angelova (Ed.)**, A, *Pulverfass Balkan. Mythos und Realität*. Internationales Symposium Rousse. Oktober 1998, Sankt Inbert: Röding 2001
- Ancel, Jacques**, *Manuel historique de la question d'Orient*, Paris 1923
- Ancel, Jacques**, *L'Europe Orientale de 1830-1852*, Paris 1940
- Antika a česká kultura**, Praha 1978
- Arkoun, Mohammed**, *Historie de l'islam en France du Moyen Age à nos jours*, Paris 2006
- Athanassoglou-Kallmyer Nina M.**, *French Images of the Greek War of Independence, 1821-1830*, London 1989
- Bakič – Hayden, Milica**, Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia, *Slavic Review*, Vol. 54, No. 4, 1995, s. 918-931
- Bakič – Hayden, Milica - Hayden, Robert**, Orientalist Variation on the theme „Balkans“: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics, *Slavic Review*, Vol. 51, No.1, 1992, s. 1-15
- Balič, Smail**, Österreich und islamische Kulturerbe, *Österreichische Osthefte*, 1973, H.3, S.275

- Balle**, Francis, *Média et société. De Gutenberg à l'Internet*, Paris 1997
- Les Balkans à l'Époque Ottomane**, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, No. 66, 1992/4
- Barky**, Karen – **Hagen**, Mark (ed.), *After Empire. Multiethnic Societies and Nation Building*, Colorado-London 1997
- Basch**, Sofie, *Mirage grec*, Paris/Athènes 1995
- Bauer**, Ernst, *Zwischen Halbmond und Doppeladler. 40 Jahre österreichischen Verwaltung in Bosnien- Herzegowina*, Wien-München 1971
- Beck**, Ulrich, *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*, Praha 2004
- Bečka**, Jiří, Islámský svět v české literatuře 19.století, *Česká literatura*, 2000, č.4, S.420-430
- Bečka**, Jiří - **Mendel**, Miloš, *Islám a české země*, Praha 1998
- Bechyňová**, Věnceslava, *Josef Dobrovský a česká bulharistika*, Praha 1963
- Bellanger**, C.-**Godechod**, J., - **Guiral**, D.- **Terrou**, F., *Historie générale de la presse françaises*, T.2., Paris 1969
- Benbassa**, Esther - **Rodrigue**, Aron, *Juives des Balkans. Espace judéo-iberique*, Paris 1993
- Beránková**, M., *Dějiny československé žurnalistiky, český periodický tisk do 1918*, Praha 1981
- Berger**, Peter Ludwig, *Vzdálená sláva*, Brno 1997
- Bernal**, Martin, *Black Athena. Les racines afro-asiatiques de la civilisation classique. Vol.I. Invention de la Grèce antique (1785-1885)*, Paris 1996
- Berov**, Ljuben, The industrial Revolution and the countries of South-eastern Europe in the nineteenth and early twentieth centuries. In.: R. Porter (ed.), *Industrial Revolution in Europe and the USA*, Cambridge UP 1996
- Berov**, Ljuben, Material Position of the Artistic-Creative Inteligentsia in the Balkan Countries (18th c.-1912), *Etudes balkaniques*, 1986, č.3, s.16
- Beyer**, Barbara, Baj Ganju zwischen Orient und Okziden. Wie Mythos vom „problematischen Bulgaren“ gestiftet wurde. In.: E. Behring – L. Richter – W. Schwarz (Hgs.), *Geschichtliche Mythen in der Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*, Stuttgart, 1999, s. 393
- Bibina**, Jordanka, Turkish culture in bulgarian literature, *Etudes balkaniques*, 1995, č. 1, s.19

- Blafli**, C.E., *The Dynamic of Modernization. A study in Comparative History*, New York – London 1966
- Blanc**, A., *Géographie des Balkans*, Paris 1965
- Bihl**, Wolfdieter, Zur Stellung Islam in Österreich, *Österreichische Osthefte*, 1991, Heft 3, S.585
- Birke**, Ernst, *Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert*, Beiträge zur Politik und Geistesgeschichte, Köln 1960
- Bloom**, W., *Personal Identity, National Identity and International Relations*, Cambridge 1990
- Boeckh**, Katrin, *Von der Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg*, München 1996
- Bonnefoi**, Nadin, Le temps et la question balkanique au début du XXe siècle, *Balkanologie*, vol.IV, No. 2, Septembre 2000
- Bosna i Bošnjaštvo*, Sarajevo, 1990
- Bouček**, S. – **Pargač**, J. – **Sochorová**, L. - **Štěpánová**, I., *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895*, Praha, 1996
- Braude**, Benjamin - **Lewis**, Bernard, *Christian and Jews in the Ottoman Empire*, New York, 1982
- Brunetu**, A., *Tradition et politique de la France dans le Levant*, Paris 1932
- Budil**, Ivo T., *Za obzor Západu*, Praha 2001
- Buruma**, Ian - **Margalit**, Avishai, *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*, New York 2004
- Bystřický**, Jiří, *Mediální diskurs postmoderny: k problematice fatálních strategií a seduktivních her narativních diskursů*, Praha 2001
- Cabanes**, Pierre, *Historie de l' Adriatique*, Paris 2001
- Cardini**, Franco, *Europe et Islam*, Paris 2000
- Carrier**, James G., *Occidentalism*, Oxford 1995
- Castellan**, Georges, Cent cinquantième anniversaire de l' illyrisme. In.: *Les relations entre la France et les pays yugoslaves du XVIII-XXe*, Actes du colloque franco-yugoslave de histoire (1985).
- Castellan**, Georges, *Histoire des Balkans, XIVe-XXe siècle*, Paris 1991
- Castellan**, Georgie, *Le monde des Balkans*, Paris 1994

- Cent ans de la vie française à la Revue des Deux Mondes*, Paris 1929
- Centres et institutions culturels et éducatifs de peuples balkaniques*, XVe-XIX siècle,
Centre international d'informations sur les sources de l'histoire balkanique,
Bibliographie, Sofie 1989
- Cesta k prameni*, Praha 2003
- Cioriceanu**, Georges D., *La Roumanie économique et ses rapports avec l'étranger de 1860-1915*, Paris 1928
- Co daly naše země Evropě a lidstvu*, Praha 1940
- Coco**, Carla, *Harem. L'Orient amoureux*, Paris 1997
- Collège de France*, Paris 1932
- Collin**, Bernardin, *Les lieux saints*, Paris 1969
- Conrad** (Hgs.) Christoph, Mental Maps, *Geschichte und Gesellschaft*, 28. Jahrgang (2002)
- Cosgrove**, D. – **Daniels**, S. (Hgs.), *The Iconografie of Landscape. Essay on the Symbolic Representation, Design und Use of Past Environments*, Cambridge 1988
- Cornevin**, Robert et Marianne, *La France et les Français d'outre-mer*, Paris 1990
- de Coulanges**, Fustel, *Antická obec*, Praha 1998
- Cvetler**, Jiří, K české účasti na budování bulharského státu. Činnost prokurátorů A-Bernkopfa a dr. K. Svobody při organizování justice, *Slovanské historické studie*, VI, Praha 1966, s. 159
- Česko-bulharské kulturní vztahy*, Brno 1990
- Československo-bulharské vztahy v zrcadle staletí*, Praha 1963
- Černý**, Václav, *Vývoj a zločiny panslavismu*, Praha 1995
- Dabinovic**, A., *La France révolutionnaire et les pays balkaniques*, AIFZ, 1937
- Dan**, M., Staré dejiny Rumunska ve slovanských starožitnostiach Lubora Niederleho, *Slovanské studie*, XII, Praha 1991 ,s.61
- Daniel**, Norman, *Islam et Occident*, Paris 1993
- Daskalov**, Roumen, Ideas About, and reactions to Modernization in the Balkans, *East European Quaterly*, June 1997, č.2, s. 141
- Davidson**, Roderic H., *Nationalism in Non National State: The Dissolution of the Ottoman Empire*, Ohio 1977
- Davidson**, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New York, 1973

- Davis, F.**, *A Ottoman Lady. A social History from 1718 to 1918*, New York/London 1986
- Davis, Norman**, *Europe East and West*, London 2006
- Davis, Norman**, *Europe. A History*, Oxford UP 1997
- Der Diskurs der Zivilgesellschaft***, Berlin 1999
- Dejmek, J. – Hanzal, J.** (vyd.), *České země a Československo v Evropě XIX.-XX. století*, Praha 1997
- Deroche, Vincent**, *Entre Rome et l'islam. Les chrétientés d'orient 610-1054*, Paris 1996
- Deux siècles de histoire de l' Ecole des langues orientales***, Paris 1948
- Diamakis, Jean**, *La Guerre de l'indépendance grecque vue par la presse français (1821-1824)*, Salonique 1968
- Diamakis, Jean**, *La presse Française à la chute de Missolonghi et à la bataille navale de Navarin : recherche sur les sources du philhellénisme français*, Thessaloniki, 1976
- Dimitrova Snezhana, Jovan Cvijic** on the periphery and the centre, *Etudes balkaniques*, 1996, č. 3-4, s.82
- Dimova, Vesselina**, L'Image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la littérature des Slaves Meridionaux du XIXe siècle, *Etudes balkaniques*, 1994, č.1, S.3
- Dimova, Vesselina**, L'image de l'autre dans la confession du moi. La Serbie et les Serbes à travers les memoires de militants de reveil national bulgare, *Etudes balkaniques*, 1995, č.1, S.3
- Djulgerova, Nina**, The Macedonian Bulgarians through the Eyes of Austrian and Russian Diplomats in the 1890s and Beginning of the 20th century, *Etudes balkaniques* , 1993, č.4, s.12
- Dolanský, Julius**, Josef Holeček a Slovanstvo, *Slovanský přehled*, roč. 39, 1953, č. 3, s. 89-92
- Donia, Robert J.**, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914*, New York, 1981
- Donnert (Hgs.), Erich**, *Echo und Wirkungen der Französischen Revolution bei den slawischen Volkern und ihren Nachbarn*, Frankfurt am Main-Berlin 1996
- Döpman, Hans – Dieter**, *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, Südosteuropa-Jahrbuch, 28. Band, München 1997
- Dorovský, Ivan**, *Balkán a Mediterán*, Brno 1997
- Dorovský, Ivan**, *Balkánská problematika a česká společnost.II, ohlas Ilidenského povstání v Makedonii u nás*, Brno 1973

- Dorovský, Ivan**, *České země a Balkán*, Praha 1974
- Dorovský, Ivan**, *Konstantin Jireček. Život a dílo*, Brno 1983
- Dorovský, Ivan**, *Makedonci nebo obrození makedonského národa?*, Boskovice 1995
- Dostálová, Růžena**, *Byzantská vzdělanost*, Praha 2000
- Dostálová, Růžena**, Řecko a my v dějinách, *Souvislosti*, 1996 (Řecko a my), s.61
- Doubek, Vratislav**, *T.G. Masaryk a česká slovanská politika 1882-1910*, Praha 1999
- Drace, Francise-Bracewel, Wendy**, *South-Eastern Europe: history, concept, boundaries*,
Balkanologie, vol. III, n. 2, décembre 1999
- Driault, E.**, *La politique française de Napoleon*, Paris 1904
- Drosneva, Elka**, The bulgarians and the others in bulgarian proverbs, *Etudes balkaniques*, č.
2, s. 41
- Droulia, Loukia**, *Philhellénisme*, Athènes 1974
- Droulia, Loukia** (ed.), *Vers l'Orient par la Grèce: avec Nerval et d'autre voyageurs*. Actes
du colloque international: Le voyage dans l'espace méditerranéenne aux XVIIIe et XIXe
siècles, Syra 3-7 juillet 1988, Paris 1993
- Duben, Alan - Behar, Cem**, *Istanbul households. Marriage, family and fertility, 1880-1940*,
Cambridge UP, 1991
- Dumont, Paul –Georgeon, François**, *Villes ottomanes à la fin d'Empire*, Paris 2000
- Duby, Georges – Perrot, Michelle**, *Histoire des femmes en Occident IV.-Le XIXe siècle*,
Paris 2002
- Duhamel, Georges**, *Image de la Gèce*, Paris 1928
- Duroselle, Jean Batiste**, *Evropa a Evropané*, Praha 2002
- Dutke, S.**, *Mentalle Modelle: Konstrukte des Wissens und des Verstehens*.
Kognitionspsychologische Grundlagen für die Software-Ergonomie, Göttingen 1994
- Dvorník, František**, *Byzantská misie u Slovanů*, Praha 1970
- Džaja, Srečko M.**, *Bosnien. Herzegowina in der österreich-ungarischen Epoche (1878-
1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, München 1994
- Eberhard, Winfried - Lemberg, Hans - Heimann, Hans Dieter - Luft, Robert** (Hgs.),
Westmitteleuropa – Ostmitteleuropa, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum,
Band 70, München 1992
- Eisenstadt, S. N. - Giessen, B.**, The Construction of Collective Identity, *Archives
européennes de Sociologie*, 36,1995, č.1, s. 72-102

- Eisenstadt, S.N.**, *Tradition, Change and Modernity*, New York 1973
- Elias, N.**, *Über der Prozess der Zivilisation*, Basel 1939
- Faraganel, Jean-Pierre**, La formantion d'une identité nationale et européenne chez les voyageurs et les marchands français au Levant à l'époque moderne. In: *L'Europe à la recherche de son identité*, Paris 2002, s. 387
- Faroqhi, Suraya**, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München 1995
- Feichtinger, Johannes – Prutsch, Urschula - Csáky, Moritz**, *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, Innsbruck 2003
- Filipovič, Muhamed**, *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, Sarajevo 2004
- Findley, C.V.**, *Bureaucratic Reform in Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1822*, Princeton 1980
- Fontana, Joseph**, *Evropa před zrcadlem*, Praha 2001
- Foucar, Bruno**, *La modernité des Néo-grècs*, Paris/Rome/Athènes 1982-1983
- Foucault, Michael**, *Diskurs, autor, genealogie*, Praha 1994
- La France et les Balkans dans les années 20 du XXe siècle** (3e Colloque des historiens bulgares et français, Paris 1983), Paris 1985
- Friese, H.**, Identität Begehren, Name und Differenz. In.: Friese (Hgs.), H.- Assmann, A., *Erinnerung, Geschichte, Identitäten*, III, Frankfurt am Main 1999, s. 24-43
- Gellner, Ernst**, *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*, Praha 1993
- Georgeon, Francois**, *Des Ottomans aux Turcs, Naissance d'une Nation*, Istanbul 1995
- Georgieva, Katja - Stojanovič, Petar**, *Avstrijski arhitekturni blijanija v Sofija : v kraja na XIX - načalomo na XX vek*, Sofija 1998
- Giddens, Antony**, *Důsledky modernity*, Praha 2003
- Gilman, Sander**, *Inscribing the other*, London 1991
- Gleny, Misha**, *Balkán 1804-1999. Nacionalismus, válka a velmoci*, Praha 2003
- Goknil, Ulya**, *Turquie ottoman*, Fribourg, 1965
- Goldsworthy, Vesna**, *Inventing Ruritania. The Imperialism of Imagination*, New Haven/London 1998
- Göcek, Fatma Muge**, *East encounters West: France ant the Ottoman Empire in XVIII century*, Oxford UP 1987

- Gombár**, Eduard, *Moderní dějiny islámských zemí*, 1999
- Gombár**, Eduard (ed.), *Zápas o novodobý stát v islámském světě*, Praha 1989
- Gombár**, Eduard, Osmanské dědictví na Balkáně, In.: Lubica Obuchová (ed.) *Variace na Korán. Islám v diaspoře*, Orientální ústav Akademie věd, 1999, s. 53-86
- Gombár**, Eduard, *Úvod do dějin islámských zemí*, Praha 1994
- Goody**, Jack, *L'islam en Europe, Histoires, échanges, conflits*, Paris 2004
- Goudet (ed.)**, Alain, *Le stéréotyp : crise et formation (Colloque de Crisy -la- Salle, 7-10 octobre 1993)*, Caen 1994
- Gould, J.- Kolb W.L.** (ed.) *A Dictionary of the Social Sciences*, London, 1964, s. 723-724
- Gourgouris**, Statis, *Dream nation: enlightenment, colonization, and the institution of modern Greece*, Standford 1996
- Gradeva**, Rossitsa, *Ottoman Policy towards Christian Church Buildings*, 1994, č.4, s. 14
- Grothaus**, Maxmilian, *Zum Turkenbild in der Adels und Volkskultur der Habsburger Monarchie 1650- 1800*, *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, 1983, s. 61-88
- Grothausen**, M. (Hg.), *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, Göttingen, 1974
- Grosrichard**, Alain, *Structure du sérail: la fiction du despotisme asiatique par l'Occident classique*, Paris 1994
- Grossir**, C., *L' Islam des Romantiques, vol. I. (1811-1840)*, Paris 1984
- Grothausen**, Klaus- Detlev, *110 Jahre Widererrichtung des bulgarischen Staates (1878-1988)*, München 1990
- Gzell**, Slawomir – **Klusáková**, Lud'a (ed.), *Peripheries or the Crossroads of Cultures? Town of East-Central and South Eastern Europe*, *Urbanistika, Special Edition for the Fifth International Conference on Urban History: European Cities: Networks and Crossroads*, Berlin 30 August-2 September 2000, Warszawa 2000
- Hajjar**, Joseph, *Napoléon III et ses visées orientales 1848-1870 (3 vol)*, Damas 1988
- Halecki**, Oskar, *L'histoire de l'Europe orientale, sa division en époques, son milieu géographique et ses problèmes fondamentaux*. In: *La Pologne au Vème Congrès International des Sciences historiques*, Warschaw 1924
- Halecki**, Oscar, *The limits and divisions of European history*, London/ New York 1950
- Halecki**, Oscar, *The Historical Role of Central-Eastern Europe*, *The Annales of the American Academy of political Science* 232, s.9-18
- Halecki**, Oscar, *Borderlands of Western Civilizations*, New York 1952

- Halecki**, Oscar, *Millennium of Europe*, Notre Dame, 1963
- Halík**, Pavel – **Kratochvíl**, Petr - **Nový**, Otakar, *Architektura a město*, Praha 1996
- Hanuš**, Jiří(ed.), *Dějiny kultury a civilizace Západu v 19. století*, Brno 2002
- Harlow**, B., *Imperialism and Orientalism. A documentary source of books*, Malden, Mass. 1999
- Haselteiner**, Horst., *Bosnien und Hercegovina: Orientkrise und südslawische Frage*, Wien-Koln-Weimar 1996
- Havránková**, Růžena, Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů, 1875-1877, *Slovanské historické studie*, VI, Praha 1966, s.5
- Havránková**, Růžena, „Východní krize“ v 70. letech 19. století v politice staročeské stravy, *Slovanské historické studie*, XIII, Praha 1992, s. 122
- Havránková**, Růžena, Zájem o Balkánské Slovany jako složka českého slovanství v 19. století, *Slovanské historické studie*, VII, Praha 1968, s. 195
- Hauptmann**, Ferdinand, *Die österreich-ungarische Herrschaft in Bosnien und Hercegovina 1978-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*, Gratz 1983
- Henry**, Jean Robert - **Martini**, Lucienne, *Littératures en temps colonial, Métamorphose du regard sur la Méditerranée et l'Afrique*, Aix en Provence 1999
- Heersant**, Yves – **Durand-Bogaert**, Fabienne, *Europes*, Paris 2000
- Heuberger**, Valentina, Politische Institutionen und Verwaltung in Bosnien und Hercegovina 1878-1918. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band VII-Verfassung und Parlamentarismus (1. Teil), s. 2383-2425
- Heppner**, H., Gesellschaftsentwicklung und Mentalität, *Südost-Forschungen*, 44. Bd, 1985, s.139
- Heppner**, H., Zur Modernisierung der Gesselschaft in Südosteuropa, *Etudes balkaniques*, 1995, č. 1, S.56
- Hering**, Gunnar, Der Konflikt des Ökumenischen Patriarchats mit der Pforte 1890, *Südost-Forschungen*, 1988, Bd.47, s.187
- Heyer**, Friedrich, *Die Orientalische Frage im kirchlichen Lebenskreis: das Einwirken der Kirche des Auslands auf die Emantipation der Orthodoxen Nationen Sudosteuropas 1804-1912*, Wiessbaden 1991
- Hitzel**, Frédéric, *Osmanská říše*, Praha 2005

- Hladký**, Ladislav, Bosna a Hercegovina-objekt zájmu rakousko-uherské a jihoslovanské politiky (1878-1914), *Slovanský přehled*, 2001, č.3, s.269
- Hladký**, Ladislav, *Bosna a Hercegovina. Dějiny nešťastné země*, Praha 1996
- Hodrová (ed.)**, Daniela, *Poetika míst*, Praha 1997
- Höpken**, Wolfgang, Beamte in Bulgarien: Zum Modernisierungsbeitrag der Verwaltung zwischen staatlicher Unabhängigkeit und balkan-Kriegen (1879-1912), *Südost-Forschungen*, 1995, Bd. 54, s. 219
- Höpken**, Wolfgang, Gibt es eine „balkanische politische Kultur“?. In.: W. Bramke, *Politische Kultur in Ostmittel-und Südosteuropa*, Leipzig 1995
- Höpken**, Wolfgang- **Sundhaussen**, Holm, *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuität, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, München 1998
- Hradečný**, Pavel, *Řekové a Turci. Nepřátelé nebo spojenci?*, Praha 2003
- Hradečný**, Pavel – **Dostálová**, Růžena - **Hrochová**, Věra - **Oliva**, Pavel - **Vavřínek**, Vladimír, *Dějiny Řecka*, Praha 1998
- Hrbata**, Zdeněk-**Procházka**, Martin, *Romantismus a romantismy*, Praha 2005
- Hroch** Miroslav, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí v komparativní perspektivě*, Praha 1996
- Hroch**, Miroslav - **Hrochová**, Věra, *Křižáci v Levantě*, Praha 1975
- Hroch**, Miroslav – **Klusáková**, Luďa (ed.), *Criteria and Indicators of Backwardness. Essays on Uneven Developpement in European History*, Prague 1996
- Hrochová**, Věra, Byzantská města ve 13.-15. století, *Monographia XX*, AUC, Philisophica et historica (1967), 1967
- Hunke**, Sigrid, *Le soleil d' Allah brulle sur l' Occident. Notre héritage arabe*, Paris 1984
- Hyna**, Alfred, *Vybrané kapitoly z dějin Novověku II, Dějiny Balkánu 1800- 1913*, Západočeská Univerzita, Plzeň 1999
- Chamber**, Richard L., Tradition and Modernity in the 19th Century Otoman Bosna. In.: *Essays on Otoman Civilisation. Proceeding of the XIIth Congres of Comité Internation d Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Prague 1996, *Archív Orientální. Supplementa VIII* (1998), s. 93
- Choliočev**, Christo – **Mack**, Karlheinz - **Suppan**, Arnold, *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, München 1992

- Chirot**, Daniel (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1989
- Idyla a idyličnost v kultuře 19. století**, Plzeň 1999
- Ilčev**, Ivan, Development of the International propaganda of the Balkan States, 1821-1923, *Etudes balkaniques*, 1988, č.4, s.58
- Im Hof**, Ulrich, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001
- Im Lichte des Halbmonds. Das Abendland und das türkische Orient**, Dresden 1995
- Inalcik**, Halil, *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge 1994
- Inalcik**, Halil, *From Empire to Republic. Essays on Otoman and Turkish Social History*, Istanbul 1995
- Iorga**, Nikolai, *Byzance après Byzance. Continuation de l'histoire de la vie Byzantine*, Bucarest 1971
- Iorga**, Nikolai, *Formes byzantines et réalités balkaniques*, Bucarest 1922
- Iorga**, Nikolai, *Histoire des relations entre la France et la Roumanie*, Paris 1918
- Iorga**, Nikolai, *Les voyageurs français dans Orient Européen*, Paris 1928
- Jandásek**, L, *Tyršovo slovanství*, Praha 1947
- Jelavich**, Barbara, *History of the Balkans, I, Eighteenth and Nineteenth century*, Cambridge UP, 1985
- Jelavich**, Barbara, *History of the Balkans, II, Twentieth Century*, Cambridge UP, 1993
- Jelavich**, Charles and Barbara, *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Berkeley-Los Angeles 1963
- Jelavich**, Charles and Barbara, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle 1986
- Jezernik**, Božidar, *Dežala kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkan*, Ljubljana 1998
- Jezernik**, Božidar, Western perception of Turkish towns in the Balkans, *Urban History*, 1998, 25, č.2,s.211
- Jovanovič**, Miroslav - **Naumovič**, Slobodan, *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Zur Kunde Südosteuropas - band II/33, Beograd 2002
- Kabbani**, R., *Europ's myths of Orient*, Bloomington 1986

- Kapidžič**, Hamdija, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo 1968
- Karathanassis**, Athanassis E., *Pensées helénique et bulgare. Aperçu générale des relations culturelles greco-bulgares (du XIVe au XXe siècle)*, 1992, č. 3-4, S.88
- Karki**, Hakim - **Radelet**, Edgar, *Et dieu créa l' Occident*, Paris 2001
- Karpat**, Kemal, *An Inquiry into the social foundations of nationalism in the Ottoman state, from social estates to classes, from millets to nations*, Princeton 1973
- Karpat**, Kemal, *The Ottoman state and its place in world history*, Lieden 1974
- Kaser**, Karl, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung*, Wien/Köln 1990
- Kastoryano**, Riva, *Quelle identité pour l' Europe?: Le multiculturalisme a l' épreuve*, Paris 2005
- Keller**, Jan, *Teorie modernizace*, Praha 2007
- Király**, Béla, *East Central European society and the Balkan wars*, New York, 1987
- Kaser**, Karl, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung*, Wien/Köln 1990
- Kienitz**, Friedrich – Karl, *Städte unter dem Halbmond. Geschichte und Kultur des Städte in Anatolien und auf dem Balkaninsel im Zeitalter der Sultane, 1071-1922*, München 1972
- Klein**, Ansgar, *Der Diskurs der Zivilgesellschaft*, Berlin 1999
- Klusáková**, Luďa(ed.), *Kritéria a ukazatelé nerovnoměrného vývoje v evropských dějinách*, Praha 1996
- Klusáková**, Luďa(ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století*, *Studia historica XLI*, AUC Philosophica et Historica 1 (1995), 1997
- Klusáková**, Luďa, *Cestou do Cařihradu. Osmanská města v 16. století viděná křesťanskýma očima*, Praha 2003
- Klusáková**, Luďa – **Kubiš**, Karel (ed.), *Meeting the Other. Studies in Comparative History*, *Studia historica LVI*, AUC, Philosophica et historica 2 (2003), 2006
- Klusáková**, Luďa, *Místo Balkánu na urbánní mapě novověké Evropy (Úvahy o funkcích měst v periferních regionech)*, *Slovanský Přehled*, 1991, 5, p.384 – 395

- Klusáková, Lud'a** (ed.), „We“ and „the Others“ : Modern european societies in search of identity, *Studia historica LIII*, AUC Philosophica and historica 1 (2000), 2004
- Komposch-Ortner, Irene**, Die Kulturelle Begegnung von Orient und Okzident in Bosnien-Herzegovina. *Journal of Ottoman Studies* 1984, IV,s.281
- Konrád, G. - Szeléni, I.**, *Die Inteligenz auf dem Weg zur Klassenmacht*, Frankfurt 1970, s. 100
- Korán**, Praha 2000
- Kos, Franz- Josef** , *Die Politik Österreich- Ungarns während der Orientkrise 1874-75-1879*, Köln 1984
- Krejčí, Jaroslav**, *O češství a evropanství I.-II.*, Ostrava 1993,1995
- Krejčí, Oskar**, *Národní zájem a geopolitika*, Praha 1993
- Kropáček, Luboš**, *Západ a islám*, Praha 2002
- Krupková, Jaroslava**, Tradice a etnografie, K úloze tradice ve vývoji kultury, *Monographia CXXX*, AUC Philocophica et historica (1989), 1991
- Kubiš, Karel** (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě II., Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, *Studia historica LII*, AUC Philosophica et Historica 5 (1999), 2003
- Kurto, Nedžad**, *Architektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskogo stila*, Sarajevo 1998
- Kutnar, F.**, *Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu*, Rozpravy ČSAV, Praha, 1964
- La dernière phase de la crise orientale et le hellénisme 1878-1881***, *Symposium historique internationale*, Volos 1981, Athènes 1983
- Lange-Akhund, Nadine**, Nationalisme et territoire en Macédoine vers 1900, *Balkanologie*, vol. IV, n. 2, décembre 2000
- Lefebre, H.**, *Introduction à la modernité*, Paris 1962
- Lemaire, Gérard-Georges**, *L' univers des Orientalistes*, Paris 2000
- Lemberg, Hans**, *Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom „Norden“ zum „Osten“ Europas*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 33 (1985)
- Lenger-Sidiropoulou, Renate M.**, *Die Haltung Österreichs zu des Ereignissen und der Politik in Griechenland in den Jahren 1843-1862*, Thessaloniki 1989

- Leontinou, Lila**, *The Mediterranean city in transition. Social change and urban development*, Cambridge 1990
- Leontis, Artemis**, *Topographies of Hellenisme: Mapping the Homeland*, London 1999
- Lepape, Pierre**, *La presse*, Paris 1972
- Lewis, Bernard**, *Dějiny Blízkého Východu*, Praha 1996
- Lewis, Bernard**, *The Emergence of modern Turkey*, London 1961
- Lewis, Bernard**, *Islam et Laïcité*, Paris 1988
- Lewis, Bernard**, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Oklahoma UP 1963
- Lewis, Bernard**, *Kde se stala chyba? Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední východ a jeho následná odpověď*, Praha 2003
- Lippman, Walter**, *Public opinion*, New York 1922
- Lory, Bernard**, *Le sort de l'Héritage ottoman en Bulgarie: l'Exemple des villes bulgares 1878-1900*, Istanbul 1985
- Lynch, K.**, *The Image of the City*, Cambridge 1970
- Maalouf, Amin**, *Les Identités meurtrières*, Paris 2001
- Macura, Vladimír**, *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*, Praha 1983
- Macůrek, Josef**, *La mission byzantine en Moravie au cours des années 863-885 et la portée de son héritage dans l'histoire dans nos pays et de l'Europe*. In.: *Magna Moravia*, Praha 1965
- Madžrakova -Čavdarova, Ognjana**, *The Political Struggle of the Bulgarian People for Legitimate national representation (1840s-1860s)*, *Etudes balkaniques*, 1996, č.1, s.58
- Maixner, Rudolf**, *Charles Nodier et l' Illyrie*, Paris 1960
- Majer, Hans Georg von (Hgs.)**, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, München 1989
- Malečková, Jitka**, *Reformy Selima III. a počátky přechodu feudalismu ke kapitalismu v Osmanské říši*, *Historický časopis*, 34/1986, s. 64-82
- Malečková, Jitka**, *Úrodná půda. Žena ve službách národa*, Praha 2002
- Mantran, Robert**, *L'Histoire de l'Empire ottoman*, Paris 2003
- Masaryk, T.G.**, *Nová Evropa*, Brno 1994
- Mathé, Roger**, *l'Exotisme*, Paris 1972

- Melman**, Billie, *Woman's Orient. English Women and the Middle East, 1718-1918*, Michigan 1992
- Mendel**, Miloš - **Bečka**, Jiří, *Islám a české země*, Praha 1998
- Miedlig**, H.- Michael, Patriarchalische Mentalität als Hindernis für staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert, *Südost-Forschungen*, 50. Bd, s.163
- Mihneva**, Roumiana, Notre Europe et "l'Autre" Europe ou "europeisation" contre evolution et certain probléms du "temps" transitoire dans les Balkans, *Etudes balkaniques*, 1994, č.3, s.9
- Michel**, Bernard, Les enjeux des grandes puissances dans les Balkans depuis le Congrès de Berlin jusqu'à nos jours, *Les relations internationales*, n. 103, automne 2000, s.279-288
- Miletic**, Lubomír, *Les atrocités turques de 1913: à regard des Bulgares de Thrace*, Sofia 1987
- Mirabel**, Andre, *La France devant l' Hellénisme*, Paris 1962
- Morphopoulos**, Panos, *L' image de la Grèce chez les voyageurs Français du XVI-XVIII siècles*, Baltimore 1947
- Moussa**, Sarga, Le débat entre philhellènes et mishellènes, *Revue de littérature comparée*, 1994, 4, s.419
- Mucchielli**, A., *Dictionnaire des méthodes qualitatives en sciences humaines et sociales*, Paris 1991
- Nahodil**, O., *Menschliche Kultur und Tradition*, Aschaffenburg 1970
- Naumovic**, Slobdan - **Jovanovič**, Miroslav, *Gender Relations in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Zur Kunde Südosteuropas -Band II/33
- Nečas**, Ctibor, *Balkán a česká politika*, Praha 1972
- Nečas**, C., Dr. med. B Kecková, úřední lékařka v Mostaru, *Dějiny věd a techniky*, 1985,č.1, s. 25
- Nečas**, Ctibor, Česká společnost a anexe Bosny a Hercegoviny 1908-1909, *Sborník Matice Moravské LXXVIII*, Praha 1959, s.114
- Nečas**, Ctibor, *Mezi muslimkami. Působení úředních lékařek v Bosně a Hercegovině v letech 1892-1918*, Brno 1992

- Neubert**, Albrecht, *Diskurs über den Diskurs : Neue Denkanstösse in der Sprachwissenschaft oder zur Gegenstandsbestimmung der Linguistik*, Berlin 1983
- Nolte**, H.H., The Position of Eastern Europe in the International System in Early Modern Times. *Rview*, IV., 1, Summer 1982, 29-31
- Novotný** (Hgs.), Alexander, *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878*. I. Band- Österreich, die Türkei und Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses, Graz-Köln 1957
- Osterhammel**, Jürgen, *Die Entzauberung Asiens. Europa und asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert*, München 1998
- Osterhammel**, Jürgen, *Kolonialismus*, München 2003
- Palairret**, Michel, *The Balkan Economies 1800-1914. Evolution without development*, Cambridge, 1997
- Pánek**, Jan, Turecké nebezpečí a česká předbělohorská společnost, *Studia Comeniana et historica*, XI/23, 1981, s. 53-72
- Panzac**, Daniel, La Polupation de la Macédoine au XIXe siècle (1820-1912), *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, No. 66 (1992/4)
- Paulová**, Milada, *Balkánské války a český lid*, Praha 1963
- Paulová**, Milada, Tajný výbor (Mafie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916-1918, Praha 1963
- Paskaleva**, Virginia, Mitteleuropa und Entwicklung der bulgarischen Kultur während der nationalen Wiedergeburt (18.-19. Jahrhundert), *Österreichische Osthefte*, 1981, Heft 1, s.412
- Pelikán**, Jan – **Teichman**, Miroslav – **Havlíková**, Lubomíra - **Hladký**, Ladislav, *Dějiny Jihoslovanských zemí*, Praha 1998
- Pelikán**, Jan – **Havlíková**, Lubomíra – **Chrobák**, Tomáš – **Rychlík**, Jan – **Teichman**, Miroslav – **Vojtěchovský**, Ondřej, *Dějiny Srbska*, Praha 2004
- Peckham**, Robert Shannan, The Exoticism of the Familiar and the Familiarity of the Exotic. Fin de siècle travellers to Greece. In: James **Duncan**- Derek **Gregory**, *Writers of Passage. Reading the travel writing*, 1999
- Peltre**, Christiane, *Retour en Arcadie: les voyageurs français en Grèce au XIXe siècle*, Paris 1997
- Petráň**, J., *Nástin dějin filosofické fakulty Uviverzity Karlovy (do roku 1948)*, Praha 1983

- Peyfuss**, Max Demeter, Die Balkantürken im Lichte der österreichischen Balkanforschung des 19 Jhs., *Journal of Ottoman studies*, IV, 1984, S.133
- Pfaff**, Ivan, *Česká přínáležitost k Západu v letech 1815-1878*, Brno 1996
- Pieper**, J., Über dem Begriff der Tradition, *Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Norderhein-Westfalen. Geisteswissenschaften*, Heft 72, Köln-Opladen 1958
- Pinol**, Jean –Luc (ed.), *Histoire de l'Europe Urbaine*, I. –II., Paris 2003
- Pipinelis**, Panagiotis, *La paix dans les Balkans et la question bulgare*, Laussanes 1946
- Portugali (Hgs.)**, J., *The Construction of Cognitive Maps*, Dortrecht, 1999
- Popova**, Kristina – **Vodenicharov**, Petar - **Dimitrova**, Snezhana, *Woman and Men in the Past-19th and 20 th Century. Additional Teaching Materials.*, International Seminar for Balkan Studies and Specialization, South-Western University
- Popovic**, Alexandre, *Islam balkanique*, Berlin 1986
- Preshlenova**, Roumiana, Modernisation in Southeastern Europe in the Perspective of Trade with Austria-Hungary before world War I., *Etudes balkaniques*, 1993, č. 3, s. 38
- Prévélakis**, Georges, *Les Balkans*, Paris 1994
- Putna**, Martin C., Svatá Hora Athos ruskýma a českýma očima, *Souvislosti 1996 (Řecko a my)*, s.85-100
- Putna**, Martin C., *Řecké nebe nad námi Aneb antický košík. Studie k druhému životu antiky*, Praha 2006
- Pynsent**, B. Robert, *Pátrání po identitě*, Praha 1996
- Radnic**, Mladen, *L'histoire de l' amitié des Français et des Serbes*, Paris 1999
- Radulowits**, M.W., *Die Hauskommunion der Südslawen*, Heidelberg 1891
- Rajčevski**, Stojan, *Balgarite mochamedani*, Sofija 1998
- Ragaru**, Nadége, Images croisées des Français et des Bulgares: une étude sur les stéréotypes nationaux, *Balkanologie*, vol. I, n.2, Décembre 1997
- Rapports entre la France et les Slaves du Sud** (Colloque historique franco -yougoslave I,Paris 1980), Paris Langues'O 1983
- Rataj**, Tomáš, *České země ve stínu půlměsíce*, Praha 2002
- Rataj**, T., Obraz Turka v české renesanční společnosti ve světle cestopisné literatury, *Folia Historica Bohemica*, 17, Praha, 1994, s. 59
- Raymond**, André, *Grandes villes arabes à l 'époque otomane*, Paris 1985

- Reale**, Giovanni, *Kulturní a duchovní kořeny Evropy. Za obrození Evropského člověka*, Brno 2005
- Redžič**, Enver, Kállays bosnische Politik. Kállays These über „bosnische“ Nation. *Österreichische Osthefte* 7, 1965, s. 367-379
- Reimann**, Michael, Die Auswirkung der osmanischen Fremdherrschaft auf Bulgarien - Kontinuität und Diskontinuität, *Etudes balkaniques*, 1995, č. 3-4, s. 57
- Reiter** (Hgs), Norbert, *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Berlin 1983
- Relations internationales entre la France et les pays yougoslaves du XVIIIe au XXe siècles** (Colloque franco-yougoslave des historiens II, Ljubljana 1985), Ljubljana 1987
- Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècles**. Art et littérature; linguistique, idées politiques et structures sociales: Cinquième colloque organisé par l'institut d'Etudes Balkaniques de l'Académie bulgare des sciences à Thessaloniki et Jannina, 27-31 mars 1988, Thessaloniki 1991
- Reuter**, Peter W., *Die Balkanpolitik des französischen Imperialismus, 1911-1914*, Frankfurt am Mein, New York 1919
- La Révolution industrielle dans le Sud-Est européen au XIXe siècle**, Sofia 1976
- Richard**, Georg, *Wegenetz des des europäischen Geistes*, vol 1., Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jhs bis zum Ersten Weltkrieg; vol. 2 Universitäten und Studenten: die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert, München 1983-1987
- Ristovski**, Blaže, *Krste Misirkov. 1874-1926*, Bitola 1986
- Robek**, Antonín, Zájem Josefa Holečka o bulharskou etnografii a folkloristiku, *Studia etnografica V*, AUC Philosophica et historica 3, 1980, s. 9
- Robinet**, Gabriel, *Journaux et journalistes aujourd'hui*, Paris 1962
- Rodinson**, Maxime, *Fascination de l'islam*, Paris 1999
- Roche**, Max, *Education, assistance et culture françaises dans l' Empire ottoman*, Paris 1989
- Roland**, Etienne, *La Grèce antique: archéologie d'une découverte*, Paris 1990
- Rozhovor s Alenou Frolíkovou**, O českém neporozumění Řecku, *Souvislosti 1996* (Řecko a my), s.78
- Rushdie**, Salman, *Imaginary Homelands, Essays and Criticism 1981-1991*, London 1991
- Rüstow**, A., *Kultur, Tradition und Kulturkritik*. Studium generale, IV. Jhg. Hft 6, Juni 1956

- Rychlík, Jan**, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000
- Rychlík, Jan- Kouba, Miroslav**, *Dějiny Makedonie*, Praha 2003
- Řecká echa v Lumíru**, *Souvislosti 1996* (Řecko a my), s.107
- Safrajan, Ruben**, Ottomanism in Turkey in the epoch of reforms in XIX, Ideology nad Policy I., *Etudes balkaniques*, 1988, č.4, s.72
- Safrajan, Ruben**, Ottomanism in Turkey in the epoch of reforms in XIX c.: Ideology nad Policy II., *Etudes balkaniques*, 1989, č.1, s.34
- Said, Edward**, *L'Orientalisme: L'Orient crée par l'Occident*, Paris 1997
- Said, Edward**, *Reflections on Exile and others Essays*, Cambridge 2000
- Santa Cassia, Paul –Bada, Constantina**, *The Making of the Modern Greek Family*, Cambridge 1991
- Sauvay, Alfred**, *L'opinion publique*, Paris 1958
- Saw, S.J.**, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, Cambridge 1971
- Séve, Michael**, *Les voyageurs français à Argos*, Paris 1993
- Sherrard, P.**, *The Greek East and the Latin West*, London 1959
- Simm, K. - Aalami K.**, *Die muslimische Frau zwischen Tradition und Fortschritt*, Berlin 1976
- Spasic, Krunoslav J.**, *Pierre II Petrovic-Njegos et les Français*, Paris 1972
- Scheit, Herbert**, *Wahrheit, Diskurs, Demokratie*, München 1987
- Schenk, Frithjof Benjamin**, Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung. *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002), s.495-514
- Steinkuhler, Manfréd**, *La Roumanie vue par les voyageurs d'outre – Rhin*, Paris 1961
- Straub, J.**, Personale und kollektive Identität. Zur Analyse eines theoretischen Begriffs. In: Assmann, A - Friese H. (Hgs.), *Erinnerung, Geschichte, Identitäten, III*, Frankfurt am Main 1999, s. 73-104
- Schmidt, B.E.**, *The Anexion of Bosnia, 1908-1909*, Cambridge 1937
- Schollgen, Gregor**, *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die Orientalische Frage 1871-1914*, München 1984
- Scheit, Herbert**, *Wahrheit, Diskurs, Demokratie*, München 1987
- Schröder, Hans Jürgen** (Hgs.), *Der Berliner Kongress von 1878*, Wiessbaden 1982

- Schulte**, Bernd- Felix, *Vor dem Kriegsausbruch 1914: Deutschland, Türkei und der Balkan*, Düsseldorf 1980
- Skřivan**, Aleš, *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906-1914*, Praha 1996
- Slovanská filologie v Československé literatuře. In.: *Československá vlastivěda*, X. díl (Osvěta), s. 317
- Sokolova**, Bojka, Les institutions scolaires et culturelles nationales en Albanie et la formation de l'intelligentsia albanaise à l'époque de la renaissance, *Etudes balkaniques*, 3, 1986, s. 38-62
- Sokolova**, Bojka, L'intelligentsija albanaise à l'époque de la renaissance et la nouvelle culture albanaise, *Etudes balkaniques*, 2, 1991, s. 55-71
- Soward**, Steven W., *Austria's policy of Macedonian reforms*, New York, Columbia UP 1989
- Stich**, Alexandr, Ko se ne osveti, taj se ne posveti. (Jihoslovanský motiv v českém obrození, jeho funkce a zhodnocení.). In.: *Práce z dějin slavistiky XVII (1994)*, s. 7-36
- Stančeva**, R., L'image des Roumains dans la littérature bulgare, *Etudes balkaniques*, 1994, č.3, s.3
- Stančeva**, Roumiana, The Idea of the Tradition or the Oedipus Complex of Balkan Literatures, *Etudes balkaniques*, 1995, č.2, s.54
- Stoianovich**, Traian, *A study in Balkan Civilization*, New York, 1967
- Stjanovich**, Trajan, The Conquering Balkan Orthodox Merchant, *Journal of Economic History*, 20 (1960)
- Stoianovich**, Traian, Model and Mirroir of the Prem,odern Balkan City. In.: *La ville balkanique XVe-XIXe siècles*, Studia Balkanica, 3, Sofia 1970
- Stoianovich**, Traian, *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vols. 1-4, New Rochelle/New York, 1992
- Szücs**, Jenő, *Tri historické regiony Európy*, Bratislava 2001
- Sučeska**, Avdo, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo 1995
- Sugar**, Peter F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle/London 1996
- Sundhaussen**, Holm, Vom Vor-und Frühkapitalismus. Die Transformation des Dorfes und der Landwirtschaft im Balkanraum vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg.

- In.: Roth, K.- Grimm, F.D. (Hg.), Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch. *Südosteuropa Aktuell*, 25, s.29
- Sundhausen**, Holm, Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas, *Geschichte und. Gesellschaft*, H. 4 , 1999, S. 626-653
- Suppan(Hgs.)**, Arnold – **Mack, Karlheinz**, *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im Südosteuropa im 19.Jahrhundert*, Wien-München 1992
- Suttner**, Ernst Ch., Kirche und nationale Identität in Europa zur Zeit der Osmanenherrschaft über Südosteuropa, *Mitteilungen des Bulgarischen Instituts in Österreich*, JHg. XII, 1999, s. 63
- Svatoš**, M., *Česká klasická filologie na pražské univerzitě 1848-1917*, Praha 1995
- Svobodný**, Petr, Čeští lékaři v Bosně a Hercegovině, *Dějiny a současnost*, č.3, 1994, s.14-15
- Syllaba**, T.,-**Klíma**, Z., *Masaryk a myšlenka evropské jednoty, Sborník příspěvků konference konané 13.-14. 1991 na FF UK v Praze*, Praha 1999
- Šamič**, Midhat, *Les voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe*, Paris 1960
- Šatava**, Leoš, *Řecké povstání z roku 1821 a jeho ohlas v Krameriových C.K. vlasteneckých novinách*, *Slovanský Přehled*,2, 1984, s. 129-136
- Šesták**, Miroslav, Českoslovanství a Jihoslovanství do roku 1918. Ideje-problémy-souvislosti, *Slovanské historické studie XXI*, Praha 1995
- Šimeček**, J., Osmanská expanze v českém zpravodajství v 16. a na počátku 17. století. In.: *Osmanská moc ve střední a jihovýchodní Evropě v 16.- 17. století*, I., Praha 1977, s. 310- 373
- Šmerda**, Milan, Východní Evropa v evropských dějinách. Úvahy a náměty, *Slovanské historické studie VII*, Praha 1968, s. 69
- Tesař**, Filip, Balkánské souřadnice aneb symbolická geografie evropského Orientu, *Mezinárodní vztahy*, 1/ 2003, s. 68-83
- Thobie**, Jacques, *La France et l' Est mediteranéen depuis 1850: economie, finances, diplomatie*, Paris 1993
- Thobie**, Jacques, *Intéret et l' imperialisme français dans l' Empire ottoman: 1895-1914*, 1977
- Thorton**, Lynne, *Du Maroc au Indes: voyages en Orient au XVIIIe et XIXe siècle*, Courbevoie 1998

- Thorton**, Lynne, *La femme dans la peinture orientaliste*, Paris 1993
- Thorton**, Lynne, *Les orientalistes : les peintres voyageurs*, Paris 1993
- Tolias**, Georges, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Paris/Athènes 1997
- Todorov**, Nikolai, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles*, Bucarest, 1980
- Todorov**, Nikolai, Social Structures in Balkans During the eighteenth and nineteenth Century, *Etudes Balkaniques*, No.4, 1985, s. 48-71
- Todorov**, Nikolai, Les tentatives d'industrialisation précoces dans les province balkaniques de l'Empire ottoman. In.: Jean Batou (Hg) *Between development und Underdevelopment. The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800-1970*, Genf 1991
- Todorov**, Tzvetan, *Objevení Ameriky: Problém druhého*, Praha 1996
- Todorov**, Tzvetan, *Nous set les autres, La réflexion française sur la diversité humaine*, Paris 1992
- Todorov**, Verban, Greek Politics in the 70.s of the 19th Century and the Idea of a Balkan Federation, *Etudes balkaniques*, 1993, č. 3, S.91
- Todorov**, Verban, State, nation, nationalism on the Balkans, *Etudes balkaniques*, 1994, č. 3, s.102
- Todorova**, Liliana, *Les Slaves du Sud au XIXe siècle vus par Xavier Marmier*, Paris 1980
- Todorova**, Maia, Der Balkan als Analyzekategorie: Grenzen, Raum, Zeit, *Geschichte und Gesellschaft*, H.3, 2002, s. 470-492
- Todorova**, Maria, *Balkan Family and European Pattern*, Washington 1993
- Todorova**, Maria, *Die Erfindung des Balkans: Europas bequemes Vorurteil*, Darmstadt 1999
- Todorova**, Maria, The Ottoman Legacy in the Balkans, *Etudes Balkaniques*, 1994, č.4, s. 66
- Tolias**, Georgios, *La médaille et la rouille*, Paris 1997
- Tourmakin**, Alexandre, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie 1876-1913*, Istanbul 1995
- Treptow (ed.)**, Kurt., *Dějiny Rumunska*, Praha 2000
- Trgočević**, Ljublinka, La science européenne chez les élites balkaniques, *Balkanologie*, vol. IV, n. 1, septembre 2000
- Urban**, Zdeněk, *Z česko-bulharských kulturních styků*, Praha 1957

- Ursinus**, Michael, Die Osmanischen Balkanprovinzen 1830-1840: Steuerreform als Modernisierungsinstrument, *Südost-Forschungen*, 1996, Bd .55, s.129
- Ursinus**, Michal, Zur Diskussion um "millet" im Osmanischen Reich, *Südost-Forschungen*, 1989, s. 195
- Václavek**, B., *Tradice a modernost*, Praha 1973
- Valášek**, Martin, Mezi Slaviborem Breuerem a Sávou Chilendarcem, *Souvislosti 1996 (Řecko a my)*, s.100
- Valenti**, Catherine, Le voyage en Grèce des membres de l' Ecole française d Athènes. Du périple héroïque a l'aventure scientifique, 1846-1892, *Balkanologie*, vol. VI, n. 1-2, décembre 2002
- Valogne**, Jean-Pierre, *Vie et mort des chretiens d'Orient*, Paris 1994
- Valoušek**, František, *Vzpomínky na Bosnu*, Brno 1999
- Veselá-Přenosilová**, Zdenka, *Osmanská moc ve střední a jihovýchodní Evropě v 16.-17. století*. Sborník prací z vědeckého zasedání českoslovenko-jugoslávské historické komise v Brně 3.-5.11. 1975, Praha 1977
- Veselá-Přenosilová**, Zdenka, Quelques remarques sur l'évolution de l'organisation urbaine en Empire Ottomane, *Archív orientální*, 42/1974, s.200-224
- Veyrenc**, Jacques, Histoire de la slavistique française. In: Hamm, Josef – Wyrzens, Günter (Hgs.), *Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern*, Wien 1985, s. 245-303
- Villain-Gandossi (ed.)**, Christiane, *L'Europe à la recherche de son identité*, Paris 2002
- Vitouch**, P.,– **Tinchon**, H.-J., *Cognitive Maps und Medien. Formen, mentales Repräsentation bei der Medienwahrnehmung*, Frankfurt 1996
- Vocelka**, Karl, Die Osmanische Expansion und Mitteleuropa. *Journal of Ottoman Studies*, 1961, t. 2
- de Vries**, Jean, *European Urbanization*, London 1984
- Wallerstein**, I.- **Hopkins**, K., Capitalism and the Corporation of the New Zones into the World –Economy, *Review*, X.5/6, Summer/ Fall 1987, s. 763-769
- Wallerstein**, Immanuel, *The World System*, vol. I-III, New York,1974-1978
- Wandruszka (Hgs.)**, Adam- **Plaschka**, Richard, *Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848-1918*, Wien 1987
- Wandycz**, Piotr S., *Střední Evropa v dějinách*, Praha 1998

- Warnier**, René, *La découverte des pays balkaniques par l'Occident*, Cahiers de histoire mondiale, 1955, Vol.2, No. 3-4
- Watelet**, Jean, *L'Orient dans l'art français*, Paris 1959
- Warnier**, Raymond, La découverte des pays balkaniques par l'Europe Occidentale. In.: *Cahiers de histoire mondiale*, 1955, volume II.,no. 4, s. 915-948
- Wehler**, Hans Ulrich, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975
- Weill**, Georges, *Le Journal, origines, évolution et role de la presse périodique*, Paris 1934
- Weithman**, M., *Balkán - 2000 let mezi Východem a Západem*, Praha 1996
- Welsh**, Wolfgang, *Naše postmoderní moderna*, Praha 1994
- Wiener**, M. (ed.), *Modernization. The Dynamic of Growth*, New York-London 1966
- Windelband**, W., Über Wesen und Wert der Tradition im Kulturleben. In.: *Praludien. Ansätze und Reden zur Philosophie und ihrer Geschichte*, sv. II. Tübingen, 1915, s. 244-269
- Wingfield**, Nancy. M.- **Bucur**, M., *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, Indiana UP 2006
- Wirtschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau- und dem Balkanraum seit dem Wiener Kongress**, Graz 1991
- Wolff**, Larry, *Inventing Eastern Europe*, Stanford 1994
- Wollgast**, S., *Tradition und Philosophie*, Berlin 1975
- Ye'Or**, Bat, *Juifs et chrétiens sous l'Islam*, Paris 1994
- Yenişehirlioglu**, Filiz, Western influences on Ottoman architecture in 18th century. In : Heiss, Gernot – Klingenstein, Grete (eds.), *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789 : Konflikt, Entspannung und Austausch, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, 10/83, Wien 1983, s. 153
- Yerasimos**, Stéphane, *Questions d'Orient*, Paris 1993
- Žáček**, Václav, *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do r. 1918*, Praha 1975
- Žáček**, Václav, *František Zach*, Praha 1977
- Žlutič**, Nikola, *Vatikan i Albanci*, Beograd 2000

Abstrakt

Předkládaná práce je věnovaná v obecné rovině problematice kulturních dějin 19. a 20. století – zejména pak otázkám kulturních stereotypů a identit. V duchu moderních metodologických přístupů ke studiu dějin je zde prezentováno srovnání obrazu Balkánu v české a francouzské populárněvědecké publicistice na přelomu 19. a 20. století. Konkrétním cílem studie je zjistit, jaký obraz teritoria nazývaného dnes jako Balkánský poloostrov byl předkládán vrstvě české a francouzské vzdělané veřejnosti v populárněvědecké publicistice v období let 1875 - 1914.

Komparace českého a francouzského pohledu na Balkán představuje pokus o srovnání úhlu pohledu z dvou rozdílných kulturně historických prostředí. Česká perspektiva je pohledem „malého“ (tedy nestátního) národa, usilujícího ve studované době o kulturní a národní emancipaci v rámci mnohonárodnostní říše, na druhé straně je potom francouzská perspektiva „velkého“ (tedy státního) národa, který byl na přelomu 19. a 20. století kulturní, politickou a koloniální velmocí.

Po stránce metodologické se práce inspiroje moderními metodologickými přístupy zaměřenými na studium kulturních stereotypů a identit. Zásadní impuls představovalo pro autorku dílo Marii Todorové a Edwarda Saida zaměřené na studium percepce Balkánského prostoru a Orientu v západoevropské kultuře.

Práce je rozvržena do dvou hlavních oddílů. V prvním oddíle se jedná o uvedení do problematiky dějin balkánských oblastí, dějin vztahů mezi Čechami a Balkánem a Francií a Balkánem ve studované době přelomu 19. a 20. století. Tato část práce je založena výhradně na studiu sekundární literatury. V druhém oddíle jsou již prezentovány výsledky analýzy pramenů, která je zaměřena na pět základních témat. Jedná se za 1.) o percepci regionu Balkánu a vnímání pojmu Balkán našimi autory, za 2.) o obraz měst a sídelních aglomerací, za 3.) o obraz populace, za 4.) obraz ženy a za 5.) percepci tradice v kontextu modernizace. Ve všech kapitolách jsme sledovali základní otázky – jak naši autoři region vnímali a popisovali, zda jej ve svých textech nějak vymezovali zda spatřovali nějaké ať faktické či pomyslné hranice. Na pozadí textů a percepce jednotlivých témat bylo možné sledovat rovněž identitu autorů. Práce tak přispěla ke studiu obrazu Balkánu v evropském prostředí a rovněž ke studiu identit české a francouzské společnosti.

Abstract

The following work is, in general area, focusing on questions of cultural history of 19th and 20th century - mainly to the questions of cultural stereotypes and identities. In the spirit of modern methodological approaches towards studies of history, it presents the comparison of image of Balkan in Czech and French popular science journalism at the turning point of 19th and 20th centuries. The concrete target of the study is to find out what was the image of so called Balkan peninsula, that was offered to the well educated Czech and French public in the sources (mainly magazines) of non-fiction character in between 1875 and 1914.

Comparison of Czech and French view of the Balkan represents an attempt for comparison of points of views of the two different cultural and historical environments. The Czech perspective is the view of a "small" (non-state) nation, which was in the given time making an attempt for a cultural and national emancipation in the frame of multinational empire. On the other side is the French perspective of a "big" (state) nation, which has been, at the turning point of the 19th and 20th century, a cultural, political and colonial power.

The aspect of methodology of this work is inspired by the modern methodological approaches focused on studying cultural stereotypes and identities. The main impulsion for the author of this piece has been the work of Maria Todorova and Edward Said which focus on studying the perception of Balkan area and East in the western European culture.

The work is laid out into two main parts. The first part is dealing with introduction into the problems of history of the Balkan area, history of the relations between Czech lands and Balkans, and France and Balkans in the given period, the turning point of 19th and 20th century. This part is based entirely on the studies of secondary literature. The second part presents the outcome of the analysis of sources, which is focused on five basic themes. These are: 1) perception of region of Balkan and of the conception of Balkan by our authors, 2) image of cities and residential agglomerations, 3) image of the population, 4) image of women and 5) perception of tradition in the context of modernisation. In all the chapters we have been following the basic questions - how did our authors see and describe the region, if they have defined it and whether they have seen some, actual or imaginary, borders. On the background of

the texts and perception of each theme it was also possible to follow the identity of the authors. The work has therefore contributed to the study of image of Balkans in the European environment, as well as to the study of identities of Czech and French society.